

अनुसन्धानमूलक जर्नल
वर्ष ५ अङ्क १ पूर्णाङ्क ५, मे-अक्टोबर २०२१

A Peer Reviewed Journal (विज्ञ समीक्षित जर्नल)

प्रवासन

PRAWASAN

समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान, बेलायत
Samakalin Literary Academy, UK

PRAWASAN

(A Peer Reviewed Research Journal of Nepalese Literature)

(प्रवासन)

ADVISORS

Professor Michael J Hutt

London, UK

Professor Shiva Gautam

Jacksonville, USA

Professor Laxman Prasad Gautam

Tribhuvan University, Kathmandu, Nepal

EDITOR-IN-CHIEF

Krishna Bajgai

Samakalin Literary Academy, UK

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Lekh Prasad Niroula

Nepal Sanskrit University, Kathmandu, Nepal

EDITORS

Dr. Krishna Prasad Upadhyaya

Samakalin Literary Academy, UK

Bishwaraj Adhikari

Oklahoma City Community College, USA

समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान, बेलायत
Samakalin Literary Academy, UK

© Samakalin Literary Academy, UK

136 St James Road, Hertfordshire, Watford, WD18 0DX, UK
email:literarysac@gmail.com

साहित्यमा निषेधको प्रवृत्ति

साहित्य समाजको दर्पण भएकाले सामाजिक मूल्य र मान्यताकै आन्तर्यमा स्रष्टाका अनुभूतिहरू आन्तरिक रूपमा आप्लावित हुने गर्छन् । सामाजिक वर्गीयता, धार्मिक सांस्कृतिक मनोभावना र वैविध्य तथा मानव स्वभावजन्य आग्रह-पूर्वाग्रहबाट अनुप्राणीत मन र मस्तिष्कको उपजका रूपमा प्रक्षेपण हुने त्यस्ता साहित्यिक स्वरूपहरूमा तात्कालिक सामाजिक मूल्य र मान्यताका छनकहरू छरपस्ट रूपमा प्रतिविम्बित हुन पुग्छन् । त्यसमा पनि भौगोलिक परिवेश र पर्यावरणीय प्रभावजन्य मानव मनका उहापोहहरू साहित्यकै माध्यमबाट प्रकटीकरणको दिशातर्फ अग्रसरित बनिरहेका हुन्छन् । यद्यपि स्रष्टाका मानसिक ज्ञान र अनुभूतिहरूमा यथार्थता र काल्पनिकताको प्रभावका कारण व्यक्त हुने साहित्यको रङमा समेत निजीपनयुक्त विविधता नभल्किने होइन तापनि अधिकतम साहित्यमा सामाजिक परिवेशीय प्रतिविम्बनको मात्राले कतै न कतै प्रभाव पारेकै हुन्छ । जतिसुकै तटस्थ र विनापूर्वाग्रह साहित्य सिर्जना हुन्छ, भन्ने कतिपय रटानलाई दोहोर्याउन कोसिस गरिँदै आए पनि कहीं न कहीं स्रष्टाका आन्तरिक मनलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूको लेपन भएरै छाड्छ । निर्वैयक्तिकतापूर्ण साहित्यिक विषयको मात्रालाई चौबिस क्यारेटकै कसीमा मूल्याङ्कन गर्न खोज्नु निश्चय नै मानव स्वभावको नैसर्गिक प्रवृत्तिभन्दा उपल्लो विषय बन्न सक्छ । यसर्थ तात्कालिक समाज, संस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा, परिवेश र स्रष्टाका आन्तरिक मनस्थितिमा पारेको प्रभावभन्दा नितान्त निरपेक्ष निर्वैयक्तिक साहित्यको कसौटी सर्वसुलभ हुनै नसक्ने सम्भावनालाई स्विकार्नुको विकल्प रहँदैन ।

यसकारण कस्तो समाजको साहित्य कसका लागि स्वीकार्य छ र कसका लागि अस्वीकार्य छ, भन्ने जिज्ञासा आफैमा जटिल मानिन्छ । कसले कुन परिवेशको कस्तो साहित्यलाई अब्बलताको ट्याग लगाउने र कसले कुन विषयवस्तुको साहित्यलाई उपेक्षाका दृष्टिले अनुत्तरदायी किसिमबाट मूल्याङ्कन गर्दै अस्वीकार्य साहित्यका रूपमा निष्कर्ष दिने भन्ने कुरा कहींकतै सर्वस्वीकार्य भएको पाइँदैन । कुनै समाज, संस्कृति र परिवेशका दृष्टिले एक प्रकारको साहित्यिक अभिव्यक्ति प्रशंसनीय मानिए पनि पृथक् परिवेशमा त्यसप्रति टीकाटिप्पणी नहोला भन्ने कुनै सुनिश्चितता छैन । यस किसिमका विविध कारणहरूबाट नेपाली साहित्य जगत्मा मौलाउँदै गएको निषेधको प्रवृत्तिप्रति बहसको आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखिन थालेको छ । एक थरीको साहित्यलाई अर्को थरीका पाठकले र अर्को थरीको साहित्यलाई एक थरीका पाठकले कति गम्भीरताका साथ विनाआग्रह-पूर्वाग्रह मूल्याङ्कन गर्ने प्रवृत्ति छ त ? यही नै वर्तमान नेपाली साहित्य जगत्का लागि बहसको विषय हो । सर्जक, सर्जकका वैयक्तिक स्वभाव, पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक अवस्था, प्रभावशालिता, राजनीतिक निष्ठा, स्वदेशप्रतिको दृष्टिकोण र परिवेशीय चाप आदि विविध पक्षहरूलाई अगाडि राखेर साहित्यको मूल्याङ्कन गर्ने कि सोभै साहित्यिक विद्या, विषय, प्रस्तुति र सन्देश आदिका आधारमा निरपेक्ष किसिमले मूल्याङ्कन गर्ने भन्ने कुरातर्फ ध्यान दिने ? यस्ता बहसको अभावले नेपाली साहित्यको स्वाभिमान, उपलब्धि र प्रवर्धनमा सधैंजसो ग्रहण लागिरहेकै हो । अतः साहित्यमा निषेधको प्रवृत्तिलाई कुन हदसम्म कसरी निराकरण गर्ने भन्ने आमचासोलाई कसरी नजरअन्दाज गर्न सकिएला र !

सिर्जनाकेन्द्री मूल्याङ्कन मात्र ठिक हो भन्ने अवधारणालाई जतिसुकै आत्मसात् गरेर हेरे पनि सिर्जनाभित्र प्रतिविम्बित सर्जकको प्रतिच्छायालाई बेवास्ता गर्दा कतै एकपक्षीय दृष्टिकोण मात्र हावी भएन त भन्ने आशङ्का हुन्छ, नै । यदि सर्जक र सिर्जना दुवैलाई ध्यानमा राखेर पाठकीय टिप्पणी गरिहाल्ने हो भने पनि एउटा परिवेशमा गरिएको टिप्पणी अर्को परिवेशमा उस्तै हुनुपर्छ भन्ने अड्कगणितीय नियम पनि लागु नहुन सक्छ । अझ त्यसमा पनि नेपाली परिवेशभित्रका विविधताले सजिएका सर्जक र तिनका सिर्जनाहरू सधैं सधैं सबैका लागि समान किसिमबाट प्रभावकारी हुन्छन् नै भन्ने पनि छैन । यस्तो विषम परिस्थितिमा वर्तमान अवस्थामा जे भइरहेका छन् र जेजसरी अमर साहित्यिक सिर्जनाहरूप्रतिको मानसम्मानमा प्रश्नचिह्न उठिरहेका छन्, समयमै बहससहित समस्या समाधानतर्फको सम्बोधन अनिवार्य बनेको छ । साहित्यमा निषेधको प्रवृत्तिले एकातिर दूरगामी असर त परिरहेकै छ, त्यसमा पनि अर्कातिर कुनै पक्षसमेत लाभान्वितको समूहमा पर्न सकेका छैनन् नै ।

अतः प्रवासनको यो नवौँ अङ्कमा जेजति समालोचनाहरू समेटिएका छन् तिनीहरू निश्चय नै विनानिषेध विविधताभित्रको सहकार्य र एकताका प्रतीक बनेका छन् भन्ने विश्वास छ । यसैगरी आगामी अङ्कहरूमा नेपाली साहित्यका अमर सिर्जना र साहित्यिक समालोचनाका पद्धतिहरूलाई समेट्न सकौं यही नै अपेक्षा छ ।

विषयसूची

क्रमसङ्ख्या	विषय शीर्षक	लेखकको नाम	पृष्ठ
१.	यायावर पाइला नियात्रासङ्ग्रहमा आत्मपरकता	डा. फणीन्द्रराज निरौला	१
२.	कर्नाली ब्लुज उपन्यासमा पर्यावरण	मनमाया पोखेल	१०
३.	सानु शर्माको फरक उपन्यासमा नाट्यायन र निबन्धायन	सुधा शर्मा	२०
४.	शरणार्थी उपन्यासमा अन्तःपाठीयता	जुलीकुमारी जोशी	३०
५.	त्यो फेरि फर्कला ? कथामा अन्तर्विषयकता	नरेन्द्रप्रसाद भट्ट	३९
६.	खुटियाको काख कथामा सीमान्तीयता	हरिप्रिया जोशी	४७
७.	रमेश विकलको लाहुरी भैंसी कथामा सबाल्टर्न	सरिता ताम्राकार	५४
८.	शिरीषको फूल उपन्यासमा द्विचर विरोध	रत्ना कुँवर	६०
९.	हल्ला कवितामा लयविधान	वीरेन्द्रकुमार बुढा	६७

यायावर पाइला नियात्रासङ्ग्रहमा आत्मपरकता

डा. फणीन्द्रराज निरौला*

सार

प्रस्तुत शोधलेखमा खेमराज पोखेलद्वारा लिखित यायावर पाइला नियात्रासङ्ग्रहमा प्रयुक्त आत्मपरकतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस लेखमा स्वच्छन्दतावादले आदर्शका रूपमा स्वीकार गरेको आत्मपरकतासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यतालाई मियो बनाएर नेपाली प्रकृति, समकालीन नेपाली जीवनका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गति लगायत विषयको प्रस्तुतिबाट आत्मपरकता कसरी प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने कुरालाई उल्लेख गरिएको छ । खास गरी समाज, संस्कृति, राजनीति आदि क्षेत्रमा देखिएका थुप्रै विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्ने निजी व्यक्तित्व असन्तुष्टिका रूपमा व्यक्त भएको छ भने भाषिक अभिव्यक्तिमा पनि आत्मीय बन्दै आत्मपरकतालाई सुस्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै, नियात्रागत सिद्धान्त र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग एवम् स्वच्छन्दतावादी शिल्पचेतले आत्मसात् गरेका मूल्य मान्यतालाई आधार मानी विषयको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ । नेपालको भूगोल, नेपाली समाजका सांस्कृतिक परम्परा वैभवमय एवम् वैविध्यपूर्ण रहेको भए पनि नेपाली मानसिकता र विद्यमान विकृति तथा विसङ्गतिको कारण समयानुकूल नेपाली समाज अघि बढ्न नसकेको आत्मानुभूतिलाई आकर्षक भाषा र विभिन्न किसिमको शैलीको समेत प्रयोग गरी कलात्मक एवम् सौन्दर्यपूर्ण ढङ्गले आत्मपरकताका कसीमा अभिव्यक्ति दिएको कुरालाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अनुभूति, आत्मपरकता, समानता, शिल्पपद्धति, सौन्दर्यशास्त्र ।

विषयपरिचय

समकालीन नेपाली नियात्रा साहित्यका फाँटमा नियमित रूपमा कलम चलाउँदै आएका खेमराज पोखेल (२०१३) नियात्राकारका अतिरिक्त कवि, निबन्धकार र लघुकथाकार पनि हुन् । इतिहासलेखन र साहित्यिक दुवै पाटालाई अगाडि बढाएका पोखेलको यायावर पाइला शीर्षकको नियात्रासङ्ग्रह २०७७ सालमा प्रकाशित भएको हो । यसमा नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्य तथा वर्तमान नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि विविध पक्षलाई नियात्राकारले अनौपचारिक भाषाशैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । विशेषतः यिनी आफ्नो देशको माटो, प्रकृति, हावापानी, खानपान एवम् नेपाली संस्कृतिलाई आकर्षक भाषाशैली उजागर गर्न कुशल देखिन्छन् । आफूले यात्रा गरेका ठाउँको वास्तविक जीवनशैली, सांस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक एवम् प्राकृतिक वस्तुयथार्थको सहज प्रस्तुतिका साथै आख्यानसहितको निजात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति यिनमा देखिन्छ । यिनका नियात्राको बुनोट आफ्नै प्रकृतिको रहेको छ । यिनी सशक्त पृष्ठभूमि तयार गरी विषयमा प्रवेश गर्दै अन्त्यमा सबैप्रति धन्यवाद दिँदै रचनालाई टुङ्ग्याउँन् । सामाजिक मनोविज्ञानलाई टपक्कै टिपेर जीवनबोध, लोकविश्वास, राष्ट्रिय चेतना तथा मानवीयता जस्ता पक्षहरूलाई सहज रूपमा ग्रहण गरी स्वतःस्फूर्त अभिव्यक्ति दिन सक्नु पनि यिनका नियात्रागत विशेषता हुन् ।

नियात्राकार पोखेलका नियात्रा कृतिका बारेमा छिटफुट रूपमा चर्चा गरिएको पाइए पनि यिनको यायावर पाइला नियात्रासङ्ग्रहमा प्रयुक्त आत्मपरकताका बारेमा भने विद्वानहरूबाट किञ्चित् अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यसैले प्रस्तुत नियात्रासङ्ग्रहमा स्वच्छन्दतावादी आत्मपरकताको अभिव्यक्ति के कस्तो छ भन्ने समस्यामा यो अध्ययन केन्द्रित छ । अतः प्रस्तुत नियात्रासङ्ग्रहमा प्रयुक्त स्वच्छन्दतावादी आत्मपरकताको अनुशीलन गर्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य हो । शोधकार्यको उद्देश्यअनुरूप नियात्रासङ्ग्रहमा प्रयुक्त विषयवस्तुलाई स्वच्छन्दतावादी सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा

* सहप्राध्यापक, त्रिवि, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

विश्लेषण गरिएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण छ। मूलतः स्वच्छन्दतावादी आत्मपरकतासम्बन्धी अभिलक्षणका आधारमा यायावर पाइला नियत्रासङ्ग्रहको मात्र विश्लेषण गर्नु नै यस शोधकार्यको सीमा हो।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा साहित्यको निकै पुरानो विधाका रूपमा स्थापित निबन्ध विधाकै एउटा उपविधाका रूपमा स्थापित भएको र यसको सैद्धान्तिक मान्यता र विधागत पहिचानसमेत स्थापित गरिसकेका सन्दर्भमा नियत्राकार खेमराज पोख्रेलको यायावर पाइला नियत्रासङ्ग्रहमा स्वच्छन्दतावादी आत्मपरकताको विश्लेषण गर्दा मूलतः स्वच्छन्दतावादले आत्मपरकतासम्बन्धी मूलभूत मान्यतालाई सैद्धान्तिक ढाँचा मानेर शोध समस्याको प्राज्ञिक निष्कर्ष निकालिएको छ। यसक्रममा पुस्तकालयबाट यायावर पाइला नियत्रासङ्ग्रहलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गर्दै प्राप्त सामग्रीको विश्लेषणका लागि स्वच्छन्दतावादी सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा नियत्राहरूको विश्लेषण गरिएको छ। साथै विश्लेषणका सन्दर्भमा यथास्थानमा विवरणात्मक वा वर्णनात्मक र उद्देश्यपूर्ण छनोट विधि तथा गुणात्मक ढाँचाको समेत उपयोग गरिएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

समकालीन नेपाली साहित्यको एक चर्चित एवम् लोकप्रिय गद्य साहित्यिक विधाका रूपमा विकसित नियत्रा निबन्ध विधाकै एउटा उपविधा मानिँदै आएको छ। त्यसो त नियत्रालगायत यात्रासंस्मरण, यात्रावृत्तान्त, संस्मरण, दैनिकी, रिपोर्टाज आदिलाई विद्वान्हरूले निबन्ध विधाकै एउटा शाखाका रूपमा पनि लिने गरेको पाइन्छ। आख्यानतर गद्यका विभिन्न विधाहरूलाई 'अन्य विधा' का रूपमा पनि चिनाउँदै आएको देखिन्छ (काफ्ले, २०७१ : १)। यस विधाको संरचनामा स्थानीयता, तात्क्षणिक इन्द्रियबोधको तीव्रता, गतिमयता, निजात्मकता, आत्मीयता, काल्पनिकता, उद्देश्य र भाषाशैली जस्ता प्रमुख संरचक घटकहरूको भूमिका रहेको हुन्छ (निरौला, २०७३ : ६७)। यस नियत्रासङ्ग्रहको संरचना स्वच्छन्दतावादी शैलिशिल्पका आधारमा भएको पाइन्छ।

अङ्ग्रेजी भाषामा 'रोमान्टिक' र 'रोमान्टिसिज्म' जस्ता शब्दहरू साहित्यमा प्रचलित विशेष किसिमको आन्दोलनलाई र एक खास किसिमको लेखनवृत्ति तथा दृष्टिकोणलाई पनि बुझाउँछ (जोशी, २०५७ : १६)। यो परिष्कारवाद तथा क्लासिसिज्मको विरोधमा देखापरेको साहित्यिक मान्यता हो र यसले सहज एवम् स्वस्फूर्त आत्मपरक अभिव्यक्तिलाई आत्मसात् गर्दछ। आत्मपरकता, काल्पनिकता, सहज अभिव्यक्तिको प्रबलता, भावुकता, विद्रोहात्मकता, अतीतोन्मुखता, मानवतावादी चिन्तन, प्रकृतिप्रेम, देशप्रेम, सौन्दर्यात्मकता, काव्यात्मक भाषाको प्रयोग आदि स्वच्छन्दतावादका प्रमुख अभिलक्षण हुन्।

स्वच्छन्दतावादी अभिव्यक्तिको एउटा महत्वपूर्ण अभिलक्षणका रूपमा आत्मपरकतालाई लिएको पाइन्छ। आत्मपरकता या आत्मपरक व्यापक अर्थमा प्रयोग हुने पारिभाषिक शब्द हो। यसको दार्शनिक र साहित्यिक तहमा भिन्नभिन्न अर्थ रूढ भएको पाइन्छ। दार्शनिक सन्दर्भमा पदार्थपरक र विषयपरकमध्ये विषयपरक धरातल नै आत्मपरकता या आत्मपरकको सन्दर्भ हो। चेतना र आदर्शवाद तथा आत्मवादको दार्शनिक पक्ष नै आत्मपरकतासँग सम्बन्धित छ तर साहित्यिक सन्दर्भमा भने आत्मपरकता चेतनाप्रधान मान्यतामा मात्र सीमित राख्न सकिँदैन। यद्यपि शब्दगत आधार भने 'आत्म' स्व या निजत्व विषय, '-परक' विषयसँग सम्बन्धी र 'ता'- त्यसको गुणबोध हुनु पनि चेतना या निजी अनुभूतिसँग जोडिएको छ। आत्मपरकता मन साक्षी राखेर सामाजिक पर्यावरणमा खेल्ने तरिका हो। आत्मपरकता निजत्व प्रकटनको भूमिका नै मुख्य हुन्छ। निजत्व अर्थात् व्यक्तित्वसहित सामाजिक भूमिकाको संश्लेषण आत्मपरकतामा आउँछ। यसले रचनामा लेखकको निजत्वको छाप परिरहने कुरालाई स्वीकार गर्छ (श्रेष्ठ, २०५१: १०१-१०२)। यात्राका समयमा आफूले भोगेका अनेक आनन्ददायक पक्ष र पीडाका बारेमा तत्काल आफूना मन-मस्तिष्कमा गरिएको अङ्कनलाई आत्मपरकताको पुट दिएर भाषाका माध्यमबाट उतार्ने काम पनि गर्छ।

स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा स्रष्टाका निजी भावना, अनुभूति एवम् दृष्टिकोणहरूको उल्लेखनीय भूमिका रहेको हुन्छ, भन्ने मान्यता राख्दछन्। परिष्कारवादी साहित्यमा प्रचलित तर्कपूर्ण एवम् विवेक प्रधान अभिव्यक्तिको विरोध गर्दै स्रष्टाले आफूले देखेका एवम् अनुभव गरेका सत्यहरूलाई कल्पना तथा रहस्यका आधारमा बाह्य प्रकटीकरण गर्नुपर्दछ

भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ (सिंह, सन् १९६९: ५४)। प्रायः सबैजसो स्वच्छन्दतावादी स्रष्टाहरूले आफ्नो विषयवस्तु एवम् आफ्ना विचारहरूलाई आफू अथवा म पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको पाइन्छ र जीवन जगत्सम्बन्धी आफूले देखेका र भोगेका घटनाहरूलाई सरल र स्वतःस्फूर्त रूपमा अभिव्यक्ति प्रदान गर्नका लागि उनीहरूले यसप्रकारको शैली स्विकारेको देखिन्छ।

वर्डस्वर्थले आत्मानुभूतिको स्वतःस्फूर्त, सहज एवम् स्वाभाविक वाह्य प्रकटीकरणलाई साहित्य सिर्जनाको मुख्य आधार मानेको पाइन्छ। उनले विशेष गरी कविता सशक्त भावना वा अनुभूतिको सहज उच्छलन हो, जसको उत्पत्ति शान्त क्षणमा स्मरण गरिएका भाव वा भावनाहरूबाट हुन्छ भनेका छन् (जोशी, २०५७: २४)। यिनले विवेक, बुद्धि, तर्क र परिष्कारलाई भन्दा स्वतःस्फूर्त, हार्दिक, सहज र सरल अभिव्यक्ति प्रणालीलाई साहित्यमा प्रमुख स्थान दिएको देखिन्छ। विशेषतः स्वच्छन्दतावादको आत्मपरकतासम्बन्धी उपर्युक्त मान्यतालाई मुख्य आधार मानी निम्नानुसारका बुँदाका आधारमा *यायावर पाइला* नियान्त्रासङ्ग्रहको विश्लेषण व्यक्तिगत/व्यक्तित्वको आधार, प्राकृतिक/भौगोलिक आधार, सामाजिक/सांस्कृतिक पक्षको आधार, चिन्तनगत आधार, व्यङ्ग्यको आधार र भाषाप्रयोगका आधारमा गरिएको छ।

यायावर पाइला नियान्त्रासङ्ग्रहमा आत्मपरकताका विविध सन्दर्भ

यायावर पाइला नियान्त्रासङ्ग्रह स्वच्छन्दतावादी शैलीशिल्पमा संरचित कृति हो। यसमा वैचारिकताका दृष्टिले प्रगतिशीलताको पुट पाइए पनि शैलीशिल्पलाई हेर्दा स्वच्छन्दतावादी चेतनाको अभिव्यक्ति नै प्रमुखताका साथ आएको पाइन्छ। यहाँ स्वच्छन्दतावादी लेखनशिल्पले आत्मसात् गर्ने अनेक शिल्पपद्धतिमध्ये आत्मपरकतालाई मात्रै आधार मानेर *यायावर पाइला* नियान्त्रासङ्ग्रहको निम्नानुसारका उपशीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ :

(क) **व्यक्तिगत/व्यक्तित्वको आधार** : नियान्त्रामा व्यक्तिगत तथ्य र व्यक्तित्वको प्रकटन प्रमुखताका साथ आएको हुन्छ। आफ्ना समग्र व्यक्तित्वको आधारभित्र कुनै पक्षको सान्दर्भिक परिचयसहित संरचनागत स्वरूप दिनु यस किसिमको नियान्त्रालेखनको विशेषता मानिन्छ। यही विशेषतालाई *यायावर पाइला* नियान्त्रा कृतिमा सङ्कलित नियान्त्रामा प्रयोग गरिएको छ। अमेरिकामा बसेर व्यस्त र एकान्त दिग्दारीको जीवन बिताइरहेका बेला आफूले विगतमा नेपालको स्वर्गद्वारीमा बिताएका रोमाञ्चक क्षणहरूको अभिव्यक्ति नियान्त्राकार पोखरेलले 'स्वर्गद्वारीको स्वर्ग' नियान्त्रामा आफ्नो लेखकीय व्यक्तित्वको चिनारी यसरी गराएका छन् : "...जीवन यस्तै गोलचक्करमा चलेको छ। अमेरिकाको व्यस्त एकान्तबाट दिग्दारिका बेला सम्झनाका तरेलीमा स्वर्गद्वारी यात्राका रोमाञ्चक क्षणहरू आइरहेका छन् (पृ.१७)।" उपर्युक्त अंशमा आफ्नो अमेरिकाको व्यस्त जीवन भोगाइका क्रममा एकान्तमा बसेर विगतमा सांस्कृतिक एवम् धार्मिक स्थल स्वर्गद्वारीको पारिवारिक यात्राका अनुभवहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन्। यसबाट नियान्त्राकार अमेरिका जस्तो समृद्ध मुलुकमा जीवन बिताइरहँदा कुनै स्वच्छन्दताको अनुभूति गर्न नपाएको र आफूलाई त्यस्तो जीवन दिग्दार लाग्ने गरेको अभिव्यक्तिमा यिनको निजत्व प्रकट भएको छ। यिनी समृद्धशाली मुलुकमा भन्दा आफ्नै देशको संस्कृति, प्रकृति र हावापानीमै रमाउन चाहन्छन् भन्ने देखिन्छ।

यिनले पाठकलाई आफ्नो व्यक्तित्वको चिनारी दिँदा लेखकीय व्यक्तित्व कति संवेदनायुक्त बनेको छ भन्ने सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेका छन्। आफ्नो देशका जनताले आफूले विश्वास गरेका नेता वा छिमेकी देशले गरेको हेपाहापूर्ण व्यवहारको अनुभूतिलाई यसरी व्यक्त गरेका छन् : "...यात्राको दुःखले प्रसववेदनाको रोमाञ्चकता पस्कन्छ। तर कुनै कुनै यात्राहरू यस्ता हुन्छन् जसले जीवनभरि नरमाइलो, नमिठो र बेस्वादिलो स्वाद पस्किरहन्छन्। मनलाई बेचेनबेचैन बनाइरहन्छन्। भुम्भुते खन्याइरहन्छन् (पृ. २९)। उपर्युक्त अंशमा यात्रागत अनुभूति सबै सुखद हुन्छन् भन्ने हुँदैन र यात्रामा दुःखका अनेक पक्ष समाहित हुन पुग्छन् भन्ने तथ्यलाई नियान्त्राकारले उजागर गरेका छन्। लेखक प्रायः यात्रा गर्दा रमाइलोका लागि गर्छन् तर उनको टनकपुरको यात्रा रोमाञ्चक भए पनि अदृदर्शी नेताहरूबाट आफ्नो मातृभूमिमाथि गरिएको खेलबाडले सुख होइन दुःख र वेदनाको अनुभव भइरहेको छ। देशको दुर्दशाबाट आफू व्यथित बन्ने गरेको नियान्त्राकारको निजी व्यक्तित्व यहाँ प्रकट भएको छ। यिनलाई महाकली नदीमाथि नेताहरूबाट गरिएको खेलबाड र यसको असर भोगिरहेका नेपाली जनताको दुःखद स्थितिलाई अझ यसरी प्रस्ट पार्छन् :

“नीलो नेपाली पानी छुडछुड गर्दै भारततिर नहर भएर बग्दै थियो । ...सिमेन्टइँटाका डोरीले नेपाली पानीलाई चौखुर्याएर उतातिर घिसारिएको थियो । ...उतातिर हराम्य थियो । यतातिर फुस्राम्य थियो । ... नेपालीले खाने खप्की र नेपाली नेताको हस्ताक्षर देखेर मनमुटु तथा हृदय एकतमासको भएको थियो । ...टनकपुरको बाँधमा पुगेर फर्कँदा देखिएको यो दृश्य टाउको टनटनी दुखेको थियो । ...टाउकोभिन्नको गिदी विदीर्ण भएको थियो ।” (पृ. ३७)

नेताहरूको भारतपरस्त नीतिका कारण नेपाली भूमि सिञ्चित गर्नुपर्नेमा भारतीय भूमिलाई सिञ्चित गर्दै हराभरा बनाएको दुःखदायी दृश्यले नियन्त्राकारको मनमस्तिष्क नै धमिलो भएको छ । आफ्नो मातृभूमिमाथि यति गम्भीर खेलबाड गर्नेहरूप्रति तिखो कटाक्ष गर्ने यिनको निजी व्यक्तित्व यहाँ निकै सशक्त रूपमा आएको पाइन्छ ।

नियन्त्राकारलाई हलेसीको प्राकृतिक सुन्दरता अनि सांस्कृतिक वैभवले मनमा आनन्दका साथै वैराग्य नै उत्पन्न गराएको थियो । यिनले पहिले हलेसीमा अतिकति जग्गा किनेर आश्रम बनाउने कुरा सोचेका थिए र त्यतिबेला सहज पनि थियो तर मामाले यस्तो प्याङ्खर जहिले किने पनि हुन्छ भनेपछि यिनी पछि हटेका थिए । आज त्यहाँ जग्गा किन्ने कुरा सपना जस्तै भएको छ । जग्गाको भाउ अचाक्ली बढेको छ । दिक्क लागेर यिनका मनमा पूर्वीय दर्शनको अनित्यताप्रति आकर्षण बढ्न लागेको कुरालाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : “...मन भने हलेसीकै वरिपरि घुमिरहेको छ अझै । किन किन वैराग्य आउन थालेको छ । जीवन अनित्य छ, मायाजाल हो, कर्कलाको पानी हो भन्ने आहानमा मजा मान्न थालेको छु ।” (पृ. ५७)

उपर्युक्त अंशमा जीवनका कतिपय चाहना पूरा नहुँदा मनमा उत्पन्न हुने वैराग्यको भाव प्रकट गरिएको छ । सामान्यतः मानिसमा जीवनको उत्तरार्द्धका समयमा सांसारिक अनित्यता र नश्वरताको चिन्तन गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । नियन्त्राकार सांसारिक अनित्यताप्रति रमाउन थालेको सङ्केत गरिएका सन्दर्भमा यिनको निजी व्यक्तित्व प्रकट भएको पाइन्छ ।

मानिसलाई प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक परिवेशले यदाकदा विचलित पनि पार्ने गर्छ । नियन्त्राकारलाई खप्तडको प्राकृतिक र सांस्कृतिक परिवेशले जिजीविषा नै समाप्त भएर त्यहीँको परिवेशमा सम्मोहित हुन पुगेको कुरालाई यसरी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ : “जीवनका जिजीविषाहरू पन्छाएर यहीँ बस्न पाए पनि त हुन्थ्यो भन्ने कुरा मनमा लागिरहेको थियो । ...व्यवहारका रापले रापिएको जीवनलाई खप्तडको हिउँले सेकन पाए हुन्थ्यो भन्ने लागेको थियो (पृ. ८१-८२) ।” यस अंशमा नियन्त्राकार प्राकृतिक सौन्दर्यमा लड्न भएका र त्यस किसिमको परिवेशमा बाँच्न पाए सांसारिक जीवनलाई समेत परित्याग गर्न तत्पर रहेको घटनाबाट यिनी सानोतिनो कुराबाट प्रभावित हुने र निकै महत्त्वपूर्ण निर्णयमा पुग्ने निजी व्यक्तित्व प्रकट भएको छ ।

नियन्त्राकार नेपाली धर्म, संस्कृति एवम् परम्परामा रमाउन चाहन्छन् । यिनलाई नेपालको जातीय सहिष्णुता, एकता र सम्मिश्रण खुबै मन पर्छ । पाथीभराको यात्राका क्रममा विभिन्न जातजातिका विच देखिएको आत्मीय सम्बन्धलाई अनुभूत गर्दाका अनुभवलाई यसरी व्यक्त गरेका छन् : “...यतिबेला मैले काठमाडौँको जातीय डारडुर सम्झिएको छु । घनघोर लिम्बुवान र त्यो जातीय र आत्मीयताको घोल । आहा ! कति सुन्दर छ यो घोल (पृ. १०४) !” उक्त अंशमा नियन्त्राकार प्रगतिशील विचारका पक्षपातीका रूपमा देखिएका छन् । यिनलाई जातीयताका नाउँमा विद्वेष फैलाई स्वार्थ पूरा गर्ने प्रवृत्ति पटकै मन पर्दैन । जातीय सहिष्णुता र सम्मिश्रणबाट नै समाजको उन्नति र प्रगति हुने कुरामा यिनी विश्वस्त देखिन्छन् । अतः यिनको निजी व्यक्तित्व प्रगतिशील विचारबाट अभिप्रेरित भएको पाइन्छ ।

कर्णालीस्थित रारा तालको प्राकृतिक सुन्दरतामा नरमाउने कमै हुन्छन् । यो नेपालीको वैभव हो । यस क्षेत्रको उपयोग गरेर केही टाठाबाठा नेपाली मात्र होइन विदेशीले पनि प्रशस्त फाइदा लिएका छन् तर यहाँका वासिन्दाको अवस्था कति दयनीय र टिठलाग्दो रहेको छ भन्ने कुरालाई नियन्त्राकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : “...रस निकालिएको कागतीको खोस्ता जस्ता थिए कर्णाली बैसहरू । दिक्कलाग्दो थियो कर्णालीको खपटे अनुहार (पृ. १६७) ।” उपर्युक्त अंशमा नियन्त्राकार प्राकृतिक सुन्दरतामा रमाउने भए पनि आर्थिक दृष्टिले कर्णालीवासीहरूको अवस्था अत्यन्त दयनीय रहेको कुरालाई दर्साएका छन् । यसबाट यिनमा आर्थिक समानताका पक्षमा वकालत गर्ने जिनी व्यक्तित्व प्रकटीकरण भएको प्रस्ट हुन्छ ।

यसरी यसमा नियात्राकारका स्वभाव, प्रवृत्ति, चिन्तन, विचार आदि कुराहरू सहज एवम् स्वाभाविक रूपमा प्रकट भएका छन्। यसक्रममा यिनको प्रकृति, समाज, संस्कृति, राजनीति, नेपालको गरिबी आदिबारे सहज रूपमा निजी व्यक्तित्व प्रकट भएको छ। यसबाट नियात्राकार पोखरेलको निजी व्यक्तित्वअन्तर्गत पर्ने चिन्तन, धारणा वा मान्यता आदिलाई बुझ्न सकिन्छ। यहाँ यिनी पाठकसँग आफ्नोपनसहित उपस्थित भएका छन् र यही व्यक्तित्वको चमकमा नियात्रामा आत्मपरकता घनीभूत भएर आएको छ।

(ख) प्राकृतिक/भौगोलिक आधार : नियात्रामा नियात्राकारको व्यक्तित्व निर्माणको धरातल प्राकृतिक वा भौगोलिक आधारमा भएको पाइन्छ। प्रकृतिका सन्दर्भबाट आफ्ना चिन्तन प्रस्तुत गर्न अथवा भूगोलका क्षेत्रबाट सान्दर्भिक अर्थ दिन यो आधार अत्यन्त उपयुक्त मानिएको छ। नियात्रामा स्थानको परिचयात्मक लेखनका सन्दर्भमा प्राकृतिक/भौगोलिक आधार बढी घनिभूत हुने गर्छ। अतः आत्मपरकता प्रकृति र भूगोलसँग साटिन्छ। यसअनुसार 'स्वर्गद्वारीको स्वर्ग' नियात्रामा भौतिक रूपमा अमेरिकामा बस्दै आएका पोखरेलले आफूले पहिले स्वर्गद्वारी नगएको र त्यस क्षेत्रको प्राकृतिक धरातलको चिनारी नभएको सन्दर्भ प्रस्तुत गर्ने क्रममा प्रस्तुत गरेको भूगोलको सन्दर्भले यिनको निजी व्यक्तित्व प्रकट भएको छ। उनी भन्छन् : "...मैले आमाबुबाको स्वर्गद्वारी जाने र त्यसको तारतम्य मिलाउने अभिभारा लिएको थिएँ। म कति अलमस्त थिएँ कि त्यो बेलासम्म मैले स्वर्गद्वारीका बारेमा राम्रोसँग अध्ययन गरेकै थिइनँ। बुभुकेँ थिइनँ। म ठानिरहेको थिएँ कि यो कुनै हिमालको फेदमा होला (पृ.१७)।" यस नियात्रामा यात्रा गर्ने ठाउँ स्वर्गद्वारीको प्राकृतिक बनोटप्रति अनभिज्ञ रहेको सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दा आफ्नो अलमस्त रहने र गन्तव्यका बारेमा अनुमान गरेर बस्ने निजी व्यक्तित्व भूगोललाई आधार बनाएर उल्लेख गरेको पाइन्छ।

कर्णाली चिसापानीको माछाको स्वादमा लोभिएका नियात्राकार पोखरेलको निजी स्वभावगत व्यक्तित्व प्राकृतिक भूगोल आधार बनेर यसरी प्रकट भएको छ : "मेरो पनि कर्णालीको चिसो माछा भनेपछि मनै लोभिएको थियो। ...डाइभरले माछा खुवाउन लगेका थिए। त्यो माछाको स्वाद मुखमै अडकिएको थियो (पृ. ३०)।" उक्त अंशमा नियात्राकारको माछा खाँदा आनन्द मान्दै स्वाद लिन आशक्त हुने गरेको निजी प्रवृत्ति भूगोललाई आधार बनाएर प्रस्ट पारिएको छ।

नियात्राकारलाई आफ्नो देशको अस्मिता, अखण्डता, सार्वभौमिकतामाथि कसैले वकदृष्टि लाएको पटककै मन पर्दैन तर टनकपुर र चाँदनी-दोधारा पुग्दा यिनलाई यही कुराको अनुभूति भयो। भारतीयहरूको अति हेपाहा प्रवृत्ति र भारतपरस्त नेपाली नेताको दासमनोवृत्तिको ज्वलन्त उदाहरण देख्दा यिनले व्यथित बन्दै यस्तो विचार अधि सारेका छन् : "...भारतीय प्रहरीको हेपाइस, निरीह नेपालीको नियति, महाकालीवारिको भारत र चाँदनी-दोधाराको दुर्भाग्यले मेरो मन विह्वल भएको थियो। मेरो भौतिक चेत चिरिएको थियो (पृ. ३८)।" यस अंशमा आफ्नो भूमिमाथि विदेशीबाट थिचोमिचो भएको पाउँदा सुदूरपश्चिमको भूगोललाई आधार बनाएर नियात्रा व्यथित बनेको र आफूभित्र देशप्रतिको ममता उर्लिएको निजी व्यक्तित्व मुखरित भएको छ। जीवनमा साथीभाइसँग कुनै पनि विषयमा कुरा गर्दा वा मिलेर काम गर्दा बडो रमाइलो गर्न कति पनि पछि नपर्ने र आफ्ना कुरा नलुकाइ भन्ने नियात्राकारको स्वभाव देखिन्छ। हलेसी मेला भर्न जाने क्रममा साथीभाइले रात बिताउन एउटी केटी मिलाइदिएको र त्यसले आफूलाई परेको सकसलाई यसरी व्यक्त गरेको पाइन्छ : "...मलाई पनि एउटी केटीको व्यवस्था गरिएको रहेछ। ...गोरी, च्याप्टो अनुहार, गुन्यूचोलोमा सजिएकी सुन्दरी। ...उनले मलाई निकै नै जिस्क्याउन थालिन्। अब मसँग आफ्नो भर्जिनिटी जोगाउनु कि गुमाउनु ... म भने लुसुक्क भागेर राति नै घरतिर लागेको थिएँ (पृ. ४५)।" हलेसी मेलामा युवायुवती निस्कनु, यौनकीडा गरेर रात बिताउनु सामान्य थियो तर लक्का जवान नियात्राकारले आफ्नो निर्मल चरित्रमा कति विचलन आउन दिएनन्। यहाँ आफ्नो चारित्रिक स्वच्छतालाई देखाउन भूगोललाई आधार बनाएर यिनले निजी व्यक्तित्वलाई विश्वसनीय रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

देशमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापछि अनेक प्रकारका सभा-सम्मेलन र गोष्ठीहरू हुन थालेका छन्। त्यस्ता कार्यक्रमहरू औपचारिकता पूरा गर्नमै सीमित छन्। राजीतिक परिवर्तन भए पनि देशमा कुनै प्रकारको परिवर्तन वा विकास भएको छैन भन्ने कुरालाई भोजपुरको ऐतिहासिक टक्सारको सन्दर्भलाई उल्लेख गर्ने क्रममा यिनले यस्तो

अभिव्यक्ति दिएका छन् : "...टक्सारको काँचो भात, सुकुले सुताइ र सिरेटोको चिसो रात सम्झिहाल्छु । के यो ऐतिहासिक नगर, टक साट्टेन अधिकार पाएको टक्सार यस्तै हो त (पृ. ९०)!" राजनीतिक परिवर्तनले कुनै पनि क्षेत्रमा परिवर्तन ल्याउन नसकेकामा नियात्राकार चिन्तित बनेका देखिन्छन् । परिवर्तनपछि विकास र समृद्धिको आशमा बसेका जोकोहीलाई निराश बनाएको छ । ऐतिहासिक नगर टक्सारको हालत भन जर्जर बनेको पाउँदा यिनी व्यथित बनेका छन् । यसरी भोजपुरको ऐतिहासिक टक्सारको भूगोलको सन्दर्भबाट आफ्नो देशप्रति व्यथित बनेको निजी व्यक्तित्व यहाँ मुखरित भएको छ ।

सामाजिक प्रगति र उन्नतिको नारा दिएर मधेसमा ठुलठुला आन्दोलनहरू भए तर सामाजिक दुर्व्यवहारका घटनाहरूमा कति पनि कमी आएको पाइन्छ । जनकपुरको ऐतिहासिकता र जनक राजाका समयदेखि नारीको इज्जत र प्रतिष्ठा कायम गर्दै आएका ठाउँमा राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीमाथि भएको दुर्व्यवहारले त्यहाँको सभ्यतामाथि प्रश्नचिह्न खडा भएको कुरालाई यसरी व्यक्त गरेको पाइन्छ : "...महिलामाथि विभेद गर्ने यो कस्तो धर्म-चलन वा मान्यता हो ! ...मलाई यो बेला जनकपुरसँग रिस उठेको थिएन, बरु पिर पो लागेको थियो कि पवित्र मिथिलाको धर्मचलन किन यस्तो रूढ हुँदै गएको होला (पृ. ११०) ?" परिवर्तन चाहने नियात्राकारले जनकपुरमा पुग्दा जे अनुभव गरे त्यसले यिनलाई पिरोलसम्म पिरोलेको छ । अतः तराईको भूगोलका आधारमा यिनको निजी व्यक्तित्व परिवर्तनकामी, परम्पराविरोधी र प्रगतिशील रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी नियात्राकारको निजी व्यक्तित्व उजागर हुनुमा भूगोल आधार बनेको छ र यस आधारमा यिनका निजी व्यक्तित्वका अनेक पाटाहरू उजागर भएका छन् ।

(ग) सामाजिक/सांस्कृतिक पक्षको आधार : नियात्रामा सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षको प्रशस्त छाप परेको हुन्छ । यायावर पाइलामा सङ्कलित सम्पूर्ण नियात्रामा नेपाली समाजको स्पष्ट छाप भेटिन्छ । तिनमा नेपाली समाजको सांस्कृतिक पक्षको चित्रण त्यत्तिकै सशक्त रूपमा गरिएको छ । सामाजिक पक्षको प्रभाव र सामाजिक मान्यताको लेखन यिनमा पर्याप्त आएको पाइन्छ । व्यक्तित्वको आत्मीकरणमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्ष पृथक् रूपमा रहन सक्दैन ।

नियात्राकार पोखरेलका नियात्रामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्ष सल्वलाएको पाइन्छ । सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणका पक्षपाती भएका कारण यिनी परम्परागत रूढिवादी मान्यतालाई अस्वीकार गर्छन् तथापि यिनी आफ्ना मूल्यमान्यताप्रतिको अटुट आस्थालाई भने चटककै विसन सक्दैनन् । स्वर्गद्वारीको भ्रमणका क्रममा दसैंको टीका आफ्ना मातापिताका हातबाट लगाएको सन्दर्भलाई यसरी व्यक्त गर्छन् : "...स्वर्गद्वारी महाप्रभुको समाधिस्थलका अगाडि उभिएर आफ्ना मातापिताबाट दसैंको टीको लगाउन पाउनुले आफूलाई धन्य ठानेँ (पृ. २६) ।" नियात्राकारमा व्यावहारिक कुशलता देखिन्छ । यिनी अरूको मन कुँडिने काम भरसक गर्दैनन् र गर्न पनि चाहन्छन् । कसैले आफूलाई आदर सत्कार गर्‍यो भने त्यसलाई कृतज्ञताका साथ लिने गर्छन् । नेपाल इतिहास सङ्घको डोटीमा भएको राष्ट्रिय गोष्ठीमा सहभागी हुन जाँदा त्यहाँ आफूले पाएको आत्मीयता र सद्भावलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : "...त्यो आतिथ्य, त्यो सद्भाव, यो आत्मीयता मेरा मनभरि आत्माभरि पोको परेर बसेका छन् । समयको कुनै प्रवाहले यसलाई मेटाउन सकेको छैन (पृ. ७८) ।" यस अंशमा डोटीमा आफूले पाएको आतिथ्य र सम्मानलाई मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्ने नियात्राकारले भूगोललाई आधार मानेर एकातिर आफ्नो सरलपनको परिचय दिएका छन् भने अर्कातिर डोटीली समाजको आतिथ्य सत्कार अनुकरणीय रहेको बताएका छन् ।

सप्तरीको बस्तीपुरस्थित आफ्नो पुख्र्यौली घर पुग्दा यिनले नेपाली समाजमा आज जे परिदृश्यहरू देखिन्छन् तिनको यथार्थ तस्वीर उतारेका छन् । छ भाइ छोरा र एक बहिनी छोरीले टनाटन भरिएको घर आज वृद्ध बुवाआमाले मात्र कुरिरहेका छन् । पारिवारिक एकता र सद्भाव खल्वलिएको छ । उनी भन्छन् : "...हाम्रो यो घर वर्तमानमा उच्च तथा मध्यम वर्गले विकास गरेको सभ्यताको एउटा निरीह नमुना हो (पृ. ९७) ।" यहाँ तराईको भूगोललाई सामान्यीकरण गरेर निजी व्यक्तित्वले अनुभूत गरेको वर्तमान नेपाली समाजले भोगिरहेको कुरूप यथार्थ प्रस्तुत छ । कर्णालीको रारातालको प्राकृतिक सौन्दर्य तथा त्यहाँको सामाजिक परिवेशलाई गहिरोसँग अनुभूत गरेका नियात्राकारले यस्तो वर्णन गरेका छन् : "रस निकालिएको कागतीको खोस्टा जस्ता थिए कर्णाली बैँसहरू । दिक्कलाग्दो थियो कर्णालीको खपटे अनुहार । र पनि जब रारा मुस्कुराउँथ्यो, रारावरिपरिका वन रसाउँथे, ...कति वैभवशाली छ यो कर्णाली (पृ. १६७) ।" वास्तवमा कर्णाली आफैँमा प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण भए पनि त्यहाँको सामाजिक परिवेश

दुःखको पर्याय बनेको छ । कर्णालीको भूगोललाई आधार बनाएर लेखकले आफ्नो निजी व्यक्तित्व सुन्दरतामा रमाउने र गरिवीप्रति संवेदनशील बन्ने निजी व्यक्तित्वको परिचय दिएका छन् । यसरी सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षलाई भूगोललाई आधार बनाएर नियान्त्राकारले आफ्नो व्यक्तित्वको प्रकटीकरण गरेका छन् ।

(घ) चिन्तनगत आधार : नियान्त्रामा नियान्त्राकारले मन्थन गरेको विषयलाई नै चिन्तनगत आधारका रूपमा लिइन्छ । नियान्त्राका विषयभित्र रहेर जीवनजगत र विषयको व्याख्या विश्लेषण नियान्त्राकारले गर्छ । यही वैचारिक तत्वका आधारमा नियान्त्राकाको चिन्तनगत आधार निर्माण भएको हुन्छ । यो चिन्तन व्यक्तित्वसँग साटिन्छ, र आत्मपरक नियान्त्रामा देखिने गर्छ । यस दृष्टिले *यायावर पाइला* नियान्त्रासङ्ग्रहमा नियान्त्राकारका निजी व्यक्तित्व कसरी प्रकट भएको छ, भन्ने कुरालाई यहाँ अनुशीलन गरिएको छ ।

बाल्यकालमा आमाका मुखबाट सुनेका हलसीका अनेकौँ कथाहरूबाट नियान्त्राकार सांस्कृतिक पक्षको चिन्तनमा अलि बढी नै चिन्तनशील बन्दै आएका देखिन्छन् । विशेष गरी ईश्वरीय सत्ता र समाजमा अनादिकालदेखि सांस्कृतिक धरोहरका रूपमा रहेका स्थानका बारेमा यिनले वास्तविकतामा आधारित भएर चिन्तन गरेको पाइन्छ । बाल्यकालमा यिनले आमाका काखमा टाउको राखेर सुनेको कथामा यिनले यस्तो चिन्तन गरेको कुरालाई व्यक्त गरेका छन् : “...हलसीका कथाहरूले मलाई आनन्दविभोर बनाउँथे । ...मेरा दिमागका पत्रमा ती कथाहरू टाठो भएर अहिले पनि बसेका छन् । ... बालसुलभ प्रश्नमाथि प्रश्न गर्थे (पृ. ४१) ।” बाल्यकालदेखि नै समाज, संस्कृति, प्रकृति आदिका बारेमा चिन्तनशील बन्दै पोखरेलले निजी व्यक्तित्वको निर्माण गरेको कुरालाई अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

नियान्त्राकारले खप्तडमा पुगेर जीवनको वास्तविक आनन्दानुभूति गरेका थिए । यिनको वास्तविक जीवन अनेकौँ समस्याले जेलिएको थियो । यही कुरालाई प्रस्ट पाउँदै यिनले यस्तो अभिव्यक्ति दिएका छन् : “अहिलेसम्म पुगेका ठाउँबाट मलाई फर्कन नलागेको ठाउँ यही खप्तड थियो । जीवनका जिजीविषाहरू पन्छाएर यहीं बस्न पाए पनि त हुन्थ्यो । आफन्त र व्यवहारले जेलेको...व्यवहारका रापले रापिएको... अन्त्यहीन जिजीविषाहरू छोडेर यहीं कतै खप्तडमा बस्न पाए पनि त हुन्थ्यो (पृ. ८१-८२) ।” वर्तमान जीवनका अनेकौँ जटिलताबाट वाक्क भएका नियान्त्राकार खप्तडको प्राकृतिक र सांस्कृतिक वैभवमा लुटपुटिन पाए हुन्थ्यो भन्ने चिन्तन गर्छन् तर सांसारिक बन्धनमा बाँधिँएकाले त्यसबाट मुक्त हुन नसकेको निजी व्यक्तित्वको चिन्तन भने यिनी गरिरहन्छन् । नियान्त्राकार नेपाल बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक मुलुक हो तर केही स्वार्थी नेताले आपसमा द्वन्द्व सिर्जना गरी नेपालीहरूका बिचमा देखिने अपूर्व एकतामा खलल पुर्याउने काम गरेको अनुभव गर्छन् । वास्तवमा यिनको चिन्तन राष्ट्रवादी रहेको छ । आफ्नो राष्ट्रवादी निजी चिन्तनलाई जनकपुरको यात्रा गर्दा यसरी व्यक्त गरेका छन् : “...उक्सिने उक्सिएका छन् । मार्नेले मारेका छन् । ...नेपालको भूमि जोगाउन जुझे...जङ्गे पिल्लरको सुरक्षा गर्ने यिनै मधेसी हुन् । पहाडे हुनु र मधेसी हुनु समस्या होइन, मूल समस्या भनेको त्यसका नाममा उब्जाइने व्यवहार र अनुभूति हो (पृ. ११७) ।” यस अंशमा नियान्त्राकारको नेपालीहरूमा आपसी एकता र सद्भावबाट नै राष्ट्र, राष्ट्रियता सबल हुने राष्ट्रवादी निजी चिन्तन प्रकट भएको छ । यसरी प्रकृति, संस्कृति, समाज, राजनीतिलगायतका सन्दर्भबाट पोखरेलले निजी व्यक्तित्व पनि प्रकट गरेका छन् ।

(ङ) व्यङ्ग्यको आधार : नियान्त्राकारहरूले आत्मपरक ढङ्गबाट व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । समाजका विसङ्गति र यथार्थको प्रस्तुति व्यङ्ग्यका आधारमा गरिएको हुन्छ । यसमा सङ्कलित नियान्त्रामा व्यङ्ग्य विशिष्ट ढङ्गले प्रयोग गरिएको छ । यात्रामा देखेका, भोगेका वा अनुभव गरेका कुरालाई अभिव्यक्ति दिने क्रममा नियान्त्राकारले समाजमा विद्यमान अनेकौँ विसङ्गति र विकृतिहरूको चित्रण गर्दा हास्य कम र व्यङ्ग्य बाण बढी प्रहार गरेका छन् । माभकिरातमा अवस्थित हलसीको वर्तमान परिवेशलाई प्रस्तुत गर्दा यसरी व्यङ्ग्य गरेका छन् : “...प्राकृतिकबाट कृत्रिमताको यात्रा सुरु गरेछ हलसीले पनि । पहिले आत्मिक शान्ति पाउने हलसीमा अहिले कोलाहल भएछ, (पृ. ५१) ।” आधुनिकता र विकाससँगसँगै हलसीमाथि भएको अतिक्रमणबाट शान्ति खल्बलिएको, प्राकृतिक सौन्दर्यमा खलल पुर्याउने गतिविधिप्रति यहाँ नियान्त्राकारको व्यङ्ग्य गर्ने निजी व्यक्तित्व मुखरित भएको छ । भोजपुरमा भएको इतिहासकारहरूको राष्ट्रिय गोष्ठीमा विद्वानहरूले देखाएको गलत व्यवहारप्रति आक्रोशित हुँदै यस्तो व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् : “...गजब छ, यो देश, दुईजब्रे छन् यी विद्वानहरू, स्वार्थी छन् यी प्राज्ञहरू ... (पृ. ९१)।” यहाँ विद्वानहरूबाटै गलत व्याख्या विश्लेषण गरिने प्रवृत्तिमाथि तिखो टिप्पणी गर्दै आफूलाई चित्त नबुझेका कुरामा व्यङ्ग्य गर्ने नियान्त्राकारको निजी व्यक्तित्व भल्किएको छ । आधुनिकता र

सभ्यताको विकास गर्ने नाउँमा जिरीको प्राकृतिक छटालाई विनाश गरेको पाउँदा नियामाकारले यस्तो व्यङ्ग्य गरेका छन्: “...अब जिरी अर्ग्यानिक सुन्दरी थिएन । कोटेड सुन्दरी भएको थियो । सिमेन्ट र चलानी रडले विकसित आधुनिक हुँदै थियो जिरी (पृ. १८६) ।” उक्त अंशमा मानिसले आधुनिक सभ्यताका नाउँमा जिरीको प्राकृतिक सौन्दर्यलाई विनाश गरिँदै लगेको कुराप्रति असन्तुष्टि जनाउँदै नियामाकारको यहाँ तिखो व्यङ्ग्य गर्ने निजी व्यक्तित्व प्रकट भएको छ । यसरी समाज, संस्कृति, राजनीति, प्रकृति आदि क्षेत्रमा देखिएका थुप्रै विकृति र विसङ्गतप्रतिको नियामाकारको व्यङ्ग्य गर्ने निजी व्यक्तित्व असन्तुष्टिका रूपमा व्यक्त गरिएको छ ।

(च) भाषा प्रयोगको आधार : नियामा प्रयोग हुने भाषाका आधारमा पनि आत्मपरकता छुट्याउन सकिन्छ । प्रायजसो ‘म’ ‘हामी’ का केन्द्रबाट आत्मपरक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिन्छ, र यसमा नियामाकारको भाषिक अभिव्यक्ति आफ्नै मौलिक प्रकृतिमा आधारित हुने गर्छ । नियामाकार खेमराज पोखरेल आफ्नो लेखनमा प्रशस्त मौलिकताको पुट दिन्छन् र त्यसबाट यिनको व्यक्तित्व प्रकट भइरहेको हुन्छ । ...‘स्वर्गीय आत्मिक आनन्दको कसीमा यो भौतिक जीवन उदयाइरहेको छु’ (पृ.१७), ‘त्यसको रोमाञ्चकारिता मन-दिमाग-दिलमा अहिले पनि भुत्ती खेलिरहेछन्’ (पृ. ५९) ‘आजको रात मेरो उच्छ्वास उल्लेख भएको छ’ (पृ. १३३) जस्ता अभिव्यक्तिबाट यिनी आफ्नो भाषिक पक्ष र आत्मपरक सन्दर्भको परिचय दिन्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । ‘आनन्दको कसीमा भौतिक जीवन उदयाइरहनु’, ‘रोमाञ्चकारिता मन-दिमाग-दिलमा अहिले पनि भुत्ती खेलु’, ‘रोमाञ्चकारिता मन-दिमाग-दिलमा अहिले पनि भुत्ती खेलिरहनु’ जस्ता अभिव्यक्तिमा पोखरेल आत्मीय बन्छन् वा आत्मपरक राग अलाफ्छन् ।

नियामा लेखक स्वयम्का यात्रानुभूतिहरूको अभिव्यक्ति हुने भएकाले यसमा लेखकको निजत्वको प्रकटीकरण हुनु स्वाभाविक मानिन्छ । अतः नियामाकार खेमराज पोखरेलले यस नियामासङ्ग्रहमा प्रयोग गरेको भाषामा पनि प्रशस्त आफ्नोपन वा निजत्व प्रकट भएको पाइन्छ । पूर्वी तराईका बासिन्दा पोखरेलका नियामा तराई भेगका प्रयोग हुने धेरै शब्दका साथै पुर्वेली नेपाली भाषिकाको पनि प्रशस्त मात्रामा प्रभाव परेको पाइन्छ । त्यसो त यिनका नियामामा सरल तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरू अनि उखान तथा टुक्काहरू पनि सान्दर्भिक प्रयोग गरेको पाइन्छ र तिनमा लेखकको मौलिकपनका साथै निजत्व पनि प्रकट भएको छ । जुनसुकै सन्दर्भ वा विषयलाई निजत्वको लेपनसहित प्रस्तुत गर्ने क्षमता यिनका नियामामा भेटिन्छ । यिनले सामान्य खाना खाएको विषयलाई उल्लेख गर्दा आफ्नै किसिमको शैली यसरी प्रस्तुत गरेका छन्: “...हामीले किनेका जेरी र मेवा सकिएका थिए । ...हामीले निक्खर कुराउनी र चिउरा बुक्यायौं (पृ. १९) ।” नियामाकार पोखरेलले नेपाली र हिन्दी भाषामा प्रयोग हुने उखानलाई सान्दर्भिक रूपमा प्रयोग गरेर विषयको प्रस्तुतिलाई रोचक तथा आकर्षक बनाएका छन् । आफ्ना मित्र बमबहादुर अधिकारीका साथ लागेर लमजुङ पुग्दाको अनुभूतिलाई प्रस्तुत गर्दा यसरी उखानहरूको सान्दर्भिक प्रयोग गरेर अभिव्यक्ति शैलीलाई रोचक र आकर्षक बनाएको पाइन्छ: “...त्यसैले यो यात्रा ‘पशुपतिको जात्रा, सिद्राको व्यापार’ हो । ...डुम्रेमा पुग्दा त ‘कौन पुछे, खेसडीका दाल’ भने जस्तै भयो ।” (पृ. १२०) यिनले कतिपय ठाउँमा अप्रचलित शब्दहरू (नन्दी पृ. २२, रिप्लिका पृ. २५, दोगादोगी पृ. ३४, धुसुल पृ. ४८, ज्याकपट पृ. ८६, खयाली पुलाव पृ. १०१, माहार पृ. १११, फटाक पृ. ११६, कठमुल्ला पृ. १३८, अगोठ पृ. १७०, मुर्दा पृ. २०६ आदि), आगन्तुक शब्दहरू (भर्जिन, डेमोन्ट्रेसन पृ. ४३, भर्जिनिटी पृ. ४५, मोनास्ट्री, ड्रिमल्यान्ड पृ. ७२, रिप्लिका पृ. ८१, तकाजा पृ. ८३, डिम्पल पृ. १८५ आदि), नेपाली शब्दलाई आफ्नै मौलिक रूप दिने (गोदागोदी पृ. ३४, घाँचैघाँच पृ. ४९, पिताम पृ. ५७, तिर्पायाँ पृ. ६०, अलत्य पृ. ७५, गोद्राकाके पृ. १००, सोतराम्य पृ. १०२, तत्यान, बित्यारी पृ. १८० आदि) को पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ, र यस्ता शब्दहरूको प्रयोगले पनि यिनको निजात्मक अभिव्यक्तिको परिचय दिन्छन् ।

पोखरेल आफ्ना यात्राजान्य अनुभूतिहरूको अभिव्यक्तिमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गर्न पनि पछि परेका छैनन् । महाकाली सन्धि वा टनकपुर सम्झौतानुसार कार्यान्वयन नगरी भारतीय पक्षबाट आफ्नो स्वार्थ पूरा गरिएको र नेपाली नेताको अदूरदर्शी चरित्रलाई उदाङ्गो पार्ने कममा वर्णनात्मक शैली प्रयोग गरेको पाइन्छ । टनकपुर सम्झौताको परिणामस्वरूप त्यस क्षेत्रको अत्यन्त टिठलाग्दो अवस्थालाई यिनले यसरी उल्लेख गरेका छन्: “...भारतले नेपालपट्टि बाँध बनाएछ । नहर खनी सबै पानी भारततर्फ लगेछ ।...विद्युत् पनि लगेछ । नेपालतिर भने न नहर थियो । न विजुली थियो । केवल नैराश्य थियो । गरिबी थियो । भारतीय ढाँटहरूले र नेपाली लुते नेताहरूको चक्रव्यूहमा नेपाल रोइरहेको दृश्य त्यहाँ देखिएको थियो (पृ. ३६) ।” यसैगरी आख्यानात्मक तथा भावात्मक शैलीलाई पनि प्रशस्त उपयोग गर्दै

आत्मपरक वा मौलिकपनको परिचय दिन्छन् । तराईतिरको यात्रा गर्दा तराईवासी मानिसहरूसँगको संवादमा मैथिली भाषालाई पनि आफ्नैपनमा ढालेर प्रस्तुत गरेका छन् भने पूर्वी पहाडी क्षेत्रको यात्रा गर्दा पूर्वेली भाषिकासहितको आफ्नो निजीपन भल्किने किसिमको अभिव्यक्ति दिएका छन् । यी सबै आधारबाट हेर्दा पोखरेलले आत्मपरक भाषा व्यक्तित्वको प्रभावबाट व्यक्त गरेको स्पष्ट छ ।

निष्कर्ष

आत्मपरकता नियत्रालेखनको एउटा शैली वा ढाँचा हो । नियत्रालेखनमा यो शैली स्पष्टसँग पृथक् भएर देखिने गर्छ । नियत्राकार पोखरेलको *यायावर पाइला* नियत्रासङ्ग्रहमा यस ढाँचाको प्रयोग सुस्पष्ट रूपमा भएको छ । व्यक्तित्वका आधारबाट यसमा नियत्राकारका स्वभाव, प्रवृत्ति, चिन्तन, विचार आदि कुराहरू सहज एवम् स्वाभाविक रूपमा प्रकट भएका छन् । प्रकृति, समाज, संस्कृति, राजनीति, नेपालको गरिवी आदिवारे सहज रूपमा निजी व्यक्तित्व प्रकट भएको छ । पोखरेलको निजी व्यक्तित्वअन्तर्गत पर्ने चिन्तन, धारणा वा मान्यता आदिलाई यसमा समाविष्ट नियत्राहरूको अध्ययनबाट बुझ्न सकिन्छ । वास्तवमा यिनी पाठकसँग आफ्नोपनसहित उपस्थित भएका छन् र यही व्यक्तित्वको चमकमा नियत्रामा आत्मपरकता घनीभूत भएर आएको छ । आत्मपरकताको घनीभूत अभिव्यक्तिबाट नियत्राकारले कतै नेपाली प्रकृति, कतै संस्कृतिको अनुराग अलापेका छन् भने कतै नेपालको समसामयिक राजनीतिले निम्त्याएका अनेकौं विसङ्गत वा कुरूप पक्षहरूमाथि तिखो टिप्पणी समेत गरेका छन् । खास गरी कूर पञ्चायती शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको पुनः स्थापनापश्चात् पनि नेपाली समाजबाट गरिवीको अन्त्य गर्न नसकिएको र देशको बागडोर सहालेहरू देश र जनताप्रति संवेदनशील बन्न नसकेको वस्तुतथ्यलाई पनि उजागर गरेको पाइन्छ । यी सबै पक्षहरूको अभिव्यक्तिमा यिनको निजीपन प्रशस्त मात्रामा प्रकट भएको देखिन्छ ।

नियत्रामा आत्मपरकताको अभिव्यक्ति अनेक प्रकारबाट हुने गर्छ । यस दृष्टिले हेर्दा निजी व्यक्तित्व वा आत्मपरकता उजागर हुनुमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्ष र भूगोललाई समेत आधार बनाई नियत्राकार पोखरेलले आफ्नो व्यक्तित्वको प्रकटीकरण गरेको पाइन्छ । यिनी एकातिर समाज, संस्कृति, राजनीति आदि क्षेत्रमा देखिएका थुप्रै विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्ने निजी व्यक्तित्व असन्तुष्टिका रूपमा व्यक्त गर्छन् भने अर्कातिर भाषिक अभिव्यक्तिमा पनि यिनी आत्मीय बन्दै आत्मपरक राग अलाफ्छन् । यसक्रममा वर्णनात्मक, आख्यानात्मक, भावात्मक आदि शैलीको पनि सान्दर्भिक प्रयोग गरेर यिनी निजी व्यक्तित्वको परिचय दिन्छन् । तराईतिरको यात्रा गर्दा तराईवासी मानिसहरूसँगको संवादमा मैथिली भाषालाई पनि आफ्नैपनमा ढालेर प्रस्तुत गर्न पछि पर्दैनन् भने पूर्वी पहाडी क्षेत्रको यात्रा गर्दा पूर्वेली भाषिकासहितको आफ्नो निजीपन भल्किने किसिमको अभिव्यक्ति पनि दिन्छन् । यसरी पोखरेलको यस नियत्रासङ्ग्रहमा आत्मपरकताको सुस्पष्ट अभिव्यक्ति पाइन्छ । आत्मपरकताको विशिष्ट अभिव्यक्ति भएको कुरालाई उजागर गर्नु नै यस अध्ययनको मूल प्राप्ति मानिएको छ ।

सन्दर्भसूची

- काफ्ले, रजनी (२०७१). "समकालीन नेपाली यात्रा संस्मरणका प्रवृत्तिहरू". नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा प्रस्तुत सङ्गोष्ठीपत्र. पृ.१-५ ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०५७). *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद* (चौथो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०५८). *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा* (चौथो संस्क.). काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- निरौला, फणीन्द्रराज (२०७३). "माटो नियत्रासङ्ग्रहको तत्त्वगत विश्लेषण". *अपरा* पूर्णाङ्क २. काठमाडौं : नेपाली विभाग. पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, बागबजार ।
- शर्मा, मोहनराज र श्रेष्ठ 'सम्भव', दयाराम (२०३४). *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास*. (तेस्रो. संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६१). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०५१). *पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य समालोचना प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सापकोटा, माधव (२०६७). "बखलदुङ्गा कवितामा स्वच्छन्दतावाद". *मधुपर्क* (भदौ). वर्ष ४३. अङ्क ४. पृ.४३-४५ ।
- सिंह, शिवकरण (सन् १९६९). *स्वच्छन्दतावाद एवम् छायावाद का तुलनात्मक अध्ययन*. इलाहाबाद : किताब महल, पृ. १२ ।

कर्नाली ब्लुज उपन्यासमा पर्यावरण

मनमाया पोखेल*

सार

कर्नाली ब्लुज उपन्यासमा पर्यावरण शीर्षकको यस लेखमा पर्यावरणीय समालोचनाका मूलभूत मान्यताका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ। यसक्रममा पर्यावरणीय समालोचनाको परिचय दिदै यसका मुख्य विशेषताहरू पर्यावरणमैत्री सांस्कृतिक वासस्थान र विश्वव्यापी वातावरणीय संस्कृति, वातावरणीय नैतिक आचरण र भौतिक वातावरणको प्रतिविम्बन तथा पर्यावरणमैत्री भाषिक प्रयोग जस्ता सैद्धान्तिक अवधारणहरूको सामान्य चर्चा गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा प्राकृतिक वातावरणले मानव जीवनमा पार्ने प्रभाव तथा मानवीय गतिविधिको कारण प्राकृतिक पर्यावरणमा पर्ने असरलाई मूल आख्यानसँग अन्तर्निश्चय गरी प्रस्तुत गरिएको छ। यसक्रममा उपन्यासको आख्यानसँग उनिएर आएका सेती अञ्चलको कैलालीको मटेरा, कटासे बजार त्यसकै आसपासमा रहेको अमौरीखोला, कर्नाली अञ्चलको कालिकोट जिल्लाको सदरमुकाम मान्म, भेरी अञ्चलको नेपालगन्ज र सुर्खेत आदि स्थानका प्राकृतिक पर्यावरणको चर्चा गर्दै यसले मानव जीवन र साहित्यमा पार्ने प्रभावको चर्चा गरिएको छ। त्यसैगरी यस लेखमा मान्छेको स्वार्थी प्रवृत्तिका कारण उसले प्राकृतिक पर्यावरणमाथि अत्यधिक दोहन गर्नाले प्राणी तथा वनस्पतिको प्राकृतिक वासस्थान परिवर्तन हुँदा तिनीहरू लोप हुन जाने र तिनको अस्तित्व सङ्कटमा पर्ने कुराको उल्लेख गर्दै हरेक मानव पर्यावरणमैत्री हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। मानिसको प्रकृतिमाथिको एकाधिकार बढेका कारण मान्छेले आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न ठुलाठुला निर्माणकार्य गर्ने, बाटोघाटो र कलकारखानाको निर्माणका साथै अनियन्त्रित सहरीकरण विस्तार गर्ने जस्ता पर्यावरणविरोधी गतिविधिको कारण पर्यावरणीय प्रदूषण बढिरहेको कुरा उल्लेख गर्दै यस लेखमा मान्छेले परम्परागत पर्यावरणीय संस्कृति त्यागेर नवीन संस्कृतिको विकास गर्न सुझाव दिइएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान विधि अँगालेर लेखिएको यस लेखमा प्रकृतिमाथिको प्राणी तथा वनस्पतिको साक्षात् अस्तित्वको रक्षा गर्न सम्पूर्ण मानवले आफ्ना निजी स्वार्थ त्यागेर पर्यावरणमैत्री आचरणको विकास गर्नु पर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : पर्यावरण, प्रजाति, बेसरम, ब्लुज, महुवा, लडिया।

विषयपरिचय

बुद्धिसागर (२०३८) आधुनिक नेपाली साहित्यका गजल, कविता र आख्यान विधामा कलम चलाउने बहुमुखी प्रतिभा हुन्। उनका रारा जलेपछि गजलसङ्ग्रह, हज्जारौं पृथ्वी हज्जारौं आकास, सागरका कविताहरू नामक कवितासङ्ग्रह तथा कर्नाली ब्लुज र फिरफिरे नामक उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन्। नेपाली साहित्यको वर्तमान चरणका उदीयमान सर्जकका रूपमा सुपरिचित बुद्धिसागर २०६० सालमा प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा आयोजित कवितामहोत्सव कार्यक्रममा प्रथम भई पुरस्कृत भएपछि पाठकसामु सुपरिचित भएका हुन्। उपन्यासकारका रूपमा हेर्दा उनका उपन्यासमा जीवन भोगाइका विविध आयामहरू प्रस्तुत भएका छन्। आफ्ना उपन्यासमा ससाना र महत्त्वहीन लाग्ने विषय वा प्रसङ्गलाई प्रभावकारी भाषाशैलीका माध्यमबाट उल्लेखनीय बनाएका छन्। विवेच्य उपन्यास कर्नाली ब्लुजमा पर्यावरणीय समस्या, देशको राजनैतिक स्थिति, स्वास्थ्य र शिक्षाको स्थिति, वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक स्थिति जस्ता विविध पक्षहरूलाई समेटिएको छ। सामाजिक तथा प्राकृतिक दुवै किसिमका पर्यावरणीय पक्षहरू रहेका छन्। प्राकृतिक पर्यावरणका रूपमा यसमा भेरी अञ्चलको नेपालगन्ज तथा सुर्खेतका पर्यावरणीय सन्दर्भहरू प्रत्यक्ष रूपमा आएका छन् भने प्रसङ्गानुसार कर्नालीअन्तर्गतको कालिकोट जिल्लाको सदरमुकाम मान्म, कैलालीको लड्की, अमौरी खोलाको किनार, कटासे बजार, कर्नालीको किनारैकिनारको बाटो

* उपप्राध्यापक, त्रिवि, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस : काठमाडौं

भएर पहाडतर्फ पैदल यात्रा गर्दा देखिने तथा अनुभूति हुने प्राकृतिक पर्यावरणका साथै अप्रत्यक्ष रूपमा काठमाडौं, महाकाली र केही भारतीय पर्यावरणका सन्दर्भहरू पनि प्रस्तुत भएका छन् । यस आलेखमा प्राकृतिक पर्यावरण र त्यसले मानव जीवनमा पार्ने प्रभाव तथा मानवीय क्रियाकलापले प्राकृतिक पर्यावरणमा पार्ने असरका बारेमा मात्र चर्चा गरिएको छ ।

पर्यावरण शब्दले सामान्य अर्थमा वातावरणलाई बुझाउँछ । खास अर्थमा हेर्ने हो भने हरियाली प्रकृति र प्राणीहरूका लागि अनुकूलित वासस्थान नै पर्यावरण हो । अङ्ग्रेजीको 'इकोलोजी' शब्दको समानार्थी शब्दका रूपमा रहेको पर्यावरण शब्दले पृथ्वीको सम्पूर्ण विषय भन्ने बुझाउँछ । हावा, पानी, माटो, प्राणी र समग्र वनस्पतिजगत नै पर्यावरणका महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् । भौगोलिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पर्यावरणसँग सम्बन्धित भएर लेखिएका साहित्यलाई पर्यावरणीय साहित्य भनिन्छ भने तत्विषयक रचनाहरूको विश्लेषणसँग सम्बन्धित समालोचनालाई पर्यावरणीय समालोचना भनिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत आलेखमा *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासमा पर्यावरणमैत्री सांस्कृतिक वासस्थान र विश्वव्यापी वातावरणीय संस्कृति, वातावरणीय नैतिक आचरण र भौतिक वातावरणको प्रतिविम्बन तथा पर्यावरणमैत्री भाषिक प्रयोग जस्ता पक्षहरू केकस्ता रहेका छन् भन्ने समस्या पहिचान गरी तिनैको निराकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । अतः पर्यावरणीय समालोचनाका आधारभूत मान्यताका आधारमा *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासमा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरणको विश्लेषण नै यस आलेखको शक्ति र सीमा पनि हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा पर्यावरणीय समालोचनाका सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासमा प्रयुक्त पर्यावरणको विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै स्रोतका सामग्रीहरू प्रयोग गरिएका छन् । यसक्रममा *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ भने पर्यावरणीय समालोचनाको सैद्धान्तिक अध्ययनका लागि विभिन्न विद्वान्द्वारा लिखित विभिन्न समालोचनात्मक ग्रन्थहरूमा व्यक्त समालोचकीय विचारलाई तथा *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासबारे विभिन्न विद्वान्का समालोचनात्मक लेखहरूलाई द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयीय विधिको उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको भएकाले सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि पाठविश्लेषण पद्धति अंगालिएको छ । विषयको पुस्त्याइका लागि निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

पर्यावरणीय अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार

यस धरतीमा भएका ढुङ्गा, माटो, जीवजन्तु, समग्र वनस्पति तथा वायुलगायतका सबै वस्तुहरूलाई पर्यावरण भनिन्छ । यसले हरियाली प्रकृति तथा प्राणीहरूलाई बाँच्न अनुकूल हुने वासस्थानलाई बुझाउँछ । सामान्यतः यस शब्दले सिङ्गो प्रकृतिलाई बुझाउँछ । पर्यावरण विषयक रचनाहरूको अध्ययनविश्लेषणसँग सम्बन्धित समालोचनालाई पर्यावरणीय समालोचना भनिन्छ । पर्यावरणीय समालोचना अङ्ग्रेजी भाषाको इकोक्रिटिसिज्मको नेपाली रूपान्तरण हो । यसको विवेचनाको सङ्केत १९६० को दशकदेखि रेचेल कार्सनबाट भएको हो (गेरार्ड, २००४: १) । यसले आधिकारिकता र वैधता भने भने १९९२ बाट प्राप्त गरेको हो । पर्यावरणीय समालोचनाले मानव, प्रकृति र साहित्यको अन्तर्सम्बन्धको व्याख्या गर्दै साहित्यिक रचनामा प्रकृतिको भूमिकाको खोजी गर्नुका साथै प्राकृतिक परिवर्तनले साहित्यमा पार्ने प्रभावको विश्लेषण गर्छ (ग्लोटफेल्टी, फोर्म, १९६६ : xvii) । लामो समयदेखि मानिस विज्ञानको सहारा लिएर पृथ्वीलाई नष्ट गर्ने कार्यमा लागेको छ । त्यसका विरुद्धको लेखन परि वृत्तीय वा पर्यावरणीय लेखन हो । यो पृथ्वी ग्रह बचाऊ भन्ने चेतना हो (गौतम, २०६६ : ५२) । यस समालोचना सिद्धान्तले पर्यावरणमा आधारित भएर रचित रचनाहरूको मूल्याङ्कन गर्दै त्यस्ता कृतिहरूमा अन्तर्निहित मानवतर प्राणी, जीवजन्तु तथा पर्यावरणीय जगतको विश्लेषण गर्छ । राजेन्द्र सुवेदीले पर्यावरणीय समालोचनालाई जीवन र प्रकृतिविचको सम्बन्ध निरूपण गर्ने चिन्तन मान्दै यसलाई साहित्यको कृतिलाई नै पूर्ण संसारका रूपमा आकलन

गरेर प्रकृतिका बृहत्तम संरचनागत वैशिष्ट्यका परिवृत्तमा जीवन अन्तर्भूत हुने एक अणुका रूपमा लिएका छन् (सुवेदी, २०७३ : १३१) । अतः साहित्यिक रचनामा अभिव्यक्त प्राकृतिक पर्यावरणको अध्ययन विश्लेषणसँग सम्बन्धित समालोचना नै पर्यावरणीय समालोचना हो । यसले साहित्यिक कृतिमा प्राकृतिक वातावरणको प्रयोग कसरी गरिएको छ भन्ने कुरामा विशेष चासो देखाउँछ ।

पर्यावरणीय समालोचना सिद्धान्तले मानव प्रकृति, जनावर तथा जलचरहरूको आपसी अन्तर्सम्बन्धका पक्षमा वकालत गर्छ । यसले प्रकृति तथा अन्य जीवहरू मानवका 'अर्का' होइनन् भन्ने तर्क गर्छ (उप्रेती, २०७८ : १३) । वस्तुतः प्राकृतिक पर्यावरण र मानव निर्मित पर्यावरण गरी पर्यावरण दुई प्रकारका हुन्छन् । मानवनिर्मित पर्यावरण पारिवारिक सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा सांस्कृतिक पक्षसँग जोडिएको हुन्छ भने प्राकृतिक पर्यावरणका रूपमा हिमाल, पहाड, वनजङ्गल, नदीनाला आदि आएका हुन्छन् । पर्यावरणीय समालोचनाले प्राकृतिक वातावरणको अध्ययन गर्छ । यसले मानवीय जीवन र प्रकृतिका बिचको अन्तरसम्बन्धको अध्ययन गर्दै मानवबाट प्रकृतिमा पर्ने असरका बारेमा अध्ययन गर्छ । सहज जीवनका लागि मानिसले सरल जीवनशैली परित्याग गर्नु अन्ततः प्रकृतिको विनाश गर्नु हो (त्रिपाठी, २०७६ : ११७) । मान्छेको यस्तै प्रकृतिप्रतिको विनाशकारी आचरण, व्यवहार तथा गतिविधिका कारण प्रकृतिमा नकारात्मक असर परिरहेको छ । यसले जैविक विविधतामा पनि असर पारेको देखिन्छ । मान्छेले सुखभोगको खोजीमा विभिन्न उद्योगधन्दा तथा कलकारखाना, यातायात आदि भौतिक विकासका सिलसिलामा प्राकृतिक वातावरणमाथि शोषण गरिरहेको छ । परिणामतः पृथ्वीमा ओजोन तह घट्ने, जलवायु परिवर्तन हुने, हिउँ पग्लने, मरुभूमिकरण हुने, जमिनको उर्वरता घट्ने तथा जमिन सुख्खा हुने, अतिवृष्टि, अनावृष्टि र खण्डवृष्टि हुने जस्ता प्राकृतिक गतिविधिसँग मानिसले साक्षात्कार गर्नुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना हुन्छ, जसले गर्दा विश्वप्रकृति नै खतरामा परेको छ । यी सबैको कारक मान्छे, उसको आचरण, नियत, क्रियाकलाप र उसले निर्माण गरेका संरचना नै हुन् । साहित्य पनि मान्छेको राग, संवेदना, यथार्थ र कल्पनामा आधारित हुनाले प्रकृतिसँग यसको गहन सम्बन्ध रहेको हुन्छ (एटम, २०६९, ३१३) । यसरी हेर्दा प्रकृति विनाश तथा साहित्यको रचना दुवै मानव पक्षधर विषय भएका कारण दुवैमा घनिष्ट अन्तर्सम्बन्ध हुन्छ । अतः पर्यावरणीय समालोचनाले जीवन र प्रकृतिका बिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्छ ।

प्रकृति सबै प्राणी तथा वनस्पतिको अस्तित्व रक्षाको आधार हो । त्यसका लागि प्रकृतिले यसमा रहेका सबैलाई अनुशासन र नियमका सीमाहरू निर्धारण गरेको छ । सोहीबमोजिम हरेक प्राणी र वनस्पतिले प्राकृतिक नियमको पालना गरी आफ्नो अस्तित्व रक्षा गरेका हुन्छन् तर मनुष्य त्यस्तो जाति हो जसले आफ्नो सुख समृद्धिका लागि प्राकृतिक मर्यादा तोडेर आफ्नो अनुकूल प्रकृतिको दोहन गरेका कारण यसको संरचनामा प्रतिकूल असर परेको पाइन्छ । मानिसले प्राकृतिक अस्तित्वका बारेमा सचेतता नअपनाई यसको दोहन गरेका कारण यसको परिणति स्वयं मान्छेले नै भोग्नुपरेको छ । साहित्यकार पनि यही पर्यावरणकै एक प्राणी भएका कारण कुनै पनि साहित्यमा पर्यावरणीय सचेतनाका अनुभूतिहरू प्रस्तुत भएका हुन्छन् । अतः साहित्यमा अभिव्यक्त पर्यावरणीय परिदृश्यको चिन्तन तथा अध्ययन विश्लेषण गर्ने पद्धति नै पर्यावरणीय समालोचना हो । पर्यावरणीय समालोचनाको सम्बन्ध वातावरण, वातावरण विज्ञान, वातावरणवाद र वातावरणीय काव्यशास्त्रसँग छ (पौड्याल, २०७० : ११४) । यसमा कुनै पनि कृतिमा भौतिक वातावरणलाई केकसरी प्रस्तुत गरिएको छ र त्यसको साहित्यिक सन्दर्भमा के भूमिका छ भन्ने कुराको अध्ययन विश्लेषण गरिनुका साथै साहित्यमा प्रयुक्त विश्वप्रकृतिको समेत खोजी गरिन्छ । त्यस्तै यसमा साहित्यमा स्रष्टाले प्रयोग गर्ने भाषामा भौतिक तथा जैविक पर्यावरणलाई कति सम्मान वा अपमान गरेको छ भन्ने कुराको विवेचना गरिन्छ (सुवेदी, २०७६ : १५९) । यसमा स्थानीय भौतिक र जैविक पर्यावरण जोडिन आउने हुँदा तिनका लागि प्रयोग गरिने शब्द मर्यादित र शिष्ट हुनाका साथै त्यस्तो भाषामा आयातित शब्दको अनुपस्थिति उचित मानिन्छ । कर्नाली ब्लुज उपन्यासमा पर्यावरणीय समालोचनाका सैद्धान्तिक मान्यताका आधारहरू पर्याप्त मात्रामा प्रस्तुत भएका छन् । तिनै सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा यस लेखमा विवेच्य उपन्यासमा पर्यावरणको प्रयोग केकसरी गरिएको छ भन्ने विषयको अध्ययन गरिएको छ ।

कर्नाली ब्लुज उपन्यासको आख्यानसन्दर्भ

बुद्धिसागरद्वारा लिखित 'कर्नाली ब्लुज' उपन्यास उनको पहिलो उपन्यास हो । विस्तारित आयाम भएको यस उपन्यासमा सेती अञ्चलको कैलालीका मटेरा गाउँ, कटासे बजार, अमौरी खोला, कर्नालीको कालीकोटको सदरमुकाम मान्म, भेरी अञ्चलका नेपालगन्ज, सुर्खेत आदि भौगोलिक स्थानहरू तथा जलवायुको संयोजन गरिनुका साथै काठमाडौं, महाकाली र भारतीय परिवेशको पनि चर्चा गरिएको छ । प्रकृतिको संरचनामा मान्छेले विकारका रूपमा थपेका सन्दर्भहरूबाट अनुकूल पर्यावरण प्रतिकूल पर्यावरणमा बदलिँदै गएको र यसको कारक मान्छे नै भएको कुरा यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ (सुवेदी, २०७३ : ४३९) । त्यसैगरी यस उपन्यासमा मानिस र प्रकृतिबिचको सुमधुर सम्बन्ध र सन्तुलन खल्बल्याई त्यसमा उथलपुथल ल्याउनमा मान्छेको भूमिका प्रबल रहेको कुरासमेत उल्लेख गरिएको छ । वर्तमानमा काठमाडौंमा बसेर पढिरहेको म पात्रका बाबु विरामी भएको खबर सुनेर बाँकेको कोहलपुर अस्पतालमा पुगेर उसले बाबुको उपचारका क्रममा बिताएका एघार दिनका घटनालाई आख्यानमा उनेर लेखिएको यस उपन्यासमा पूर्वदीप्ति शैलीमा प्रसङ्ग मिलाएर लेखकको विगतलाई जोड्दै उसको समग्र जीवनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । विगत र वर्तमानलाई एकै ठाउँमा समेट्दा पनि उपन्यासको आख्यान रैखिक ढाँचामा नै अगाडि बढेको छ । यसक्रममा अस्पतालमा म पात्र र उसका बाबुआमाको वर्तमान स्थितिको चित्रणका साथै अस्पतालको वर्णन प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै कोहलपुर अस्पतालको पर्यावरण, अस्पतालभित्र र बाहिरका गतिविधिहरू, अस्पतालका डाक्टर, नर्स र कर्मचारीहरूको स्थिति, उनीहरूको अकर्मण्यता जस्ता सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरिनुका साथै अस्पतालका विकृति र विसङ्गतिहरू, म पात्रकी दिदीको अस्पताल आगमन जस्ता गतिविधिहरू पनि प्रस्तुत गरिएका छन् । म पात्रका बाबुको स्वास्थ्य अवस्था भन् भन् गम्भीर बन्दै गई उनले बेसुरका कुरा गर्न थालेका, उनलाई बोल्न कठिन हुन थालेको वर्तमान सन्दर्भहरूका साथै विरामीको अवस्था अत्यन्तै गम्भीर बनेका कारण जाति हुने आशा हराउँदै गएकाले उसको परिवारमा निराशा बढेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उपन्यासका अन्त्यमा म पात्रका बाबुको स्वास्थ्य स्थिति ज्यादै नाजुक भएका कारण उनले आफ्नो जन्मस्थल सुर्खेत जान चाहेकाले अस्पतालबाट विदा भई सुर्खेत जाने क्रममा बाटामा उनको मृत्यु भएकाले उपन्यास दुःखान्तपूर्ण रूपमा टुङ्गिएको छ ।

उपन्यासमा म पात्रको वर्तमानसँगै विगत जीवनका सन्दर्भ जोड्ने क्रममा मटेराको प्राकृतिक पर्यावरण, भागीरामको प्रकृतिप्रेमी स्वभाव, प्रकृति संरक्षणका क्रममा उसका मुखबाट निस्किएका विद्रोही सुस्केराहरू, अमौरीखोला नजिकैको पतिजग्मा मासेर व्यापारिक केन्द्रविस्तार गरेका कारण त्यहाँको पर्यावरणमा परेको असर, शोषक राजासाहेव र शोषित खुसीरामका विभिन्न गतिविधिकरु समेत उल्लेख भएका छन् । त्यस्तै अमौरी खोलाको बस्ती, कटासे र लड्की बजारको पर्यावरणको प्रस्तुतिका साथै म पात्रको विद्यार्थी जीवनका सन्दर्भहरू, कटासे बजारको संरचना, त्यहाँको सामाजिक जीवन, बजारविस्तारका कारण बढेको पर्यावरणीय समस्या जस्ता प्रसङ्गहरूसमेत उपन्यासमा उल्लेख गरिएका छन् । त्यसैगरी म पात्रका बाबुको जीवनका उतारचढाव, उनीहरू सपरिवारको कटासे बसाइँ सराइ, त्यहाँको चहलपहल, भक्तेको रवाफ र कमजोर पढाइका कारण म पात्रले बेहोरेको शैक्षिक असफलता जस्ता विषयहरू प्रस्तुत भएका छन् साथै म पात्रलाई बाबुले साइकल ल्याइदिएको प्रसङ्ग र कटासे बजारको पर्यावरणीय चित्रण, म पात्रका बालआचरणहरू, उसका पठनपाठनका प्रसङ्गहरू, बाटुका बाबुको वनतस्करी आदि घटनाहरू पनि उल्लेख गरिएका छन् । त्यस्तै म पात्रको अतीतसँग जोडिएर आएका प्रसङ्गहरू, कर्नालीको चिसापानीको पर्यावरणीय चित्रण, कर्नाली पुलको उद्घाटनको प्रसङ्ग, व्यापारीहरूको कर्नालीतिरको बसाइँ सराइ, स्थानीय बजारहरूको अनिश्चितता र म पात्रका बाल्यकालीन गतिविधिहरू समेटिएका छन् । म पात्रले साथीभाइहरूका बहकाइमा लागेर गरेका विभिन्न हर्कतहरू, कटासेका व्यापारीहरूले धमाधम कटासे छाडेका कारण कटासे बजार उराठलाग्दो बन्दै गएकोलगायतका सन्दर्भहरूका साथै म पात्रको जीवनका तात्कालिकतासँग जोडिएर आएका आचार, व्यवहार, सामाजिक, राजनीतिक जीवन भोगाइका विविध पक्षहरू समेत उपन्यासमा आएका छन् । कटासेका व्यापारीहरूले भटाभट पसल छाड्दै जाने क्रम भनै बढेका कारण कटासे लगभग शून्य जस्तो बनेको, म पात्रका बाबुले घर बनाउँन ठिक पारेका सामान बेचेको, सुर्खेत गएर लामो समय उतै हराएका, चाडपर्वहरू खल्ला भएका प्रसङ्गहरूका साथै म पात्रका बाबुले कालीकोटमा कपडा पसल खोल्ने मेलो मिलाएर आएका कारण सपरिवार बसाइँ सरेका, त्यहीं घर किनेको आदि विगत सन्दर्भहरू उपन्यासका पूर्वप्रसङ्गमा जोडिएका छन् । कालीकोटमा म पात्रका बाबुको व्यापार राम्रैसगँ चलेतापनि माओवादी जनआन्दोलनका

कारण मानिसहरूले अनेकौ विकराल पीडाहरू भोग्नुपरेको, माओवादीले सदरमुकामसँग अन्य क्षेत्रको सम्बन्ध विच्छेदन गराएको, दश कक्षामा पुगेको म पात्रको स्कुलमा माओवादीहरूको गतिविधि बढ्दै गएको, माओवादीको आशङ्कामा गाउँका निहत्था जनतालाई सरकारी सेनाले दुःख दिने गरेको आदि सन्दर्भहरू उल्लेख गरिएका छन् । म पात्रले प्रवेशिका परीक्षा दिईसकेकाले उसको उच्च शिक्षाको अध्ययनको यात्रा काठमाडौँतर्फ बढेको तर बाबुआमाले भने सुखैत पढाउन चाहेका, बाबुको कारोबार घट्दै गएको, प्रवेशिका परीक्षाको नतिजा प्रकाशित भई म पात्रले द्वितीय श्रेणीमा परीक्षा उत्तीर्ण गरेको र ऊ काठमाडौँ पढ्न गएको, धेरै समयदेखि माओवादी आन्दोलनका कारण घर जान नपाएको, स्नातक दोस्रो वर्षको परीक्षा दिएर घर जाने योजना बनाइरहँदा घरबाट सात हजार रुपियाँसहित बाबुको चिठी आएको, त्यसपछि एकैचोटि बाबु विरामी भएर अस्पताल पुर्याइएका कारण कोहलपुर अस्पताल आउनु भनी घरबेटीका फोनमा खबर आएको कुरा उल्लेख गर्दै उपन्यासमा विगत र वर्तमानका पूर्वापर प्रसङ्गहरू जोडिएका छन् ।

कर्नाली ब्लुज उपन्यासमा पर्यावरण विश्लेषण

कर्नाली ब्लुज उपन्यासमा म पात्रले आफ्ना बाबुको उपचारका लागि कोहलपुर अस्पताल बस्दाका एघार दिनका घटनाहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा पूर्वदीप्ति शैलीमा सम्पूर्ण आफ्नो जीवनवृत्तलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसै क्रममा आख्यानसँगै अन्तर्मिश्रित भएर सेती, भेरी र कर्णालीका विभिन्न ठाउँका प्राकृतिक पर्यावरण आएका छन् । यस उपन्यासमा पर्यावरण मानवीय चिन्तन र चेतना दुवै तहमा प्रस्तुत गरिएको छ । अतः यो कृति पर्यावरणीय अध्ययनका दृष्टिले निकै सशक्त रहेको छ । पर्यावरणमैत्री सांस्कृतिक वासस्थान र विश्वव्यापी वातावरणीय संस्कृति, वातावरणीय नैतिक आचरण र भौतिक वातावरणको प्रतिविम्बन तथा पर्यावरणमैत्री भाषिक प्रयोग आदि पर्यावरणीय समालोचनाका सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार मानेर उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ :

(क) पर्यावरणमैत्री सांस्कृतिक वासस्थान र विश्वव्यापी वातावरणीय संस्कृति : प्राणी तथा वनस्पतिलाई प्रकृतिमा बाँचेर अस्तित्व प्राप्त गर्न अनुकूल वासस्थानको आवश्यकता पर्छ । यस्तो वासस्थानलाई पर्यावरणमैत्री सांस्कृतिक वासस्थान भनिन्छ । अहिलेसम्मको विश्वव्यापी पर्यावरणीय संस्कृति हेर्दा यो मानवअनुकूल भएकाले कतिपय प्राणी, वनस्पति तथा सूक्ष्म जीवहरू हराउँदै गएका कारण तिनको संस्कृति पनि लोप हुँदै गएको अवस्था छ । वासस्थानको परिवर्तन नै जीवहरू लोप हुनाको प्रमुख कारण हो (एटम, २०७६ : ३१७) । वासस्थानअनुकूलताका दृष्टिले मान्छे अरु प्राणीभन्दा फरक प्राणी हो । ऊ जुनसुकै वातावरणमा पनि अनुकूल हुनसक्छ तर यो क्षमता अरु प्राणी तथा वनस्पतिमा हुँदैन । प्राकृतिक वासस्थानको परिवर्तन, आहारा र कीटनाशक औषधिको प्रयोग आदि कारणले मानवइतर प्राणीको अस्तित्वमा गम्भीर सङ्कट देखापर्छ । कर्नाली ब्लुज उपन्यासमा उपन्यासकारले पर्यावरणप्रति सकारात्मक धारणा राख्दै हरेक स्रष्टा पर्यावरणमैत्री हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा गाई, गोरु, ककुर, बिरालो जस्ता घरपालुवा जनावर, हात्ती, बाँदर जस्ता जङ्गली जनावर, चराचुरुङ्गी तथा विभिन्न कीटपतङ्गहरू र मेहल र घन्टीफूल, डुम्री, बेलौती, किम्बु, मेवा र महुवाका रुखहरूका साथै बेसरमका भाडीहरू आदि वनस्पति तथा तिनले मानव जीवनमा पार्ने प्रभावको चर्चा गरिएको छ । यसमा मानवीय गतिविधि र उसका सुखानुकूल क्रियाकलापका कारण तिनको प्राकृतिक वासस्थान र नैसर्गिक अधिकारमाथि हस्तक्षेप भई तिनीहरू विनाश हुने अवस्थामा पुगेका र वातावरणप्रतिको मानवीय हस्तक्षेपका कारण कतिपय प्रजातिका प्राणी तथा वनस्पतिहरू नष्ट हुँदै गएका कुरा यसरी उल्लेख गरिएको छ - “कटासे बजार । लोककथाले भरिएको बजार । खयरका रुख र बयरका भाडी फाँडेर बनाइएको बजार । अनि संयोगको बजार । चाडपर्वमा खैरीफाँटा मटेरा, पहाडीपुर, जगतपुरबाट मानिस ओइरिने बजार । बस र ट्रकका चर्काचर्का हरनले अत्तालिएर जङ्गली लोखर्केभैं तर्सिएको बजार” (बुद्धिसागर, २०७० : १३९) । जन्मँदा सास फेर्नदेखि लिएर सिङ्गो जीवनरथ चलाउन तथा अन्त्येष्टि क्रियामा समेत मानिसले प्रकृतिकै जल, वायु प्राणी तथा वनस्पति जस्ता विभिन्न वस्तु प्रयोग गर्छ तर औद्योगिकरण र सहरीकरणका नाममा तिनै वस्तुहरू प्रदीप्त बनाउनका साथै तिनको अस्तित्व सङ्कटमा पारेर मान्छेले आफ्नै खुट्टामा आफैले बन्चरो हानिरहेछ । योजनाबद्ध रूपमा वनविनाश गरी बजार तथा बस्ती बसाउन थालेकाले वन्य जीवजन्तु र वनस्पति विनाश हुन थालेका, बजार विस्तारका कारण मानवबस्ती बढेकाले बजारको ढल खोलामा मिसिएर पानी प्रदूषित भई त्यस्तो पानी पिउँदा गाउँलेहरूको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परी विरामी भएका, घरपालुवा जनावर र विभिन्न जलचरहरूको अस्तित्व सङ्कटमा परेको कुरा

उपन्यासमा यसरी उल्लेख गरिएको छ, -“उँधोउँधो गाउँतिर सपैले यै अमौरी खोलाका पानी पिउँथे । तर बजारमा घरभित्र बनेका टट्टीखाना यै खोलामा जोडिएपछि खोलाको पानी पिउँदा कैयौ पशु विरामी भएको आरोप गाउँलेहरू लाउँथे (बुद्धिसागर, २०७० : पृ १६०) ।” यसरी मान्छेले आफ्नो अनुकूल प्रकृतिको प्रयोग गर्दा त्यसले मानवलयत अन्य जीवजन्तुमा पर्न गएको असरलाई उपन्यासमा व्यक्त गर्दै त्यस किसिमका प्रकृति विरोधी संस्कृति रोक्नसमेत सचेत गराइएको छ ।

अवैध रूपमा गरिएको वनतस्करी, वनसुरक्षकर्मीका डरले भाग्दा मानिसमा आउन सक्ने विपत्ति जस्ता पर्यावरणीय दृष्टिले प्रतिकूल परिस्थितिको चर्चा गरिएको यस उपन्यासमा प्रकृतिका सानासाना जीवजन्तुले सञ्चय गरेको खाद्यान्नसमेत खोसेर खाइदिने मानवीय स्वार्थी प्रवृत्ति जस्ता गतिविधिका कारण विभिन्न जीवहरू सङ्कटमा परेका र तिनीहरूको प्राकृतिक वासस्थान समाप्त भई त्यस्ता अल्पसङ्ख्यक जीवहरू लोप हुनाका साथै यसको असर मानव जाति र सिङ्गो पर्यावरणमा पर्न जाने कुराको सङ्केत गर्दै मानवले पर्यावरणीय संस्कृति नबदले हो भने भावी दिनमा उसले विकराल परिस्थिति भोग्न बाध्य हुनुपर्ने कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ ।

वाटुको बाउलाई दमको रोग थियो, हिँड्दा पनि स्याँ स्याँ गर्थ्यो रे । राति राति जङ्गलबाट रुखका गिड लडियामा बोकेर ल्याउने काम गर्थ्यो । वनभरि रुखका ठुटैठुटा बाँकी रहन थालेपछि वनपालेको गस्ती बढेको थियो । एकदिन वनपालेलाई छलेर भाग्दाभाग्दै लडिया पल्टियो । उसको दाहिने गोडा तीन ठाउँ भाँचियो । उसले ठान्यो, म पापी हुँ । वनदेवीले श्राप लिइन् । ... मुखका दाँत पनि एउटै छैनन्, अर्काले थप्यो, ‘ एकलै मह काहन गाका रैछन्, मौरीले चिल्लसम्म चिलेछन्’ (बुद्धिसागर, २०७० : १८०, १८६) ।

माथिका उदाहरणहरूमा मान्छेका स्वार्थी गतिविधि र आर्थिक प्रलोभनका कारण अवैध रूपमा काठतस्करी बढेको, प्रशासनले वनतस्करलाई नियन्त्रणमा लिन खोज्दा भाग्नेका गोडा तीन ठाउँमा भाँचिएर थला परेकाले आफूलाई पापी सम्झेको, माहुरीको मह काहन जाँदा माहुरीले चिलेर मान्छे लडी टाउको फुटेको आदि मानवीय क्षतिजन्य परिस्थितिको व्याख्या उपन्यासमा गरिएको छ भने मान्छेका यस्तै स्वार्थपूर्ण गतिविधिका कारण प्राकृतिक पर्यावरण र जीवजन्तुमाथि गम्भीर असर मात्र परेको छैन मान्छे स्वयंले पनि आफ्ना बाँच्ने आधारहरू समेत विनाश गरिरहेको कुरा उपन्यासका विभिन्न उदाहरणहरूले स्पष्ट पारेका छन् । *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासले यस विषयलाई महत्त्वका साथ उठाउनाका साथै पर्यावरणसम्बन्धी नवीन संस्कृतिको विकास गर्न सचेत गराएको छ ।

त्यसैगरी उपन्यासकारले मान्छेलाई एउटा भूगोलमा मात्र सीमित नराखी राष्ट्रिय भूगोलमा फनफनी घुमाएका छन् र हरेक भौगोलिक पर्यावरणमा मान्छेले आफूलाई अनुकूल बनाउन सक्ने क्षमता उसमा रहेको देखाएका छन् । यस कुराको ज्वलन्त उदाहरण सुर्खेतलाई आफ्नो पैतृक स्थल बताउने म पात्रका बाबु सेतीको मटेरादेखि कटासे बजार हुँदै कालीकोटको उच्च पहाडका विभिन्न भौगोलिक परिवेशमा सजिलै स्थापित भएका छन् र हरेक भौगोलिक स्थानलाई पर्यावरणमैत्री सांस्कृतिक वासस्थानका रूपमा उपयोग गरेका छन् भने म पात्र पनि बाबुआमाका साथमा विभिन्न भौगोलिक परिवेश चहाउँ अन्ततः काठमाडौँमा बसेर आफ्नो पढाइलाई गति प्रदान गरिरहेको हुन्छ ।

(ख) वातावरणीय नैतिक आचरणको प्रतिविम्बन : पर्यावरणीय नैतिक आचरण भनेको पर्यावरणप्रतिको सकारात्मक चिन्तन हो । प्रकृति सबैको साझा वासस्थान भएकाले यसमा रहेका सबै जीव, प्राणी तथा वनस्पति एकअर्कामा अन्तर्निभर हुन्छन् । मान्छेले आफ्ना न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता पूर्ति गर्न प्रकृतिको उपयोग गर्नु स्वाभाविक हो तर निजी स्वार्थ पूरा गर्न अनेकौँ उद्योगधन्दा र कलकारखान खोल्ने तथा वाटोघाटो बनाउने र सहरीकरण गर्ने जस्ता गतिविधिका कारण प्राकृतिक वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न जान्छ जसका कारण प्रकृतिमा रहेका प्राणी तथा कीटपङ्गुहरू डराएर प्रतिकूल वातावरणमा सर्ने हुँदा तिनको अस्तित्व समाप्त हुने, अनुकूल वातावरणको अभावमा तिनको प्रजनन क्षमतामा हास आउने स्थितिसमेत देखिन्छ । यस्ता पर्यावरणीय खतराबाट बच्न विश्वका कतिपय राष्ट्रले सहर वरपर वनजङ्गलको विकास गर्ने अनिवार्य नियम बनाएको पाइन्छ । यति भएर पनि सुखमय जीवन खोजीका कारण मानिस पर्यावरण संरक्षणप्रति अन्ध बन्दै गएको देखिन्छ । मान्छेका गैरजिम्मेवारीपूर्ण गतिविधिले प्राकृतिक पर्यावरणलाई दूषित बनाएको कुरा *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासमा सशक्त रूपमा उठाउँदै त्यसप्रति सजग हुन

समेत सचेत गराइएको कुरा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

मैले पहिलो पटक कटासेमा देखेको डोजर हात्तीभन्दा ठुलो थियो । पहुँलो रडको । ठुलो र चाख्लो पाङ्ग्रा भएको । अगाडि ठुलो मुख भएको राक्षस जस्तो । हिड्दा बाटो नै भत्किने बाघले सास फेरे जस्तो घ्वारघ्वार आवाज भएको । ... पृथ्वी डग्मगाएभै भयो । रुखका हाँगामा बसेका चरा भुर्र उडे । थारु गाउँमा कुकुर र सुँगुर एकनास कराउन थाले । ... डोजर अमौरीखोलावारी आइसकेको थियो र साँगुरो बाटोछेउका सालका रुख एकपछि अर्को ढलिरहेका थिए । भागीराम काँपिरहेको आफ्नो दायाँ हातमा आधा बुनेको पङ्खा झुन्डाउँदै जुरुक्क उठ्यो । अनि, करायो, 'आज यी डोजर सारा गाउँ पेलही' (बुद्धिसागर, २०७०, ७७) ।

कटासेमा पहिलो पटक डोजर ल्याएर सडक बनाउँन बाटोछेउका रुखहरू ढाल्दाको आवाज तथा डोजरको आवाज र थर्काहटले घरपालुवा अनि जङ्गली जनावरहरू डराएर, तर्सेर भागेका तथा प्रकृतिप्रेमी भागीरामले वनविनाश कार्यको प्रतिरोध गरेको कुरा उपन्यासका उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा व्यक्त गरिएको छ । त्यस्तै मानवले गरेका निर्माणाधीन कार्यहरूले पर्यावरणीय प्रदूषणको समस्यालाई गम्भीर त बनाएकै छ, पशुपंक्षीलाई पनि त्यत्तिकै आतङ्कित बनाएको छ । मानवीय स्वार्थजन्य क्रियाकलापले प्रकृतिको स्वरूपलाई समेत विकृत बनाएको छ । यसको असर धर्ती आकाश स्वैतिर परेको छ । यसलाई उपन्यासले यसरी व्यक्त गरेको छ :

... पुलिसले ममता दिदीहरूतिर बन्दुकको नाल सोभ्यायो । डोजर घरको धुरीलाई टेकेर उभियो । पाङ्ग्रा फनफनी रिड्न थाल्यो । डोजर सारा गाउँ थर्कने गरी करायो । भैंसी बेस्सरी करायो र गोठै भत्किने गरी छटपटायो । एकैछिनमा घर डल्लो पर्यो र थुप्रियो । घरका भित्ताबाट उफ्किएको धुलोको मुस्लो आकाशतिर उक्लियो । ... दोकान बढ्दै गएपछि अमौरीखोलाको किनारामा चाउचाउ, बिस्कट र खैनीका खोस्टा छरिन थाले । फालिएका कार्टुन भिजेर घोडाको लिदी भै थुप्रिन थाले । अमौरी खोलामा नुहाउँदा कतिका गोडामा सिसी विभाउन थालिसकेका थिए । कति त टिटानासको सुई लगाउन कटासे पुग्थे । (बुद्धिसागर, २०७०, १००) ।

यसरी उपन्यासमा आएका उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा मानिसले आफ्नो अनुकूलताअनुरूप प्रकृतिको दुरुपयोग गरी गाउँमा डोजर ल्याएर वन फाँडेर जमिन सम्याई बजार बसाउँदा वनजङ्गलमा आश्रित पशुपंक्षी तथा वनस्पति र जीवजन्तुलाई नकारात्मक प्रभाव परेको, चराचुरुङ्गीहरू उडेर भागेर विचल्ली भएका, कुकुर अनि सुँगुर जस्ता घरायसी जनावरहरू डराएका, तिनीहरू भागाभाग भएको तथा विचल्लीमा परेका कुरा उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै डोजरले घर भत्काउँदा सिङ्गो वातावरण धुलाम्मे भएको, सहरीकरण बढ्दै जाँदा बजार वरिपरिको पर्यावरणमा चाउचाउ, बिस्कट र खैनीका बोक्राहरू र भिजेका कार्टुनहरू छरिएर वातावरण प्रदूषित भएको, खोलावरिपरि सिसा र फलामका टुक्रा जताततै छरिएका कारण मानिसका खुट्टा घोचेर टिटानासको सुई लगाउनुपरेको कुरा उल्लेख गर्दै मानिसबाट भएका यस्ता पर्यावरण अमैत्री गतिविधिहरू र त्यसबाट सिङ्गो प्रकृति तथा मानव जीवनमा पर्ने असरलाई उपन्यासमा सघन रूपमा उठाइएको छ । यस्ता मानवीय गतिविधिलाई पर्यावरणीय समालोचनामा अनैतिक ठानिन्छ । यसले समग्र मानवबाट पर्यावरणमैत्री गतिविधिको अपेक्षा गर्छ तर मान्छेले आफ्ना भौतिक सुविधाको खोजीमा पर्यावरणप्रतिको आफ्नो नैतिक जिम्मेवारी बिर्सन जान्छ, र विनाशजन्य कार्यप्रति अग्रसर हुन्छ, जसको परिणाम सिङ्गो पर्यावरण विकृत बन्छ । यससम्बन्धी चिन्तन र चेतनाको अभावका कारण कसैले पर्यावरणविरोधी गतिविधि रोक्न खोजेमा त्यस्ता गतिविधिमा साथ दिने कोही हुँदैन । भागीराम जस्तो प्रकृतिप्रेमी व्यक्तिबाट मानिसका यस्ता गतिविधिमा विरोध जनाइँदा कसैबाट सुनवाइ भएको नदेखिनु यसैको ज्वलन्त उदाहरण हो । यसरी हेर्दा, वातावरणीय अनैतिकताका कारण बढ्दै गएका समस्याहरूलाई माथिका पङ्क्तिहरूले उल्लेख गरेका छन् र समस्त मानवलाई पर्यावरणमैत्री हुन आग्रह गर्दै यसप्रति नैतिक चेतना जागृत गराउनसमेत अभिप्रेरित गरेका छन् ।

(ग) भौतिक वातावरणको साहित्यिक प्रतिनिधित्व तथा पर्यावरणमैत्री भाषिक प्रयोग : पर्यावरणीय साहित्यमा भौतिक वातावरणलाई कृतिमा केकस्ता सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको छ, र त्यसले साहित्यमा केकस्तो भूमिका निर्वाह गरेको भन्ने

कुराको अध्ययन गरिन्छ। त्यस्तै यसमा पर्यावरणीय साहित्यको घटना, परिवेश तथा पात्रका विचारमा प्रकृतिलाई कसरी व्यक्त गरिएको छ भन्ने कुराको खोजी गरिन्छ। स्रष्टाले आफ्ना रचनामा पर्यावरणलाई सम्मानजनक स्थान दिएको छ कि छैन भन्ने कुराको खोजी कृतिमा प्रयुक्त पर्यावरणमैत्री भाषाका माध्यमबाट गर्न सकिन्छ। यसमा स्थानीयता भल्काउने शब्दहरूको प्रयोगलाई बढी महत्त्व दिइनुका साथै आयातित शब्दहरूको प्रयोगलाई अनुचित मानिन्छ। यस दृष्टिकोणबाट कर्णाली ब्लुज उपन्यासलाई हेर्दा यसमा सेतीको कटासे र मटेरा तथा कर्णाली अञ्चलको कालीकोट जिल्लाको सदरमुकाम मान्मको प्राकृतिक सौन्दर्य छताछुल्ल पार्न साहित्यिक सङ्कथनका माध्यमबाट पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रयोग सशक्त रूपमा गरिएको छ। उदाहरणका रूपमा हेर्न सकिन्छ: “मलाई सप्लै लैजाऊँ जस्तो लाग्यो, कटासे। तर सप्लै अटाउने भोला मसँग थिएन। शायद चन्द्रमा पहाडीपुर घुम्न निस्किसकेको थियो। कुकुर भुकिरहेको थियो। भोक्राएको दुम्रीको रुखमा भ्याउँकरीले एकनास सुसेली हालिरहेको थियो (बुद्धिसागर, २०७० : १३४)।”

यसरी हेर्दा म पात्रलाई कटासेको प्राकृतिक वातावरण, जीवजन्तु र वनस्पति तथा कीटपतङ्गसमेतले गहिरो प्रभाव पारेको देखिन्छ। त्यति मात्र नभएर वसन्त ऋतुमा वनजङ्गलका रुखविरुवाले पाउलो हाल्दा, जङ्गलमा बयर र महुवा पाक्दा, कोइलीले ‘को हो को हो’ भनेर कराउँदाका मनमोहक दृश्य र ध्वनिले म पात्रलाई आकर्षण गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ - “रुखका पात हरिया भएर पलाउँथे। छत्तिवनका जङ्गलमा लटरम्म बयर फल्थे। को हो को हो’ भन्दै कोइली सोधिरहन्थे। वैशाखमा छत्तिवनमा अमिलो बयर पाक्थ्यो भने सालघारीमा गुलियो महुवा (बुद्धिसागर, २०७० : १३४)।” यसरी हेर्दा कर्णाली ब्लुज उपन्यासमा स्रष्टाले यत्रतत्र पर्यावरणमैत्री भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ, जसले लेखकको पर्यावरणप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोणलाई सङ्केत गरेको छ।

यस उपन्यासमा प्राकृतिक वस्तुको मानवीय उपयोग, तिनका सौन्दर्य, विभिन्न मौसमअनुकूल हुने फेरबदल, तिनले मानव जीवनमा पार्ने प्रभाव जस्ता विषयहरू यसरी प्रस्तुत गरिएको छ:

... जब फागुन चैत लाग्थ्यो, गुराँस फुलेर वन राताम्मे हुन्थ्यो मन्दिरेले मलाई गुराँसका फूल खान सिकायो। फूलका फेद कर्याक्क पारेर टोक्दा टरौँ रस मुखभरि हुन्थ्यो, पछि बानी नै पर्यो। अझ काफल पाक्थ्यो भने त मन्दिरेले वनैवन कता हिडाउँथ्यो कता। काफलका हाँगामा बसेर दिनभरि काफल खायो, हाँगामा बाँदरभै भुन्डियो, चिच्यायो।

जब असार लाग्थ्यो, वन अर्कै हुन्थ्यो। दिनभर पानी दर्किन्थ्यो। हुस्सुले सारा वन ढाक्थ्यो बजारमा पनि नजिकैका मानिस देखिदैनथे, आकासबाट बादल ओर्लेर सबैलाई छोपे जस्तो।

मलाई यस्तो मौसम खुब मन पर्थ्यो। रातदिनको भरीले सिउसिउ चिसो हुन थालेपछि मान्छे काखीमा हात च्यापेर बजारलाई फन्का लाइरहेका हुन्थे। जब भरी उघ्रिन्थ्यो, मेरी बाबै, पहाडका तालु सिरक ओढे जस्ता देखिन्थे। पूर्वपट्टिको चुलीमालिकाको तालु हिउँले भरिन्थ्यो। जता हेर्यो उतै हिउँ (पूर्ववत् ३०८, ३०९)।

उपन्यासका उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा मन्दिरेसँग वनजङ्गलमा काफल र गुराँस खाँदै अनि सल्लाघारी चहाउँदै हिँड्दाको आनन्द र मन्दिरेले हर्षविभोर भएर वनमा चिच्याउँदा आएको प्रतिध्वनिले उपन्यासमा काव्यात्मकता थपेको कुरा व्यक्त गरिएको छ। गुराँस फुलेर राताम्मे भएको वनजङ्गलको मनोरम दृश्य नियाल्दा उपन्यासकारको मन अत्यन्त प्रफुल्लित भएको छ भने पाकेका काफल खाँदाको आनन्द, रुखका हाँगामा बाँदर भै भुन्डिँदाका परिदृश्यले उपन्यासमा भौतिक वातावरणको कलात्मक प्रतिनिधित्व गरेको छ। अझ कालिकोटका पहाडका थुम्कादेखि घरका छाना, चुली माईको शिर र चौरीलगायतका स्थानहरूमा हिउँ पर्दाका मनमोहक दृश्यहरूलाई उपन्यासमा प्राकृतिक वरदानका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसरी हेर्दा, यस उपन्यासमा प्रकृतिका विविध सौन्दर्यहरू कतै गुराँसका फूल बनेर त कतै काफलका फल बनेर आएका छन् भने त्यही सौन्दर्य कहीं कोइलीको कुहूँ कुहूँ आवाज बनेर आएको र कतै हुस्सु र हिउँका रूपमा कतै दृश्यात्मक, कहीं ध्वन्यात्मक रूपमा र कतै भावनात्मक रूपमा आएर उपन्यासकारलाई औपन्यासिक सौन्दर्य सिर्जना गर्न सहयोग पुर्याएका छन्। यसबाट मानवीय सिर्जनामा प्राकृतिक पर्यावरणले सहचारीको भूमिका निर्वाह गरेको स्पष्ट हुन्छ। स्रष्टाको यसप्रकारको काव्यात्मक भाषिक प्रयोगले ऊ पर्यावरणमैत्री छ भन्ने सङ्केत गर्छ।

प्रवासन

त्यस्तै यस उपन्यासमा स्रष्टाले पर्यावरण मानिसका लागि सहयोगी र सहयात्रीका भूमिकामा रहेको भाव व्यक्त गर्दै यसप्रति सम्मानजनक व्यवहार गरेका छन् । उनको पर्यावरणमैत्री विचार भागीरामको भाषिक सङ्कथन बनेर उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “विस्तारै थारुगाउँका गोठालाहरू पनि गाईगोरु लिन अमौरीखोलातिरै आउन थाले । तिनीहरू भागीरामसँग भ्यामिन्थे । ‘डाडु डाडु’ भन्दै जिस्काउँथे । डन्डिबियो र बाघचाल खेत्ये । बुढो पनि तिनीहरूलाई देखेर मख्ख हुन्थ्यो । गर्मी महिनामा भने ऊ चर्को स्वरमा कराउँथ्यो, ‘यी पहाडीयाले वन सखाप पारो । वनदेवीले यिनलाई श्राप दिनेछिन् । हेर, पानी पर्न छाड्यो । गर्मी बढ्यो (पृ. २६-२७)।”

उपन्यासका उपर्युक्त सन्दर्भहरूमा मटेरावासी भागीरामले पहाडबाट भरेर मटेरामा बस्ती बसाई वनविनाश गर्ने तस्करहरूलाई गाली गर्दै त्यस्ता व्यक्तिलाई वन सखाप पारेकामा विद्रोह जनाएको । वन विनाशकै कारणले मटेरामा पानी पर्न छाडेको र गर्मी बढेको भन्दै त्यस्ता वनतस्करहरूलाई वनदेवीले श्राप दिन्छिन् भन्ने ठहर गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । डोजर लगाएर अमौरी खोला आसपासको जग्गा पेलेर बजार बसाउँदा उसले असन्तुष्ट हुँदै त्यस्ता गाँउ सखाप पार्ने सरकारी कर्मचारीलाई पशुसह ठानी सुँगुर भनी गाली गर्दै सरापेको छ; तिनका क्रियाकलापमा विरोध जनाएको छ । भागीरामका संवादमा प्रयुक्त भाषा पर्यावरणमैत्री हुनाका साथै उक्त भाषामा स्थानीयताको फलक पनि पाइन्छ । उसले बोलेको भाषाले स्थानीय प्रकृतिलाई समेत सम्बोधन गरेको छ । यसरी हेर्दा *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासमा प्रकृतिलाई भाषिक रूपले सम्मानजनक व्यवहार गरिएको छ ।

निष्कर्ष

पर्यावरणीय समालोचनाले कृतिमा प्रयुक्त पर्यावरणको अध्ययन गर्छ । यसले मानव जीवन र प्रकृतिविचको घनिष्ट सम्बन्ध स्विकार्दै प्रकृतिको विनाश र संरक्षणमा पनि मानिसकै हात रहन्छ, भन्ने मान्यता राख्छ । यस समालोचनाले मान्छेलाई सिङ्गो प्रकृतिको एउटा अङ्ग मान्छ । प्रकृतिका हरेक वस्तुका निश्चित मूल्य र आचरण हुने हुँदा अति आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नबाहेक मान्छेलाई प्रकृतिका कुनै पनि कुरामा हस्तक्षेप गर्ने अधिकार नभएको ठहर गर्छ । यसले सम्पूर्ण मानवलाई आफ्ना सङ्कीर्ण सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता त्यागेर समग्र जीवजन्तु, वनस्पति र पर्यावरणप्रति उदार बनी विश्व नागरिकका रूपमा सिङ्गो विश्व पर्यावरणप्रति उत्तरदायी बन्न आह्वान गर्छ ।

बुद्धिसागरद्वारा लिखित *कर्नाली ब्लुज* उपन्यासमा सामाजिक, राजनैतिक तथा सांस्कृतिक पर्यावरणको प्रस्तुतिका साथै कर्नालीका जनताले भोग्नुपरेका सङ्घर्ष र पीडाका भुमरीहरू, आर्थिक निरीहता, पछौटेपन, श्रम र आयआर्जनका दुर्बल परिस्थितिहरू, जीवन निर्वाहका अवसरहरू स्वदेशमा शून्य बन्दै गएका कारण कतिपय युवाहरूले बाल्यकालमै विदेसिनुपर्ने परिस्थिति जस्ता विविध सङ्कथनहरूका साथै समाजले अति सामान्य र नगन्य ठानेका कतिपय विषयवस्तुका सन्दर्भहरू उठाइएको छ । यस उपन्यासमा सेती अञ्चलका मटेरा, कटासे बजार तिनकै आसपासमा रहेको अमौरी खोला र त्यस वरिपरिको भौतिक तथा प्राकृतिक पर्यावरण, कर्नालीको कालिकोटको सदरमुकाम मान्म, भेरी अञ्चलको नेपालगन्ज, सुर्खेत आदि स्थानहरूको भौतिक तथा प्राकृतिक पर्यावरणका साथै उपन्यासमा अप्रतक्ष्य रूपमा र प्रसङ्गवश आएका काठमाडौं, महाकाली र भारतीय परिवेशसमेतको चर्चा गरिएको छ । यस उपन्यासमा कर्नाली अञ्चलका विभिन्न भौगोलिक पर्यावरण प्रस्तुत गर्दै मानवीय स्वार्थ, राजनैतिक दाउपेच आदिका कारण त्यहाँको प्राकृतिक पर्यावरणमा मानिसले पुर्याएको असरको चर्चा व्यवस्थित किसिमबाट गरिएको छ । त्यसैगरी प्रकृतिप्रेमी भागीरामको पर्यावरणीय सचेतता, मानव र प्रकृतिविचको अन्तर्सम्बन्ध, स्रष्टाको सिर्जनामा अन्तर्भूत पर्यावरणीय चिन्तन र चासो तथा पर्यावरणले स्रष्टामा पारेको प्रभाव जस्ता विषयलाई उठाई पर्यावरणीय समालोचनाका आधारभूत मान्यताका आधारमा तिनको विश्लेषण गरिएको छ । भौगोलिक विकटताका कारण कर्नालीका जनताले भोग्नुपरेका भुक्तमानहरू प्रस्तुत गर्दै सुन्दर कर्नालीको भौगोलिक सौन्दर्य प्रस्तुत गर्नु लेखकीय उद्देश्य रहेको यस उपन्यासमा म पात्रले बाबुको उपचारका क्रममा बिताएका एघार दिनका घटनासँग उसको सिङ्गो जीवनवृत्त र सम्पूर्ण कर्नालीवासीका सुस्केरा र कर्नाली, भेरी र सेती अञ्चलको प्राकृतिक पर्यावरणलाई प्रस्तुत गर्न सक्नु यस उपन्यासको मूल प्राप्ति हो ।

सन्दर्भसूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८/२०७८). *सिद्धान्तका कुरा*. (बुकहिल संस्क.). काठमाडौं : बुक-हिल पब्लिकेसन प्रा. लि. ।
- एटम, नेत्र (२०६९). पर्यावरणीय समालोचना. *रत्न वृहत् नेपाली समालोचना* (सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम). काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ ३१०-३३२ ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना*. काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- त्रिपाठी, गीता (२०७०). सांस्कृतिक अध्ययन र पर्यावरणको अन्तर्सम्बन्ध. *भृकुटी* सांस्कृतिक विशेषाङ्क ।
- त्रिपाठी गीता (२०७६). समकालीन नेपाली कथामा पर्यावरण. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथाविमर्श* (सम्पा ज्ञानू अधिकारी), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- पौड्याल, एकनारायण (२०७०). *समालोचनाको स्वरूप र पद्धति*. चितवन : विमर्श नेपाल ।
- बुद्धिसागर, (२०६७/२०७०). *कर्नाली ब्लुज*. (चौथो संस्क.) काठमाडौं : फाइनप्रिन्ट आइएनसी ।
- सुवेदी राजेन्द्र,(२०७२). *समसामयिक नेपाली उपन्यास*. काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।
- सुवेदी राजेन्द्र, (२०७३). *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री ।
- Garrard, G. (2004). *Ecocriticism (The New Critical Idiom)* (1st ed.). Routledge.
- Glotfelty, C., Fromm, H., et al. (1996). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (0 ed.). University of Georgia Press.

सानु शर्माको फरक उपन्यासमा नाट्यायन र निबन्धायन

सुधा शर्मा*

सार

प्रस्तुत लेख सानु शर्माद्वारा रचित फरक उपन्यासमा नाट्यायन र निबन्धायनको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। आख्यानको अन्तर्विधात्मक उपस्थिति विनिर्माणका रूपमा रहँदा एउटा संरचनामा रहेका आख्यानका पाठ अर्कै स्वरूपमा बनेको हुन्छ। यस्तो प्रक्रियामध्ये विधाभञ्जन र विधामिश्रण हुँदा आख्यानका पाठहरू पूर्वावस्थाबाट अन्यावस्थामा परिवर्तन भएको हुन्छ। आख्यानका पाठहरूमा स्वत्व, उपकरण, अभिलक्षण र मान्यताको उपस्थिति रहेको हुँदैन। तिनले आफ्नो पहिलेको परिचयलाई आंशिक वा पूर्णरूपमा विस्थापित गरेर पृथक् परिचयका रूपमा उपस्थिति जनाउनु नै विधाभञ्जनको प्रभाव मानिएको छ। एउटै आख्यानको पाठमा अर्को विधाको पाठ वा स्वरूप मिश्रण भएर विधाभञ्जन हुँदा निबन्धात्मक तत्त्वहरू र नाट्यायनका तत्त्वहरूको मिश्रण भई आख्यानात्मक निबन्ध र आख्यानात्मक नाटक बनेको हुन्छ। यसरी एउटा पाठको संरचनामा अर्को पाठका संरचक मिश्रण हुनु अन्तर्विधात्मकताका प्रभावका रूपमा नाट्यायन र निबन्धायन बनेर आएको हुन्छ। यही अन्तर्विधात्मक प्रभावका कारण यहाँ आख्यानमा नाटकीय तत्त्व र निबन्धायनका तत्त्वको कुशलतापूर्वक संयोजन गर्न उपन्यासकार सफल रहेकी छन्। यसै अन्तर्विधात्मक प्रभावलाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा स्वीकार गरिएको छ। शर्माको फरक उपन्यास विनिर्माणका मान्यतमा सम्बन्धित भएकाले यसमा अन्तर्विधात्मक प्रभाव नै मुख्यविषय बनेको छ। यसमा आख्यानका परम्परागत संरचनालाई भत्काएर नयाँ संरचना निर्माण गर्छ भन्ने आधारमा यस उपन्यासको मान्यतामा समानता देखिएको छ।

शब्दकुञ्जी : अन्तर्विधात्मकता, विधाभञ्जन, विधामिश्रण, विनिर्माण, विभग्नता।

विषयपरिचय

उपन्यासकार सानु शर्मा आधुनिक नेपाली आख्यानको उत्तरवर्ती चरणकी सक्रिय आख्यानकार हुन्। २०५० को दशकदेखि साहित्ययात्रा सुरु गरी आख्यानका क्षेत्रमा आफूलाई स्थापित गराउन सफल शर्माका *अर्धविराम* (२०६२), *जीतको परिभाषा* (२०६७), *अर्थ* (२०६८), *विप्लवी* (२०७४), *उत्सर्ग* (२०७७) लगायतका उपन्यासहरू र *एकादेशमा* (२०७४) कथासङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन्। यिनले स्वदेशी तथा विदेशी परिवेशलाई माध्यम बनाएर समाजमा लुकेका विविध पक्षहरूको सूक्ष्मअध्ययन गरेकी छन्। नारीका अन्तर्दृष्टि, आत्मबल, आर्तनाद, इच्छा, चाहना, उत्कण्ठा, कर्तव्यपरायण, दृढता, दूरदर्शिता, अन्तर्द्वन्द्व, शड्का र शक्तिको उत्खनन गरी प्रस्तुत गर्नसक्नु शर्माको लेखनको मूलभूत विशेषता रहेका छन्। घटनालाई आकस्मिक मोडमा पुऱ्याएर आख्यानलाई टुङ्ग्याउने फरकशैली उनका उपन्यासमा पाइन्छ। प्रायः प्रथमपुरुष शैलीमा मर्मस्पर्शी र विम्बयुक्त वाक्य तथा पाठकलाई संवेदनशील बनाउने भाषाशैलीका कारण उनको शैली पृथक् छ। *फरक* (२०७९) उपन्यास पनि यस्तै विशेषता बोकेको सबैभन्दा पछिल्लो कृति रहेको छ। सानु शर्माको *फरक* उपन्यासभित्र सामाजिक, पारिवारिक बेमेल, षड्यन्त्र र हत्यालाई उपन्यासले समेटेको छ। नेपाली सामाजिक जनजीवनका पारिवारिक समस्या, त्यसबाट उत्पन्न घटनाको यथार्थ र समाजमा देखापरेका समकालीन सन्दर्भको अवस्थालाई प्रस्तुत गर्दै सामाजिक विषयवस्तुलाई आख्यानीकरण गरिएको यस उपन्यासमा नाट्यतत्त्व एवम् निबन्धात्मक वैचारिकता प्रस्तुत रहेकाले विधाभञ्जन र विधामिश्रणले अन्तर्विधात्मक प्रभावको अवस्थासमेत रहेको

* उपप्राध्यापक, डिल्लीबजार कन्या बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

छ । यसमा एउटा संरचनामा रहेका कृति वा पाठलाई विनिर्माण गरेर अर्कै स्वरूपमा बनाइएको हुन्छ । सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिले प्रस्तुत यस उपन्यासको विनिर्माणका विविध घटकहरूमध्ये विधाभञ्जन र विधामिश्रणका कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । यस फरक उपन्यासमा सामान्य पुस्तक समीक्षा भए पनि अन्तर्विधात्मकताको अध्ययन नभएकाले त्यसको परिपूर्तिका लागि अध्ययन गर्नु उपयोगी रहेको छ । त्यसैले यस अध्ययनभित्र फरक उपन्यासमा नाट्यायन र निबन्धायन केकसरी आएका छन् भन्ने जिज्ञासालाई अगि साँदे तिनैको समाधान गर्ने उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन कार्यलाई प्रामाणिक निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । त्यसक्रममा फरक उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्री रूपमा उपयोग गरिएको छ भने यससम्बद्ध अनुसन्धान, समीक्षा, समालोचना, विश्लेषण र टिप्पणी आदिलाई आवश्यकतानुसार द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीको अध्ययनपश्चात् वर्णनात्मक विधिद्वारा विश्लेष्य विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यद्यपि यो विशुद्ध सैद्धान्तिक प्रकृतिको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेकाले यहाँ निगमनात्मक विधि र तिनको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने क्रममा आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यो आलेख आफैमा गुणात्मक अध्ययन पद्धतिमा आधारित रहेको हुनाले यसमा मूलतः पाठविश्लेषणका साथै सन्दर्भपरक विश्लेषण पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार र विश्लेषण ढाँचा

विनिर्माणवादलाई विसंरचनावाद, विरचनावाद, विसङ्घटनावाद, विनिर्मितवादका रूपमा नेपाली साहित्यमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । सर्वप्रथम फ्रान्सेली दार्शनिक एवम् चिन्तक डेरिडाले सन् १९६० को दशकमा विनिर्माण शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ (Waugh, 2006 A.D) । भावनाहरू ठुलो लेख्छन्, वास्तवमा उस्तै छन् वा कम्तीमा निश्चित रूपमा रेडिकल भाषिक सीपको रूपमा उस्तै स्रोतहरू छन्, ती विनिर्माणहरू धेरै विशिष्ट रहेका छन् (Barry, 1995 A.D) । विनिर्माणवादले पाठ वा कृतिलाई अध्ययनको केन्द्र मानेको छ । डेरिडाले संरचनावादको विरोध तथा विनिर्माणको व्याख्यामा जोड दिएका छन् । यसले एउटै पाठको अनेक पठन र व्याख्या हुनसक्ने मार्ग प्रशस्त गरेको छ (शर्मा र लुइटेल्, २०७२ : ३६३) । यसले विषय वा व्यक्तिभन्दा बढी पाठमा महत्त्व दिनेहुँदा पाठको अनेक पठन र व्याख्यामा जोड दिएको छ । यसले पाठलाई विखण्डन नगरी कुनै पनि विधाको संरचना स्वतः विखण्डन गरेको हुन्छ । डेरिडाको प्रारम्भिक र निर्णायक रणनीति भनेको भाषाको परम्परागत विचार, लेखनभन्दा वाणीलाई प्राथमिकतामा राख्नु रहेको छ (Abrahams 1998, A.D) । उनले प्राथमिकताका आधारमा मौखिक प्रवचनलाई वैचारिक मोडलका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । सामान्य रूपमा लिखित भाषाको सिमेन्टिक र रङ्ग सुविधाहरू प्राप्त गर्न चाहेका छन् । उनले साहित्यलाई भाँचभुच पारेर जताबाट पनि अध्ययन गर्न सकिने धारणा प्रकट गरेका छन् । यसैको प्रभावस्वरूप साहित्यका कुनै पनि कृतिमा एउटा विधाको प्रभाव अर्को विधामा पर्छ भने त्यसलाई अन्तर्विधात्मक प्रभाव भनिएको पाइन्छ । आख्यानको अन्तर्विधात्मक उपस्थिति विनिर्माणका रूपमा रहेको हुन्छ । यसले विधाभञ्जन, विधाविघटन, विधान्तरण, विधामिश्रण आदि विभग्नताका प्रक्रियाहरूलाई हेरेको छ । आख्यानमा अन्तर्विधाहरूको उपस्थिति हुँदा तिनले पहिलेको परिचयलाई आंशिक वा पूर्णरूपमा विस्थापन तथा ग्रहण गरेर पृथक् परिचयका रूपमा आफ्नो उपस्थिति जनाउँछन् र विधाभञ्जन-विधामिश्रण रहेको हुन्छ । यसलाई नै अन्तर्विधात्मकता भनिएको छ ।

आख्यानमा निबन्ध, नाट्यतत्त्व मिसिँदा कृतिको स्वरूपमा परिवर्तन गरेको हुन्छ । आख्यानमा निबन्धको वैचारिकता, तर्क र विचारको प्रधानता हुन्छ भने नाट्यतत्त्व संवाद, दृश्य, अभिनय र द्वन्द्वको प्रधानता रहेको हुन्छ । नाटकको अनिवार्य र महत्त्वपूर्ण तत्त्व संवाद अभिनयको आधार रहेको छ । संवादका माध्यमबाट पात्रको स्वभाव, दिग्दर्शन, कथावस्तु र चरित्रको विकास, उद्देश्यप्राप्ति, देशकाल, वातावरणको बोध भएको हुन्छ । कथाको परिवेश हेरी संवादको उपयोग गर्न सकिन्छ (थापा, २०६६: १५८) । नाटकमा अनुकूल र प्रतिकूल पात्रका माध्यमबाट द्वन्द्वलाई देखाइएको हुन्छ । पात्रको विरोधपूर्ण मानसिकता र विसङ्गतिपूर्ण जीवनपद्धति द्वन्द्वमा निर्भर रहेको हुन्छ र कथानक तथा

पात्रका माध्यमबाट नै द्वन्द्व देखाइएको हुन्छ (कोडराला, २०६६ : ६१) । नाटकको आत्माका रूपमा रहेको द्वन्द्व पात्रको मनोभावसँग आन्तरिक र पात्र पात्रका बिचको कार्यव्यापार र अभिव्यक्ति बाह्य द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । नाटकलाई रङ्गमञ्चयुक्त बनाउन कथावस्तुलाई आवश्यक अड्क र दृश्यमा विभाजन गरिएको हुन्छ । नाटककारले कुन दृश्य, स्थान, काल र परिवेश हो, त्यसको र कुन भावको कुन किसिमबाट अभिनय गर्नुपर्ने हो त्यसको निर्देशन दिइएको हुन्छ (उपाध्याय, २०५९ : ७९) । आख्यानमा कुनै घटनाप्रसङ्ग शृङ्खलित रूपमा अगाडि बढ्दा एक्कासि दृश्यमा परिवर्तन भई कथानकमा नयाँ मोड आउनुलाई आकस्मिकता भनिन्छ ।

साहित्यको गद्यविधा निबन्धमा विचारको प्रधानता हुनाले लेखकका निजी विचार एवम् दृष्टिकोण व्यक्त भएको हुन्छ । यस्ता बुद्धिपक्ष बढी सक्रिय हुनेहुँदा यस्ता निबन्धको सम्बन्ध हृदयपक्षसँग भन्दा मस्तिष्क पक्षसँग बढी हुन्छ (गौतम, २०७६ : ५१०) । विषयलाई तर्कद्वारा पुष्टि गर्न लेखकका निजी विचारलाई विम्बात्मक एवम् साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिन्छ । तथ्य, तर्क, उदाहरण, दृष्टिकोण र कारणहरूका माध्यमबाट तार्किक निबन्धमा पाठकलाई आकर्षण गर्दछ । विचारको पुष्टि गर्न तर्कको खण्डनमण्डनका साथ आफ्नो मत दिइन्छ । यस्ता निबन्धमा तर्कशास्त्र वा दर्शनशास्त्रको पद्धति अवलम्बन गरिएको हुन्छ (गौतम, २०७६ : ५१३) । सबै प्रकारको तर्कहरूलाई प्रस्तुत गरिने यस्ता निबन्ध तुलनात्मक र बौद्धिक रहेका हुन्छन् । निबन्धकारका विचार, भाव वा रुचिको प्रकटीकरणलाई वैयक्तिक वा निजात्मक निबन्ध भनेको पाइन्छ । यस्तो निबन्धमा आत्मपरकता अत्यन्त स्पष्ट रूपमा मुखरित भएको हुन्छ (गौतम, २०७६ : ५११) । यसमा लेखकका निजी जीवनका आशानिराशा, भावअभाव आदि स्वानुभूतिहरू आत्मकथा वा आत्मसंस्मरणको नजिक रहेका हुन्छन् ।

फरक उपन्यासमा भिन्न विधायनको विश्लेषण

विनिर्माणका धेरै प्रक्रियाहरूमध्ये यहाँ आख्यानको विधान्तरण, विधाभञ्जन, विधामिश्रण र विधाविघटनको स्थिति देखाइएको छ । यसले आख्यानको पूर्वावस्था एवम् परम्परागत मान्यताका विपरीत पुनर्निर्माण भई पूर्वावस्थाबाट अन्यावस्थाहरूमा परिवर्तन भएको हुन्छ । यस उपन्यासमा नाट्यतत्त्व र नैबन्धिक तत्त्व सशक्त रूपमा आएको छ । उपन्यासमा निहित यही नाट्यायन र निबन्धायनको अवस्थालाई यहाँ केलाइएको छ ।

फरक उपन्यासमा नाट्यायन : आख्यानमात्मक नाटक मूलतः नाटक नै हो । यसमा नाटकका अनिवार्य तत्त्व संवाद, दृश्यात्मकता, द्वन्द्व र अभिनयको अभिव्यक्ति हुन्छ तर त्यसलाई प्रस्तुत गर्न विचविचमा आख्यानको सहायता लिइएको हुन्छ । नाटकका संवाद, दृश्यात्मकता, द्वन्द्वलाई रङ्गमञ्चका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने हुँदा पात्र र दर्शकको उपस्थिति अनिवार्य मानिएको छ । यिनै कोणबाट फरक उपन्यासको विश्लेषण यहाँ गरिन्छ :

(क) द्वन्द्वविधान : द्वन्द्वविधानका कोणबाट हेर्ने हो भने फरक उपन्यास द्वन्द्वद्वन्द्वले भरिएको छ । यहाँ पात्रका विभिन्न विचार अन्तर्द्वन्द्वका माध्यमबाट प्रकट भएको छ । पात्रको अन्तर्मनमा पैदा हुने द्वन्द्व नै अन्तर्द्वन्द्व हो भने पात्रपात्रका बिचको कार्यव्यापार र अभिव्यक्ति अर्कोतर्फ प्रत्युषमानलगायतका पात्रका माध्यमबाट प्रकट भएको छ । यस उपन्यासमा एकातर्फ अन्तर्द्वन्द्वको प्रबलता प्रत्युष, फुपू र सुभद्राका माध्यमबाट देखिएको छ भने अर्कोतर्फ प्रत्युषमानको प्रायः सबैसँग द्वन्द्व चलेको छ । त्यस्तै विनी, सुप्रिया, श्रेया, सुभद्रा, फुपू, रमेशका माध्यमबाट पनि द्वन्द्व सिर्जना भएकोले आख्यानलाई भनै कौतूहलपूर्ण बनाएको छ । यसको पुष्टि तलका उदाहरणका आधारमा गर्न सकिन्छ :

उदाहरण : १

“मैले दाँत बाँधेर एकपटक फेरि आफ्नो शरीरलाई त्यहाँबाट सार्ने कोसिस गरें । यसपटक मेरो प्रयास सार्थक भयो— मेरो शरीर ओछ्यानमा अर्कातिर पल्टनु र त्यो आकृतिको हातमा भएको छुरी वेगका साथ, एक सेकेण्ड अधिसम्म मेरो शरीर भएको ठाउँमा ओछ्यानमा धिसिनु एकैपटक भयो ।” (पृ. २४९) यस उद्धरणमा आन्तरिक र बाह्य दुवै द्वन्द्वको संयोजन आख्यानमा रहेको छ । विनी र सुभद्रा कोठामा नभएको अवस्थामा एउटा मानवआकृति ढोकासामुन्ने उपस्थित भएको र त्यो आकृति पलङ्गेउमा उभिएपछि प्रत्युषमानमा तीव्र छटपटी एवम् अन्तर्द्वन्द्व सिर्जना भएको छ । त्रिसित मनले त्यसबाट छुटकारा पाउने कोसिस गरे पनि ऊ असफल भएको छ । एकलै रहेको अवस्थामा सुनसान अँध्यारोमा

वासुले भौतिक आक्रमण गर्दा दुईका बिचमा बाह्यद्वन्द्व चलेको छ । यही क्रममा प्रत्यूषमानले प्रतीकार गर्दा हातमा भएको छुरीबाट आफूलाई छुटकारा दिलाउन खोज्दा शरीरसञ्चालन गर्न सक्षम भएको अवस्था उद्घाटन भएको छ । यहाँ दुई पात्रका बिच भएको द्वन्द्वले आख्यानमा कौतूहलता सिर्जना गरी पाठकलाई अब के हुन्छ, भन्ने जिज्ञासा पैदा भएको स्थितिमा नाटक चरमोत्कर्षमा पुगेको छ । प्रत्यूषका अन्तर्मनका भावपरिवर्तनले द्वन्द्वमा पनि परिवर्तन एवम् कथावस्तुको पनि विकास गरेबाट नाट्यतत्त्व द्वन्द्व उपन्यासमा प्रबल रूपमा घटित भएको पुष्टि हुन्छ ।

उदाहरण : २

“मैले बँच्ने कोसिस गर्दागर्दै पनि बेगका साथ आएको गोली मेरो शरीरमा कतै ठोक्कियो गोलीको तोडले म कुर्सीबाट पर हुँतिँ। पीडाको अधिकताले मेरो दिमाग शून्य भयो । फुपूले चलाएको अर्को गोली मभन्दा पछाडिको विशाल भ्यालको सिसामा लाग्यो । सिसा फुटेको चर्को आवाजसँगै मैले कलबेलको मधुरो आवाज सुनेँ । सिसा फुटेको भ्यालबाट पानीको एक भेल बाछिडा कोठा भित्रसम्म आइपुग्यो (पृ. ३१८-१९)।” यस उद्धरणमा द्वन्द्वको चरमोत्कर्ष अवस्थाको उद्घाटन भएबाट प्रतिशोधको भावनाको जागृति उपन्यासकारका विचारधारा बनेर व्यक्त भएको छ । प्रतिशोधका ज्वालाले नै हत्या र षड्यन्त्र निम्त्याउने विचार फुपूले सबैलाई विगतमा हत्या गरेको र अब प्रत्यूषमान पनि बच्न नसक्ने अभिव्यक्ति दिनुले प्रस्ट सङ्केत गरेको छ, समाजमा प्रतिशोधले हित नगर्ने समझदारीबाट नै समाधान निकाल्न सकिन्छ, भन्ने विचार शर्माका रहेका छन् । सबैलाई मारेको र अब प्रत्यूषमान पनि नबँच्ने जिकिर गर्नुले द्वन्द्वको अवस्थालाई देखाएको छ । बदलामा प्रत्यूषमानमाथि पेस्तोल चलाउँदा सख्त घाइते भई अस्पताल भर्ना हुनु पनि बाह्यद्वन्द्वको उत्कर्ष रूप हो । उपन्यासमा फुपूको चारित्रिक क्रियाकलापको उद्घाटन द्वन्द्वकै माध्यमबाट भएको छ । नायक प्रत्यूषमान र खलनायिका फुपूबिच विरोधीभाव प्रदर्शन भएको छ । अन्तमा सत्यअसत्यका बिचको लडाईंमा सत्यको विजय प्रत्यूषमानका माध्यमबाट देखाइएको छ, भने फुपूको पराजय अर्थात् मृत्युले नाटकको अन्त्यावस्थालाई देखाएको छ । उपन्यासमा सुप्रिया, श्रेया, विनी, फुपूलगायतका पात्रमा समेत अन्तर्द्वन्द्व एवम् असन्तुष्टि प्रकट भएको छ । यसरी हेर्ने हो भने परिवार एवम् समाजबाटै महिलाहरू पीडित भएका कारण प्रतिशोध एवम् विद्रोहको भावना उत्पन्न हुन पुगेको छ । समाजमा गरिने विभेदका कारण एउटा परिवार कसरी तहसनहस हुन्छ, भन्ने सामाजिक यथार्थलाई उपन्यासमा द्वन्द्वसिर्जना गरी त्यसलाई चिर्ने काम भएको छ । त्यसैले द्वन्द्वविधानका कोणबाट उपन्यास सफल देखिएको छ ।

(ख) **दृश्यात्मकता** : नाटक प्रत्यक्षप्रदर्शन र मञ्चमा देखाइने मञ्चीय विधा हो । आख्यानलाई व्यवस्थित गरेर मञ्चमा देखाइने हुँदा दृश्य वा अङ्कमा विभाजन गरिएको हुन्छ । यसले नाटकको कुशल व्यवस्थापनमा ठुलो भूमिका खेलेको हुन्छ । प्रस्तुत फरक उपन्यासमा लामाछोटा गरी अठहत्तर दृश्य रहेका छन् । कतिपय घटनाप्रसङ्गअनुरूप आकस्मिक दृश्यपरिवर्तनले उपन्यास सशक्त देखिएको छ । यसको पुष्टि निम्नलिखित साक्ष्यबाट गर्न सकिन्छ :

उदाहरण : १

“अमरसिंहचोक काट्नेबित्तिकै मैले देखेँ— एउटी केटी हात हल्लाएर गाडी रोक्न इसारा गरिरहेकी थिई । सधैं जस्तै म बेवास्तापूर्वक अघि बढेँ, तर मेरो स्वभावका विपरीत केही अगाडि गएर रोकिएँ । अघिपछि त्यस्तो स्थिति आउँदा म कहिल्यै गाडी रोकिदैनथेँ, तर आज आफ्नो आदतविपरीत मैले गाडी रोकेर बिस्तारै व्याक गरेँ...” (पृ. १६)। प्रस्तुत उद्धरणमा जीवनरथ सञ्चालन गर्न पतिपत्नीबिच आपसीसद्भाव र विश्वास हुन्छ, तर टेलिफोन संवादमा पत्नी भएर पनि पत्नी बन्न नसकेकी सुप्रियाका तित्कतापूर्ण वचनले प्रत्यूषको मन र मस्तिष्कमा गहिरो चोट पुगेको छ । दुर्घटनाबाट जोगिएको प्रत्यूषमान-सुप्रियाका बिच बेमेल देखिनुले नेपाली समाजमा हुने लोग्नेस्वास्तीबिचको विद्यमान यथार्थलाई उपन्यासकारले उद्घाटन गरेकी छन् । असमझदारीबाट नै बेमेल र मानसिक चिन्ता हुन्छ, त्यसको आत्मसन्तुष्टिका लागि रक्सी पिउने र मानसिक असन्तुष्टिबाट मुक्त हुनखोज्ने मानसिकतालाई उजागर गर्ने काम उपन्यासकारले गरेकी छन् । प्रत्यूषमान पनि हाँप्रै समाजको प्रतिनिधि पात्र भएकाले मानसिक पीडाबाट छुटकारा पाउन रक्सी पिएर बेसुरमा गाडी चलाएर हुत्याउँदै पोखरा पुग्दा बाटामा नै विनी जस्ती यौनकर्मी महिलासँग जम्काभेट भएको छ । अन्य समयभन्दा भिन्न व्यवहार प्रस्तुत गर्दै अपरिचित विनीलाई गाडीमा समेत

लिफ्ट दिएको दृश्य रोचक मोड बनेर उपन्यासमा घटित भएको छ । यही दृश्यका कारण प्रत्यूषमानको जीवनमा नयाँ परिवर्तनको सङ्केत गरेको छ ।

उदाहरण : २

“त्यो एउटा एकदमै हलुको आवाज थियो जसलाई सुनेर म व्युँभिएँ ।” आँखालाई अँध्यारोसँग अभ्यस्त बनाउने प्रयासमा आँखा खोल्दै, बन्द गर्दै मैले कान ठाडो पारेर त्यो आवाज सुन्ने कोसिस गरिरहेँ । केको आवाज थियो त्यो ? मैले टाउको घुमाएर ढोकातिर हेरेँ । ढोकाको कापवाट भित्र छिरिरहेको अलिअलि उज्यालोले मलाई आभास भयो— ढोका पूरा बन्द थिएन । तर सुभद्राले त ढोका बन्द गरेर गएकी थिइन्, फेरि यो ढोका कसरी खुल्यो... (पृ. २४७) ।” यस उद्धरणमा होटलमा रहँदा बिनीको कुनै खबर नपाएकोमा प्रत्यूषमानको मन बेचैन भएवाट अन्तर्द्वन्द्व तीव्ररूपमा प्रस्फुटन भएको छ । मानसिक छटपटी नै उसको बेचैनको मूल कारण हो । प्रत्यूषमानले बिनीका लागि प्राथनासिवाय केही गर्न सकेको छैन । अचानक निदाउन पुगेको ऊ एकदमै हलुका आवाज सुनेर व्युँभिएको छ । आँखा खोल्दै चिम्लँदै गरेको उसले ढोकातिर दृष्टि पुऱ्याएको अवस्थामा मधुरो उज्यालोमा ढोका खुला भएको देखेर ढोका कसरी खुल्यो भन्ने उसमा जिज्ञासा प्रकट भएको दृश्यले पाठकलाई उत्सुकता जगाएको छ । मानसिक डर र त्रासविच तीव्र उत्कण्ठाले सावधानीपूर्वक रातको अँध्यारोमा त्यस आकृतिलाई हेरेको दृश्यसंयोजन उपन्यासमा सशक्त बनेको छ । यहाँ एउटै घटनामा उज्यालो र अँध्यारोको दृश्यसंयोजन गर्नमा उपन्यासकार सफल रहेकी छन् । यहाँ दोहोरो प्रकाश व्यवस्था नाटकीय विशेषता बनेर उपन्यासमा घटित भएको छ ।

(ग) आकस्मिकता : आकस्मिक कोणवाट फरक उपन्यासमा प्रशस्तमात्रामा घटना र दृश्यले आकस्मात् नवीन मोड लिएको छ । उपन्यासमा घटना, पात्र र परिवेशमा अचानक परिवर्तन भएको छ । यहाँ प्रत्यूषमानका जीवनमा पटकपटक आइपर्ने अप्ठ्याराहरूले घटनामा आकस्मिकता सिर्जना भएका छन् । बिनी, प्रत्यूषमान, वासु र फुपूका माध्यमबाट आकस्मिक रूपमा दृश्यपरिवर्तन भई घटनाले नयाँ स्वरूप ग्रहण गरेको छ । आकस्मिक दृश्यपरिवर्तनले उपन्यासलाई भ्रूने रोचक बनाएको छ । यसको पुष्टि तलको उदाहरणबाट गर्न सकिन्छ :

उदाहरण : १

होस आउँदा मैले आफूलाई अस्पतालमा पाएँ ।

मेरो परिवारमा सबैजना त्यहीं भेला भएका थिए ।

“प्रत्यूष...!” वासुले मेरो निधारमा हात राख्दै भन्यो, “कस्तो छ अहिले तँलाई, ठिक त छस् ?”

“म...म...कहाँ छु ?” मैले मैले चारैतिर आँखा डुलाउँदै सोधेँ ।

“हस्पिटलमा, अन्त कहाँ ? यार तँले त सात्तो लिइदिइस् सबैको । के भयो तँलाई अचानक यसरी ?”

“थाहा छैन ।” मैले उठ्न खोज्दै भनेँ । अचानक मेरो अनुहारको भाव फेरियो । मेरो अनुहारको हाहाकारी भाव देखेर वासुले चिन्तापूर्ण स्वरमा सोध्यो, “ओई ! के भयो ?” । (पृ. १०६)

प्रस्तुत उद्धरणमा घरको षड्यन्त्रपूर्वक वातावरणका कारण प्रत्यूषमानको जीवनमा उतारचढाव देखिएको छ । उसले आफूलाई अस्वस्थअवस्थामा अस्पतालको बेडमा प्राप्त गरेको छ । हत्या र षड्यन्त्रको जालोमा फसेको उसले थाहा नै पाएको छैन । सोचविचार गर्न नसक्दा त्यसको परिणति भोग्न विवश देखिएको छ । आफू अपाहिज भएको उसका गतिविधि र अनुहारको हाउभाउबाटै प्रस्ट भएवाट व्यक्ति कसरी आफैँमा रिक्तिन पुगेको हुन्छ, र उसको जीवनमा अनेकौँ कठिनाइहरूले जालोमा जेलिएर कसरी वयेली खेलेका छन् भन्ने दृष्टिकोण रहेको छ । कठिनाइहरू अकस्मात् घट्टनुमा स्वार्थी परिवार र समाज नै व्यक्तिलाई असफल तुल्याउन लागिपरेको हुन्छ भन्ने सामाजिक परिदृश्य निर्माण गरी व्यक्तिका धैर्य र दृढ इच्छाशक्ति हुनुपर्छ भन्ने उपन्यासकारका दृष्टिकोण रहेका छन् । पारिवारिक वातावरण र दायित्वका कारण एकलो महसुस गर्दागर्दै आफूमा कमजोरीले थलापरेको यथार्थ प्रस्तुतिमार्फत घटनाप्रसङ्ग र दृश्यले अकस्मात् नवीनमोड घटित भएको छ ।

उदाहरण : २

“त तँ होस् यो सब उपद्रोको जिम्मेवार ?” अविश्वास, आश्चर्य अनि तीव्र आघातको बहुलाउँदै म कराएँ, “केका लागि गरिस् वासु, यो सब ? केका लागि ? एउटै थालमा खाएर, एउटै लुगा पालैपालो लगाएर, एउटै ओछ्यानमा सुतेर, तेरो आवश्यकताको बेला तेरो काँधमा काँध मिलाएर चट्टान जस्तै तेरो साथमा उभिएर जुन सम्मान मैले तँलाई दिएँ, के त्योभन्दा पनि ठुलो लाग्यो तँलाई मेरो सम्पत्ति ?” अनायास मेरा आँखामा आँसु भरिए (पृ. २५०-२५१) ।” यस उद्धरणमा शारीरिक र मानसिक पीडामा रहेको प्रत्यूषमानलाई होटलमा वासुले आक्रमण गरेकाले माया, स्नेह र विश्वासमा घात गरेको भ्रम उसलाई परेको छ । यथार्थ र भ्रमका बिचमा रहेर जीवन जिउन कति कठिन हुन्छ, भन्ने कुरा समयसँगै उजागर भएका छन् । कुनै पनि कार्यका पछाडि रहस्य लुकेको हुँदा आफ्नो र पराई व्यवहारबाट मात्र बुझ्न सकिन्छ, त्यसैले व्यक्तिको भित्री रहस्य अनुहारमा प्रकट हुँदैन भन्ने आदर्शवादी विचार उपन्यासकारका जीवन भोगाइ बनेर प्रकट भएका छन् । आफूले सहेर पनि अरुलाई उठाउने व्यक्ति नै वास्तविक जीवनका नायक हुन् भन्ने विचार प्रकट भएको छ । क्षणिक विचार र चिन्तनले परिणाम राम्रो दिँदैन, गुणको मूल्य बदलाले नभई विश्वास र आपसी सद्भावले प्राप्त हुन्छ । संसारमा असल मित्रता भाग्यमानीले मात्र पाउँछन् भन्ने दार्शनिक चिन्तन उपन्यासकार दृष्टिकोण बनेर आएको घटनामा आकस्मिक मोड परिवर्तन भएको छ ।

(घ) संवादरचना

फरक उपन्यासमा संवादयोजना प्रत्यूषमान, विन्ती, सुप्रिया, फुपू, श्रेया, सुभद्रा, वासु, कमल, रमेश लगायतका पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । यिनीहरू नै कथावस्तुका सञ्चालक रहेका छन् । संवादका माध्यमबाट नै आख्यानकारले आख्यानलाई जीवन्तता प्रदान गरेकी छन् । यसको पुष्टि तलको साक्ष्यबाट गरिन्छ :

उदाहरण : १

“राम्रो लाग्यो ? मनप्यो ?” ऊ सोध्दैथिई ।

“के, के भनेको ?” मैले हडबडाउँदै भनँ ।

“मनप्यो भनेको ?” उसले आफ्ना हिस्सी परेका आँखा ममा गाड्दै सोधी ।

“के ?” म अक्मकाएँ ।

“जसलाई यति ध्यानपूर्वक हेरिरहनुभएको छ त्यही ।” उसले आफ्नो शरीरतिर इसारा गर्दै भनी । (पृ. १७)

प्रस्तुत उद्धरणमा सुप्रियाका अनावश्यक लाञ्छनाले प्रत्यूषको हृदय छियाछिया भई विपरीत मोडतर्फ आकर्षित भएको मनोवैज्ञानिक चिन्तनलाई मपात्रमार्फत उपन्यासकारले व्यक्त गरेकी छन् । आफ्नो बानीविपरीत रक्सीको मातमा अन्धाधुन्ध गाडी चलाउँदै पोखरातर्फ लाग्दा अपरिचित युवतीले गाडी रोक्ने इसारालाई स्वीकार्दै बस्न आग्रह गरेको छ । पतिहृदयमा स्थान बनाउन नसक्ने सुप्रियाका निकृष्ट वचनले पतिहृदय विक्षिप्त बनेको यथार्थ अवस्थालाई उपन्यासकारले उजागर गरेकी छन् । यहाँ अपरिचित बिनीलाई गाडीमा स्थान दिनु नै हृदयमा स्थान दिने सङ्केतका रूपमा आएको छ । यौनकर्मीका रूपमा पहिचान बनाएकी उसले अन्य पुरुष जस्तै सम्भेर मपात्रलाई आफू राम्रो लाग्यो भनेर प्रश्न गर्दा असहज महसुस भई हडबडाएको छ । नारीलाई मासुको थुप्रो मात्र सम्भने, मनोरञ्जनका साधनका रूपमा हेर्ने, नारीसौन्दर्यमा आँखा लगाउने एवम् शरीरशोषण गर्न पल्केका पुरुष सम्भेका कारण शरीर बेचन विवश बिनीले गरेका प्रश्नात्मक संवादले नारीलाई सधैं उपभोग्य वस्तुका रूपमा हेर्ने घृणित मानसिकतालाई उद्घाटन गर्नुले शर्माका नारीवादी चिन्तन उपन्यासमा व्यक्त भएका छन् । सन्तानभन्दा सम्पत्तिलाई महत्त्व दिने अभिभावकका कारण शरीर बेचन विवश पारिएकी बिनी जस्ता नारीलाई मनोरञ्जन र यौनसन्तुष्टिका कोणबाट मात्र हेर्ने पितृसत्तात्मक समाजको उदाङ्गो चरित्रलाई मपात्र र बिनीले गरेका संवादका माध्यमबाट सशक्त बनेर आएका छन् ।

उदाहरण : २

“तिमी ? तिमी को ?” उसले यताउता हेर्दै सोध्यो ।

“म ? म भगवतीको भक्त ।” मैले उसको कठालो समात्दै भनँ,

“भगवतीलाई बलि दिनलाई केही ल्याउन भ्याएको थिइनँ, तर संजोगवश यहीं भेटें ।” मैले अलि पर उभिएको वासुलाई लक्ष्य गर्दै भनँ,

“ए वासु, हतियारको व्यवस्था गर् त !” (पृ. ६२-६३)

प्रस्तुत उद्धरणमा वेश्या नै किन नहोस् भगवान्को दरबारमा सबै समान रहेका हुन्छन् । भगवतीसामु हात जोडेर अपार श्रद्धाभावले शिर निहुराई निष्ठापूर्वक प्राथना गरिरहेकी विनीमाथि अपरिचित मानिसले कुदृष्टि राखेको छ । समाजमा खराबप्रवृत्तिका मान्छेका कारण नारीस्वतन्त्रता र अस्मितामा पटकपटक कुदृष्टि लगाउने पुरुषप्रधान हाम्रो मानसिकतामा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण कति तुच्छ र निकृष्ट छ भन्ने चिन्तन उपन्यासकारले विनीप्रति गरिएको व्यवहारबाट पुष्टि गर्ने काम गरेकी छन् । यसबाट प्रत्यूषमानमा विद्रोहको भावना पैदा भएको छ । उसले विनीमा शिष्टता, आस्था, विश्वास एवम् संस्कारमा अरुभन्दा फरक पाएको छ । वेश्या भएर पनि स्थान, समाज र समयअनुसार उसले देखाएको व्यवहारबाट प्रत्यूषमान प्रभावित भएका कारण बेथितिका विरुद्ध लड्न तमिसिएको छ । समाजमा प्रत्यूषमानले सभ्य र असल पात्रको परिचय स्थापित गरेको छ, विनीलाई सहजै स्वीकार गरी सम्मानसमेत दिनुले आदर्शवादी पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उसले आफू भगवतीको भक्त भएकाले भगवान्को दरबारमा भक्त बनेर आएकी विनी जस्ती पात्रलाई भक्त मानेर सम्मान गर्न नसक्ने राक्षसलाई आज बली चढाउने धम्की दिनुले समाजमा राक्षसरूपी मनुष्यको कुनै अस्तित्व नरहेको विचार प्रकट गरेकी छन् । प्रत्यूषमानमार्फत खराब प्रवृत्तिको अन्त्य र समुन्नत समाजको परिकल्पना गरिएको छ । मन्दिरमा सबै पवित्र र सम्मानयोग्य हुन्छन् भन्ने दृष्टिकोण प्रत्यूषमान र अपरिचित मान्छेविचको संवादयोजनाका कारण उपन्यासमा विनिर्माण भई नाटकीकरण घटित भएको छ ।

‘फरक’ उपन्यासमा निबन्धायन

आख्यानत्मक निबन्ध मूलतः निबन्ध नै हो तर यसमा निबन्धका विचार, चिन्तन, दृष्टिकोण आदिको अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । यसलाई प्रस्तुत गर्न विचविचमा आख्यानको सहायता लिइएको हुन्छ । त्यसलाई प्रस्तुत गर्नका लागि पात्र र परिवेशको सिर्जना गरिएको हुन्छ । यसमा लेखकको आत्मप्रकटीकरण वा विचार निजात्मक धारणा बनेर पात्र र परिवेशका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । पात्रका माध्यमबाट साधारणीकरण वा समूहकरण गर्ने प्रविधि अवलम्बन गरिएको हुन्छ । यसमा आख्यानत्मकतत्त्व आधारका रूपमा रहेको हुन्छ भने नैबन्धिकतत्त्व आधेय भएर रहेको हुन्छन् । यसलाई यहाँ विचार, तर्क र निजात्मकताका आधारमा विश्लेषण गरिन्छ :

(क) निजात्मकता : लेखकका आफ्ना निजी अनुभव र अनुभूति प्रकट हुने निबन्धलाई वैयक्तिकता वा निजात्मकता भनिन्छ । यस ‘फरक’ उपन्यासमा उपन्यासकारका निजी अनुभूति विभिन्न पात्रका माध्यमबाट प्रकट भएका छन् । उपन्यासकारले आफ्ना जीवनानुभूतिका क्रममा गरेका अनुभव र अनुभूतिहरू नितान्त नवीन बनेर पाठकहरूमाभ पस्कन सफल रहेकी छन् । नारी र पुरुषले जीवनमा भोग्नुपरेका वास्तविकताको उद्घाटन यहाँ भएको छ, यसको पुष्टि निम्नलिखित साक्ष्यबाट गर्न सकिन्छ :

उदाहरण : १

“मानिसहरू साँच्चै भन्दछन्, आफ्नो र विरानोको पहिचान केवल दुःखकै बेलामा हुन्छ । यदि यस्तो नहुँदो हो त मैले पनि मेरो वरिपरिका आफ्ना र टाढा उभिएका विरानाहरूको असल अनुहार सायद चिन्नै सक्दैनथेँ । धनबहादुर काका जस्ताहरूको सक्कली रूप कहिल्यै चिन्न सक्ने थिइनँ (पृ. १०८) ।” प्रस्तुत उद्धरणमा वर्तमान समाज स्वार्थपूर्ण रहेको हुँदा व्यक्तिगत स्वार्थका पछि लागेका हुन्छन् । द्वन्द्वले हत्या, हिंसा, विनाश मात्र निम्त्याउँछ, तर शान्तिबाट नै समाजमा एकत्व स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने मानवतावादी दृष्टिकोण उपन्यासमा व्यक्त भएका छन् । आफन्त र पराई भन्ने कुरा आफूलाई परेको बखत मात्र ती प्रकट हुन्छन् भन्ने उपन्यासकारका निजात्मक अनुभूति यहाँ घटित भएका छन् । मानिसले सडकको क्षणमा मात्र आफ्नो र पराई चिन्ने हुँदा आफूले पनि आफ्ना वरिपरिका र टाढाका मान्छेको व्यवहार र आफ्नोपन थाहा

नपाउने धारणा प्रत्यूषमानका माध्यमबाट उपन्यासकारका निजी अनुभूति व्यक्त भएको छ । सम्बन्धका आधारमा आफ्ना पनि पराई हुन्छन् भने टाढाका मान्छेले गुनको बदला गुन गर्छन् भन्ने वैचारिक चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । पत्नीको दर्जा दिइएकी सुप्रिया आफ्नो हुन सकेकी छैन, तर धनबहादुर काका जस्तो पराई मान्छे पनि प्रत्यूषमानको परिवारको गुन सम्भरेर हरक्षण सेवाभाव राखेको छ । त्यसैले मान्छेको सक्कली रूप चिन्न कठिन हुन्छ भन्ने विचार उपन्यासकारका स्वविचार बनेर उपन्यासमा प्रकट भएका छन् ।

उदाहरण : २

...कुनै किताब जस्तै पाना, दरपाना, लाइन, बाइलाइन अनि अक्षरअक्षर पढेर कण्ठस्थ गरे पनि स्त्रीलाई बुझ्न सक्ने महापुरुष सायद यस संसारमा जन्मेकै छैनन् । यतिबेला मलाई यस्तो भान भइरहेको थियो— स्त्रीविना आफूलाई अपूरो मान्ने पुरुषलाई नै सायद यो थाहा छैन कि उसलाई पूर्णता, सम्पूर्णताको अनुभूति गराउने एउटी स्त्रीभित्र कतिवटी स्त्रीको स्वरूप लुकेको हुन्छ ? कोमल, कठोर, नम्र, दुष्ट, मनमोहिनी, घृणित, आदरणीय, शालीन, चरित्रहीन, वेश्या, कुटिल, उपकारी, दयालु, हृदयहीन, सहृदयी अनि फुपू जस्ता हत्यारा पनि ? (पृ. ३०७)

माथिको उद्धरणमा सृष्टि निरन्तर गतिशील र रहस्यमय रहेको छ । यसका सञ्चालक अदृश्यशक्ति भएको हुँदा यो कठिन, विचित्र र रहस्यले भरिएको छ भन्ने दार्शनिक चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ । प्रकृतिपुरुषको योग नै सृष्टि भएकाले पञ्चतत्त्वले निर्मित यस सृष्टिलाई बुझ्ने सायद यो संसारमा अझै जन्मेका छैनन् भन्ने रहस्यवादी चिन्तन उपन्यासकारका विचार बनेर प्रकट भएका छन् । संसार विचित्र भएकाले संसारमा जन्मेका नारी पनि व्यक्तिपिच्छे स्वभाव र गुणले विचित्र रहेका छन् । किताबका पानाका अक्षर अक्षर पढ्दा पनि बुझ्न सकिएको छैन । त्यसैले स्त्रीलाई बुझ्ने महापुरुष सायद यो संसारमा कोही नरहेकाले स्त्रीविना पुरुष अर्थात् प्रकृतिविना पुरुषको कुनै अस्तित्व छैन भन्ने चिन्तन व्यक्त गरेकी छन् । नर र नारीविना सृष्टि अधुरो हुन्छ । समाजिक गतिविधिले नै महिलाका स्वभाव निर्धारण हुनेहुँदा सृष्टिलाई पूर्ण बनाउने स्त्रीभित्र कोमलता, कठोरता, दुष्ट, नम्र, शालीन, चरित्रहीन, घृणित, आदरणीय, वेश्या, कुटिल, उपकारी, दयालु, हृदयहीन, सहृदयी र फुपू जस्ता हत्यारा बनाउनमा भूमिका खेलेका हुन्छन् । स्त्री स्त्रीविचको फरक बनाउने जिम्मेवार ईश्वर नभएर हाम्रै समाजका हजुरबुवा, बुवा, सुदीप, रमेश जस्ता पात्र र उनीहरूले पाउने सजायमा हामी सबै जिम्मेवार भएकाले बराबर भागीदार हुनुपर्ने चिन्तन व्यक्त गरेकी छन् । घृणा र प्रतिशोधले समाजलाई प्रतिकूलतातिर लैजाने हुँदा सकारात्मक सोच नै समाज परिवर्तनको मार्गदर्शक हो भन्ने चिन्तन प्रकट भएको छ । एउटी नारी ममतामयी हुन सक्छे भने त्यही नारी हत्यारा पनि बनेकी हुन्छे । विनी जस्ती नारीलाई जीवन दिने पुरुष पनि हाम्रै समाजमा छन् भन्ने वैचारिक चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ ।

(ख) वैचारिकता : उपन्यासकारले आफ्ना निजी विचार र अनुभूतिलाई भावना र कल्पनाको माध्यमबाट उपन्यासमा प्रस्तुत गरेकी छन् । जीवनजगत्प्रति हेर्ने आफ्नो छुट्टै दृष्टिकोण यहाँ प्रस्तुत गरेकी छन् । सामान्य जीवन बिताउन चाहने शर्माले भौतिक वस्तुको तुच्छता प्रकट गरेकी छिन् । यसको पुष्टि तलका साक्ष्यबाट गर्न सकिन्छ :

उदाहरण : १

“...सम्पत्ति र साधनको रेलपेलमा हुर्किएको भए पनि जीवन र जगत्प्रति मेरो आफ्नै सोच, आफ्नै आदर्श थियो । म तडकभडकबिनाको साधारण जीवन बाँच्नुको कायल थिएँ (पृ. १३) ।” यस उद्धरणमा भौतिक सुखसम्पत्ति, ऐसआराम प्राप्त भए पनि मानसिक र आत्मिक सन्तुष्टि प्राप्त गर्न नसकिने विचार उपन्यासकारका वैचारिक चिन्तन बनेर उपन्यासमा प्रकट भएका छन् । यहाँ उपन्यासकारका अनुभूति वा विचार प्रधान बनेर आएका छन् । भौतिक सम्पन्नताभन्दा सामान्य जीवन बिताउन चाहने भावप्रबलता म पात्रमार्फत प्रकट भएको छ । भौतिक वस्तुको तुच्छता र मानसिक सन्तुष्टिमा प्राप्त आनन्दमा नै खुसी र सुखी हुन सकिन्छ तर शारीरिक सुन्दरताको कुनै अस्तित्व हुँदैन, यसर्थ क्षणिक सौन्दर्यमा आफू आकर्षित हुन नसक्ने धारणा व्यक्त गरेकी छन् । धैर्य र सरलपनमा नै जीवन सफल हुन्छ । छलकपट र स्वार्थमा आफू बाँच्न नसक्ने निजी विचार व्यक्त भएको छ । तडकभडकभन्दा सामान्य जीवन बाँच्नुको छुट्टै आनन्द हुन्छ भन्ने आदर्शवादी विचार दार्शनिक चिन्तनका रूपमा प्रकट भएको छ ।

उदाहरण : २

“भगवान्को दरवारमा टाउको झुकाएर उभिएकी वेश्या नै भए पनि, भगवान्को भक्त मानेर सम्मान गर्नुपर्छ भन्ने विवेकसम्म नभएका पशुहरू मन्दिर किन आउँछन्, आश्चर्यकै कुरा छ (पृ. ६२)।” यस उद्धरणमा भगवान्को दरवारमा भेदभाव हुँदैन, केवल समाज र व्यवहारमा हुने गरेको छ। मन्दिरमा आउने जोसुकै भक्त हुन्छन् तिनको सम्मान हुनुपर्छ भन्ने भाव उपन्यासकारले व्यक्त गरेकी छन्। भगवान्को मन्दिरमा श्रद्धाभावले शिर झुकाएकी विनीप्रति कुदृष्टि राख्ने नकरात्मक प्रवृत्तिका मानिसले समाजका हरेक स्थानमा दुर्गन्ध फैलाएका हुन्छन्। यसको अन्त्य हामी आफैँबाट हुनुपर्छ, भन्ने चिन्तन म पात्रमार्फत आफ्ना विचार व्यक्त गरेकी छन्। उसले त्यस मान्छेप्रति प्रतिकार गर्दै भगवान्को दरवारमा शिर झुकाउने चाहे वेश्या नै किन नहोस् ऊ भगवान्को भक्त रहेको हुन्छ। भगवान्को दरवारमा अन्याय र असमानता नहुने तर मानिसका सोच र दृष्टिकोणमा घृणाको भावना विकसित भएका कारण कुदृष्टि र कृविचार प्रकट हुन्छ। पितृसत्तात्मक समाजको सोच सधैं महिलालाई दबाउनु रहेको छ। असमानता, अपमान र कुदृष्टि अब सत्य हुँदैन तर विवेकहीन पशुहरू पवित्र मन्दिरमा अपवित्र भावनाले किन आउने गरेका छन्। रावण जस्ता प्रवृत्ति भएका मनुष्यले नारीलाई उपभोग्यवस्तुका रूपमा हेर्ने गरेको र आवश्यकताअनुसार प्रयोग गर्ने गरेकोप्रति उपन्यासकारले असन्तुष्टि पोखेकी छन्। विनी वेश्या नै भए पनि भगवान्को अगाडि शिर झुकाउने पवित्र भावना रहेको हुन्छ। अपवित्र मानव नै बली दिनयोग्य हुन्छन् भन्ने उपन्यासकारका वैचारिक चिन्तन म पात्रमार्फत प्रकट भएका छन्।

(ग) तार्किकता : तार्किकताका कोणबाट पनि फरक उपन्यास विशिष्ट बनेर आएको छ। उपन्यासकारले ठाउँठाउँमा आफ्ना तर्क दिएर विषयको पुष्टि गरेकी छन्। तुलनात्मक ढङ्गले तर्कशक्ति र कल्पनाशक्तिद्वारा अरुका भनाइको खण्डन र आफ्ना मतको मण्डन गरेकी छन्। यसको पुष्टि तलका साक्ष्यका आधारमा गरिन्छ :

उदाहरण : १

“...आफ्नो पौरुष देखाउन, आफूभित्रको जनावरलाई चिथोर्न, कोपर्न, टोक्ने मौका दिनकै लागि झन् विवाहित पुरुषहरू हामी जस्ता खोज्दै आउँछन्। किनभने स्वास्नी त आधा अङ्गमा गनिन्छे। उसको अगाडि सारा भद्रता त्यागेर सम्पूर्ण नाङ्गिन कसरी सक्छन् र पुरुषहरू (पृ. २०) ?...” प्रस्तुत उदाहरणमा स्वास्नी मानिस समाजका अगाडि देखाउन, मान र प्रतिष्ठाको लागि हो। उनीहरूलाई सजाएर साथमा रमाउन मात्र हो भन्ने पुरुषवादी सोच हाम्रो समाजमा विद्यमान रहेको तर्क शर्माको रहेको छ। विनी जस्ती वेश्यालाई पाएर उनीहरूको शरीर चिथोर्न, कोपर्न, टोक्न पुरुषहरू आउने गरेका छन्। त्यसमा पनि विवाहित पुरुषहरूले इज्जत र प्रतिष्ठाको खोल ओढेर सामाजिक मर्यादालाई बिर्सेका छन्। स्वास्नी जीवनसँगिनी हुने हुँदा उनीहरूका सामु सर्वाङ्ग नाङ्गिन सक्दैनन्। भद्रभलाद्मी भनाउँदाहरू समाज र परिवारमा द्वैधजीवन बाँचेका हुन्छन्। पुरुषहरू शरीरका भोका भएकाले नारीहरू पुरुषका आवश्यकतापूर्ति गर्न मात्र जन्मेको ठान्ने हुँदा भोगवादी जीवन बाँच्छन् भन्ने विचार उपन्यासकारका तर्क बनेर उपन्यासमा व्यक्त भएका छन्।

उदाहरण : २

...जब एकवर्षको छोटो अवधिमा त चारचारवटा सिजन समेटिएका हुन्छन् भने मान्छेको जीवन त यति लामो हुन्छ। यसमा त झन् उतारचढाव नहुने कुरै भएन, तर जसरी हामी जाडोलाई न्यानो घामको प्रतीक्षामा, गर्मीलाई शीतलताको प्रतीक्षामा अनि पतझडलाई वसन्तको प्रतीक्षामा बिताइदिन सक्छौं, त्यसैगरी दुःखको पललाई सुखको आशामा, पीडाको पललाई राहतको आशामा, उदासीको पललाई खुसीको आशामा, आँसुको पललाई मुस्कानको आशामा किन बिताउन सक्दैनौं, भन त ? (पृ. ११४)

प्रस्तुत उद्धरणमा समय निरन्तर गतिशील भएकाले गतिशील समयसँगै मानवीय जीवन र व्यवहारमा परिवर्तन देखापर्ने हुँदा पाठ सिक्दै अघि बढ्नु नै जीवन हो भन्ने जीवनवादी वैचारिक चिन्तन उपन्यासकारका चिन्तन बनेर उपन्यासमा व्यक्त भएका छन्। समय परिवर्तनशील छ, समय परिवर्तनसँगै जीवन पनि परिवर्तनशील रहेको छ। पूर्वीय परम्परामा चार चार ऋतु भए जस्तै मानवीय जीवन विविध मिश्रणको भोगाइ रहेको विचार प्रकट भएको छ। जीवन ऋतुपरिवर्तन भए जस्तै घाम-छाया, शीतल-न्यानो, पतझड-वसन्त, दुःख-सुख, पीडा-आशा, उदासी-खुसी, आँसु-हाँसोको सङ्गम रहेको छ।

यसमा नै जीवनफुले हुँदा जीवनलाई बुझ्ने कोसिस गर्नुपर्छ भन्ने जीवनवादी चिन्तन शर्माका दृष्टिकोणका रूपमा व्यक्त भएको देखिन्छ। जीवनमा विश्वास, इमानदारी र आफ्नोपन सोच र निष्ठासँग सम्बद्ध रहेको हुन्छ, र जीवनको गहिराइ बुझ्न कठिन छ, आँसुले नभएर मुस्कानले जीवनमा महत्त्व राख्दछ भन्ने शर्माको विचार प्रबल रहेको छ।

निष्कर्ष

फरक उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी धरातलमा उभिएको र सामाजिक पारिवारिक बेमेल, षड्यन्त्र, हत्यालाई विषयवस्तु बनाएको छ। पितृसत्तात्मक सोच बोकेको पुरुषप्रधान समाजका कारण नारीहरूले भोग्नुपरेका पीडा र त्यसबाट निर्मित प्रतिशोधका कारण पारिवारिक विघटनको अवस्था निर्माण भएको छ। प्रत्युषमान जस्तो पुरुष पनि समाजमा पीडित बनेको यथार्थ अभिव्यक्तिलाई निबन्धायन र नाट्यायनका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा सामाजिक संरचनाले निर्माण गरेका पात्रका स्वभाव र भिन्नतालाई संवाद, दृश्य, अभिनयका साथै द्वन्द्वको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासमा नाट्यतत्त्व एवम् वैचारिक पक्षको प्रस्तुति भएबाट परम्परागत आख्यान संरचनालाई यसले भत्काएको छ। पात्र र परिवेशको उपस्थापन गरी आख्यानमा विधामिश्रण, विधाभञ्जन र विधान्तरण भई आख्यानात्मक नाटक र आख्यानात्मक निबन्धको उपस्थिति रहेको छ। आख्यान वा आख्यानका पाठांशमा विधामिश्रण हुँदा स्वतः विधाभञ्जन हुन्छ। आख्यानका पाठमा नैबन्धिकतत्त्व विचार, तर्क र निजात्मकता आदि मिश्रण हुँदा आख्यानात्मक निबन्ध निबन्ध जस्तै हुन्छ। त्यस्तै एउटा आख्यानमा वा आख्यानको पाठमा अर्को पाठको अंशमा स्वरूप र संरचनाको नाट्यायनका तत्त्व द्वन्द्वविधान, दृश्यात्मकता, आकस्मिकता र संवादात्मकता आदिको मिश्रण भएर आख्यानात्मक नाटक बन्दछ। आख्यानमा नाट्यायन र निबन्धायनका तत्त्वको मिश्रण भएर आख्यानात्मक नाटक र आख्यानात्मक निबन्धको निर्माण भएको छ। यहाँ नाटकका तत्त्व संवाद, द्वन्द्व र दृश्य सशक्त रूपमा पात्रका माध्यमबाट आएका छन् भने वैचारिकता, तार्किकता र निजात्मकता आदि नैबन्धिक तत्त्वको प्रयोग भएको छ। निबन्धका तत्त्वको प्रयोगको माध्यमबाट शर्माका वैचारिक दृष्टिकोण व्यक्त भएका छन्। यो विनिर्माणवादी चिन्तनान्तर्गतको एक दृष्टिकोण हो भन्न सकिन्छ।

सन्दर्भसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५९). *साहित्य प्रकाश*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- कोइराला, कुमारप्रसाद (२०६६). *केही आधुनिक नाटक र नाटककार*. काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७६). "निबन्धका प्रकार". *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (दोस्रो संस्क). काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार।
- घिमिरे, रमण (२०७९). "पृथक् गन्तव्य". काठमाडौं : कान्तिपुर पब्लिकेसन प्रा.लि.।
- थापा, मोहनहिमांशु (२०६६). *साहित्य परिचय*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- पोखरेल, रामचन्द्र (२०६२). *नेपाली नाटक सिद्धान्त र समीक्षा*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०७२). *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- शर्मा, सानु (२०७९). *फरक*. काठमाडौं : साङ्गिला बुक्स प्रा.लि.।
- शर्मा, सुधा (२०७९). "नारीचरित्रहरूको उत्खनन". *बाह्रखरी:html*, बाह्रखरी डिजिटल न्युज।
- Barry, Peter (1995), "Post-structuralism and deconstruction", *Beginning theory An introduction to literary and cultural theory*, Manchester and New York : Manchester University Press
- Lodge, David (2000), "The deconstructive andel," *Modern Criticism and Theory*, Singapore : Pearson Education Asia (pre) Ltd.
- Waugh, patricia (2006), "Deconstruction," *Literary Theory and criticism*, New delhi: Oxford University Press .

शरणार्थी उपन्यासमा अन्तःपाठीयता

जुलीकुमारी जोशी*

सार

प्रस्तुत आलेख कृष्ण धरावासीको शरणार्थी उपन्यासमा आधारित रहेर अन्तःपाठीयता शीर्षकमा विभिन्न साक्ष्यका आधारमा विश्लेषण गर्दै तयार पारिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा लेखिएको आवधिक पत्रमा तथ्याङ्क सङ्कलन पुस्तकालयीय विधिबाट र तथ्याङ्कको विश्लेषण वर्णनात्मक विधिबाट गरिएको छ । यस आलेखमा शरणार्थी उपन्यासमा उत्तरआधुनिकतावादभित्रको विनिर्माणवादी मान्यतामा अन्तःपाठीयता कसरी घटित भएको छ भन्ने सन्दर्भलाई पुष्टि गरिएको छ । विनिर्माणवादअर्न्तगत पर्ने अन्तःपाठीयताका पक्षलाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा देखाउँदै पाठको प्रविष्टि र खोजी अन्तःपाठीयता हो भन्ने मान्यता उपन्यासको सीमित पृष्ठलाई लिएर प्रस्तुत गरिएको छ । धरावासीले शरणार्थी उपन्यासमा इन्द्रबहादुर राईको 'जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी' कथा, पारिजातको 'शीरिषको फूल' उपन्यास, शिवकुमार राईको 'डाकबङ्गला' उपन्यास र प्रकाश कोविदको 'नोयो' उपन्यासको अंश ल्याएर उपन्यास पूरा गरेकाले ती हरेक पक्ष अन्तःपाठीयता हुन् भन्ने मान्यताको सैद्धान्तिक निरूपण र पूर्व प्रकाशित कृतिका घटना वा साक्ष्यका आधारमा 'शरणार्थी' उपन्यासमा अन्तःपाठीयता छ भन्ने कुरा पुष्टि गरिएको छ । यो आलेख तयार गर्नका लागि कृष्ण धरावासीको शरणार्थी उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ भने अन्य त्यससँग सम्बन्धित सामग्रीहरूलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अन्तःपाठीयता, उत्तरआधुनिकतावाद, प्रविष्टि, विनिर्माणवाद, शरणार्थी ।

विषयपरिचय

नेपाली साहित्यका पछिल्लो समयका विभिन्न साहित्यकारहरूमध्ये विनिर्माणवादी मान्यतामा आधारित साहित्य कृतिहरू लेखेर चर्चामा आएका कृष्ण धरावासी (२०१७) नेपाली साहित्यमा लीलालेखनको अभियन्तायन्ताका रूपले पनि चिनिन्छन् । २०३३ मा *सूर्योदय* साप्ताहिकमा पहिलो कविता प्रकाशनपश्चात् साहित्यका क्षेत्रमा देखिएका धरावासी हाल आएर कथाकार, कवि, निबन्धकार, उपन्यासकार, समालोचक, स्तम्भकार, पत्रकार र सम्पादक आदिका रूपमा परिचित छन् । नेपाली आख्यानको उत्तरवर्ती समयमा एक अत्यन्तै क्रियाशील र सक्रिय रूपमा साहित्य लेख्दै गरेका धरावासीको *राधा* उपन्यासले २०६२ मा मदन पुरस्कार पाउनुका साथै देशविदेशमा समेत चर्चा पाउन सफल भएको छ । साहित्य लेखनमा तल्लीन रहँदै आएका धरावासीको यो *शरणार्थी* (२०५६) चाहिँ वैचारिक सघनता र लीलालेखनगत प्रवृत्तिका साथ देखा पर्ने सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा आएको छ ।

शरणार्थी उपन्यासमा पूर्व प्रकाशित सिर्जनामा आधारित र दोस्रो विश्वयुद्धपछि बर्मा, आसाम र भुटानबाट खेदाइएका नेपालीमूलका शरणार्थीको विषयलाई समेटिएको छ । यसको विषयवस्तुका रूपमा आउनुअघि शरणार्थी भएर दुःख पाएको घटनालाई वर्णन गरिएको छ । यस्तो उपन्यासलाई लीलालेखन र उत्तरआधुनिक चिन्तनको उत्कृष्ट नमुनाका रूपमा लिन सकिन्छ । समाजमा घटेका र घट्न सक्ने यथार्थ विषयलाई लिएर व्यङ्ग्यात्मक साहित्य लेख्ने धरावासीले यसमा नेपालीहरू बाध्यता वा रहरले शरणार्थी हुनुपरेको र शरणार्थी रहँदा पाएको दुःखपीडाका बारेमा इन्द्रबहादुर राईद्वारा उल्लेख गरिएकी कथाकी पात्र जयमायालाई शरणार्थीमा प्रवेश गराएर पूर्व प्रकाशित कथामा आधारित केही घटनाको समेत वर्णन गरेका छन् । रहर वा बाध्यताले ऋण लागेर विभिन्न देशमा छरिएर रहेका

* विद्यावारिधि शोधार्थी, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, कञ्चनपुर

नेपाली दोस्रो विश्वयुद्धपछि त्यसरी नै घरबारविहीन भएर खेदिएको कुरा शरणार्थी उपन्यासमा जोडेको पाइन्छ । सामाजिक विषयवस्तुलाई आधार बनाउने धरावासीका कृतिमा कला र संस्कृति भल्कने लीलालेखन, उत्तरआधुनिकता, पौराणिकता, सांस्कृतिकता तथा ऐतिहासिकताको अध्ययन पनि पाइन्छ । यस्तै आधुनिक समयमा उपन्यास पुरानो संरचना तोडेर नवीन संरचनाका साथ देखा परेको शरणार्थी उपन्यासलाई पनि अन्तःपाठीयताको नमुना मान्न सकिन्छ ।

संरचनावादी भाषाविज्ञानको प्रतिक्रियास्वरूप दर्शनका क्षेत्रबाट प्रारम्भ भएको विनिर्माणवादी सिद्धान्तले कला, साहित्य, धर्म, संस्कृति आदि विभिन्न क्षेत्रहरूमा प्रभाव पारेको छ । जसको प्रयोग सर्वप्रथम इन्द्रबहादुर राईको *कठपुतलीको मन* (२०४६) शीर्षकको कथासङ्ग्रह र गुरुप्रसाद मैनालीको *नासो* (२०२६) कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरूमा पाउन सकिन्छ । पछि आएर पूर्वप्रकाशित कृतिहरूलाई विनिर्माण गरी साहित्यको सिर्जना गर्ने नवीन पद्धति कृष्ण धरावासीका साहित्यमा पनि देखापरेको छ । लीलालेखनको नामले प्रथम प्रकाशित उनको *शरणार्थी* उपन्यास प्रथम विनिर्माणवादी उपन्यासको दृष्टान्त बन्न पुगेको छ । आजका साहित्यभित्र विविध क्षेत्रको प्रवेश पाउनुका साथै एउटा साहित्यभित्र अर्को साहित्यको आगमन पनि देख्न सकिन्छ, जुन अन्तःपाठीयता हो । साहित्यको कुनै एउटा पाठभित्र अर्को पाठलाई जस्ताको त्यस्तै प्रयोग गर्नुलाई नै अन्तःपाठीयता भनिन्छ । अन्तःपाठीयताको प्रयोगले कुनै पनि पाठलाई अर्थपूर्ण बनाउनुका साथै रोचक बनाउने काम गर्दछ । त्यसका साथै पूर्व पाठका अंशहरूलाई जस्ताको त्यस्तै ल्याउँदा त्यहाँ प्रयोग भएका पात्र, उद्देश्य, शैली, परिवेश आदि कुराहरू उक्त नयाँ पाठमा प्रवेश हुँदा केही नयाँपन आउनुका साथै त्यसले दिने अर्थमा समेत प्रभाव पार्दछ ।

यसरी धरावासीले *शरणार्थी* उपन्यासमा पनि अन्य उपन्यास वा कथाका अंश ल्याएर अत्यन्तै सरल र सहज भाषाको प्रयोग गरेका छन् । यसमा प्रयुक्त सरल तथा सहज भाषिक प्रयोगले अन्तःपाठीयताको जटिलतालाई सरलतामा परिणत गरेको छ । यस शरणार्थी उपन्यासमा निहित विषयवस्तुको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा विनिर्माणवादी मान्यतासँग सम्बन्धित प्रशस्त अभिलक्षणहरू रहे पनि शरणार्थी उपन्यासमा अन्तःपाठीयता देखाउने उद्देश्यले यो आलेख तयार पारिएको छ । त्यसकारण यसभित्र उपन्यासमा प्रतिबिम्बित अन्तःपाठीयताको अवस्था र त्यसले पारेका प्रभाव केकस्तो पाइन्छ, भन्ने किसिमका समस्याहरू पहिचान गर्दै तिनै शोध्यप्रश्नहरूको केन्द्रित भई अध्ययन प्रक्रिया अगि बढाइएको छ ।

अध्ययन विधि

शरणार्थी उपन्यासमा अन्तःपाठीयता शीर्षकमा तयार गरिएको यो आलेख गुणात्मक विधिमा आधारित छ । यसका लागि सर्वप्रथम डेरिडाद्वारा प्रतिपादित विनिर्माणसँग सम्बन्धित अन्तःपाठीयताका सामग्रीहरूका साथै *शरणार्थी* उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । साथै धरावासीसँग सम्बन्धित सामग्रीको अध्ययन तथा पुस्तकालयमा उपलब्ध विभिन्न पुस्तकहरू, पत्रपत्रिका आदिबाट उपलब्ध सामग्रीलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ ।

यो गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा तयार गरिएको आलेख हो । यसभित्र अन्तःपाठीयतासँग सम्बद्ध विषयवस्तुको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने कार्य भएको छ । त्यसैले प्रस्तुत आलेख तयार गर्ने क्रममा व्याख्यान विधि र विश्लेषणात्मक विधिलाई बढी मात्रामा उपायोग गरिएको छ । त्यस्तै *शरणार्थी* उपन्यासमा केन्द्रित हुनु यसको कृतिगत सीमा रहेको छ भने उत्तरआधुनिकवादभित्रको विनिर्माणवादी अन्तःपाठीयता मान्यताको खोजी गर्नु सैद्धान्तिक सीमा हो । त्यसकारण प्रस्तुत अध्ययनमा उपन्यास विश्लेषणका अन्य आधार नलिएर *शरणार्थी* उपन्यासमा घटित अन्तःपाठीयताका आधारमा मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

उत्तरआधुनिकतावाद दोस्रो विश्वयुद्धपछि देखा परेको बहुत्ववादी प्रवृत्ति हो । यसले एकत्वको विरोध गर्ने हुनाले कुनै एक पक्ष, पद्धति, प्रक्रिया, विचार, दृष्टिकोण र शैली आदिलाई महत्त्व नदिएर सबै पक्षलाई महत्त्व दिएर पुराना मान्यतालाई भत्काएर सुधार्ने दृष्टिकोण पनि राख्छ । उत्तरआधुनिकतावादभित्र विभिन्न सिद्धान्त, मान्यता र पद्धति आदि

समाविष्ट रहेका हुन्छन् र त्यसभित्रको एउटा हाँगा विनिर्माणवाद हो । विनिर्माण शब्दका निर्माता तथा प्रयोक्ता प्रसिद्ध फ्रान्सेली चिन्तक, दार्शनिक तथा भाषावैज्ञानिक जाक डेरिडा (१९३०-२००४) हुन् । खासगरी साहित्यिक कृति वा पाठको पठन तथा सामान्यतः समालोचनाको नयाँ सिद्धान्तलाई जन्म दिँदै उनले नै यसको नामकरण विनिर्माण गरेका हुन् भन्ने कुरालाई शर्मा र लुइटेलेले बताएका छन् (२०७६ : ३५९) । बदलिँदो समयसँगै अन्य पक्षमा भै साहित्यका पक्षमा पनि नवीन संरचनाहरू देखिन थाले जसलाई विनिर्माणवादकै उपज मान्न सकिन्छ । उक्त विनिर्माणवादभित्रको एउटा सिद्धान्त अन्तःपाठीयता हो । कुनै साहित्यकारले नयाँ कृति रचना गर्ने क्रममा पुराना कृतिका अंशलाई जस्ताको त्यस्तै वा साराशंका रूपमा नयाँ कृतिमा ल्याउनु अन्तःपाठीयता हो । अन्तःपाठीयताका अंशहरू एउटा कृतिबाट अर्को कृतिमा आउदा जस्ताको त्यस्तै र साराशंका रूपमा पनि आएका हुन्छन् । यसका बारेमा गौतम र सुवेदीले यसरी बताएका छन् । साहित्यिक शब्दकोशमा स्थापित शब्द भने अन्तःपाठीयता हो, जसलाई सन् १९६६ मा बनाएर जुलिया क्रिस्तेभाले प्रयोगमा ल्याइन् । अन्तःपाठीयताको अभिप्राय के हो भने कुनै पनि टेक्स्ट सहयोग लिएर त्यसको रचना भएको हुन्छ । विसङ्घटनवादी घटकलाई प्रतिभाले एकत्व दिँदै मिलाएर राख्छ, भने मान्यतामा विसङ्घटनले प्रश्नचिन्ह लगायो । अन्तःपाठीयता विसङ्घटनको सहयोग लिएर पाठक प्रतिक्रियाका उभिँदा बहुलार्थवादी हुन जान्छ । अग्रज कृतिबाट लिएका सामग्रीको जडान गर्दै त्यसको रचना भएको हुन्छ (२०७६ : १५५) । उत्तरआधुनिकतावादका सेरोफेरोमा रहेर विकसित भइरहेको विनिर्माणवादले साहित्यका अलावा साहित्येतर क्षेत्रमा पनि उत्तिकै महत्त्व राखेको देखिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा पछिल्लो समयमा समालोचनाका नयाँ नयाँ पद्धति र विधिहरू विकसित भएका छन् । त्यसपश्चात् कृतिको पठन र विश्लेषण कृतिभित्रका विषय र शैलीको वर्णन तथा व्याख्याबाट मात्र नभई कृतिलाई भाषिक सौन्दर्यका रूपमा, सङ्कथनका रूपमा र लेखकद्वारा निर्मित भाषिक खेलका रूपमा पनि हेर्नुपर्छ भन्ने मान्यता पनि देखा परे । उक्त विनिर्माणभित्रको एउटा सिद्धान्तका रूपमा देखा परेको अन्तःपाठीयताले पनि आफ्नो प्रभाव जमाउँदै गएको अवस्थामा साहित्यमा पनि यसको प्रभाव निकै देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा गौतमले साहित्यकै एउटा पाठलाई जानेर वा नजानेर, सचेत वा अचेत श्रापमा र सिद्धान्तनिष्ठा वा प्रयोगका रूपमा अर्को पाठमा प्रविष्ट गराउनु वा एउटा पाठको प्रभाव अर्को पाठमा पुर्नु सामान्यतया अन्तःपाठीयताको स्वरूप वा अवधारणा हो भन्ने विचार अगाडि ल्याएका छन् (२०६७ : २८२) ।

विनिर्माणवादभित्रका हरेक सिद्धान्तले आफ्नो फरक फरक अस्तित्व बोकेको भए पनि सैद्धान्तिक दृष्टिबाट हेर्दा अन्तर्विषयक समालोचना र अन्तःपाठीय समालोचनाका बिच समानता देखिन्छ । ज्ञानविज्ञानका प्रविधिहरूको विकास, भूमण्डलीय कारणको अवस्था र प्रभाव, स्वतन्त्र बजारमुखी अर्थतन्त्रले गर्दा समालोचना अन्तःपाठीयता र अन्तर्विषयक हुन पुगेको देखिन्छ । समालोचना अन्तःपाठीय हुनुको अर्थ कुनै पनि साहित्यिक पाठमा अन्तर्निहित पूर्वपाठहरूको खोजी गर्नु हो । अन्तःपाठीयताले कुनै पनि पाठमा पूर्ववर्ती पाठको अध्याहार ग्रहण गर्नुलाई बुझाउँछ । यसरी अन्तःपाठ गर्दा लेखकले जुन कृति वा पाठको अंशलाई अध्याहार गरिएको हो त्यसलाई गर्भटिप्पणी गरेर कुन पाठबाट लिइएको हो स्पष्ट पारिएको हुन्छ । कुनै पनि कृतिमा रहेको अन्तःपाठीयताको खोजीगर्दा तिनको विश्लेषण गर्नुका साथै ती अन्तःपाठहरूले कृतिको अर्थ वक्तामा पारेको प्रभाव, त्यस्ता अन्तःपाठको मिश्रणबाट कृति वा पाठमा सृजित उपकारक वा अपकारक तत्त्व तथा कारणहरूको खोजी र त्यसबाट कृतिको मौलिकताको मूल्यमा परेको प्रभावको अध्ययन गरिन्छ । उक्त भनाइका सन्दर्भमा मोमिलाको विचार हेर्दा साहित्य समालोचनामा अन्तःपाठीयताले पाठका पूर्ववर्ती सन्दर्भहरूलाई पनि बुझाउँछ । कृतिमा अर्को कुनै पाठको सङ्केत गर्नु, उद्धरण लिनु, चोरी गर्नु, अनुकृतिलेखन आदिका रूपमा देखिएका स्वरूपहरू पनि अन्तःपाठीयताका नमुना हुन् (मोमिला, २०७१ : २८८) । नेपाली साहित्यको अन्तःपाठक रचनाको सीमा फराकिलो हुँदै गएको छ । हिजोको प्रवाहमा लेख्ने साहित्यकारहरूका लेख्ने कृतिका पाठकहरू मूलतः साहित्यकारहरूका नै थिए । त्यस अर्थमा एकअर्काका कृति पढ्नु एकअर्काले थालेका वैचारिक आन्दोलनको आपसमा छलफल गर्नु त्यसका बारेमा लेख्नु कवि लेखकको अन्तरपाठक रचना गर्ने प्रवृत्ति र बाध्यता थियो । तर, यसप्रकारको अन्तरसंवाद डिस्कोर्स रचनाले गर्दा नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू भए । विस्तारै अन्तरपाठक रचना गर्ने पद्धति आजका साहित्यमा देखिनाले यो एक महत्पूर्ण विषय भएको छ । यसरी अन्तःपाठीयताका सिद्धान्तका आधारमा कृति रचना गर्ने साहित्यकारहरूको सङ्ख्यामा ठुलो वृद्धि भएको देखिन्छ । उक्त भनाइलाई सार्थकता दिएर कृष्ण धरावासीको *शरणार्थी* उपन्यासको अध्याय दुईमा अन्तःपाठको प्रयोग छ भन्ने कुरा प्रस्ट पार्ने क्रममा मोमिलाका

विचारहरू यस्ता छन् । अन्तःपाठहरू कहाँबाट सन्दर्भमा ल्याइएका हुन् भन्ने कुरा बुझ्न अन्तःपाठहरू पढनुपर्छ । यस कृतिमा प्रयुक्त अन्तःपाठका मूल कृतिहरू नपढेसम्म अन्तःपाठीय समालोचना गर्न सकिँदैनन् । यसर्थ, अन्तःपाठहरूको ज्ञान आजका समालोचकका लागि चुनौती बनेको छ । कृति वा पाठको अन्तःपाठीय वा अन्तःपाठात्मक पठनबाट बहुल पाठज्ञानको मार्ग पनि प्रशस्त हुन्छ । अन्तःपाठको जगत् यति व्यापक छ कि यसलाई अन्तःकलात्मक तहबाट पनि हेर्नुपर्ने हुन्छ । समालोचना तथा साहित्य सिद्धान्त अग्रज कृतिहरूको अन्तःपाठमा व्यवस्थित भएका हुन्छन् (२०७१ : २८९) । विभिन्न विद्वान्का विचारमा आधारित रहेर भन्नुपर्दा अग्रज कृतिहरूको सञ्जालमा नयाँ कृतिको अस्तित्व प्रमाणित हुनु अन्तःपाठीयता हो । यस्ता पाठ तथा कृतिहरू अधिल्ला कृतिहरूका पृष्ठभूमिबाट रचना गरिएका हुनाले अधिल्ला कृतिहरूबाट पछिल्ला कृतिहरू कुनै न कुनै रूपबाट प्रभावित भएका हुन्छन् । त्यसैले पूर्व कृतिबाट अंश लिएर नयाँ कृतिमा उज्यालो छर्न सक्नु, ताजापन भर्न सक्नु, नवीनताको सुवास फैलाउन सक्नु नै अन्तःपाठीयताको मौलिकता जाहेर गर्नु हो भन्न सकिन्छ ।

माथिको सिद्धान्तका आधारमा *शरणार्थी* उपन्यासमा अन्तःपाठीयता शीर्षकको आलेख तयार पार्ने क्रममा निम्नानुसारको विश्लेषण हाँचा अवलम्बन गरिएको छ ।

- *शरणार्थी* उपन्यासमा अन्तःपाठीयताको खोजी,
- *शरणार्थी* उपन्यासमा शैलीगत आधारमा अन्तःपाठीयताको प्रभाव,
- *शरणार्थी* उपन्यासमा विषयगत तथा अर्थगत आधारमा अन्तःपाठीयताको प्रभाव ।

अन्तःपाठीयताका आधारमा *शरणार्थी* उपन्यास

कुनै नयाँ कृतिको रचना गर्दा लेखकले पूर्व कृतिको अंश जस्ताको त्यस्तै ल्याएर राख्नु र अध्ययनका क्रममा त्यसको खोजी गर्नु अन्तःपाठीयता हो । अग्रज कृतिबाट लिएका अंशलाई प्रयोग गरी नयाँ कृतिमा सन्देशको उज्यालो छर्न सक्नु, ताजापन भर्न सक्नु र नवीनताको सुवास फैलाउन सक्नु अन्तःपाठको मौलिकता जाहेर गर्नु हो । पछिल्लो समयमा *शरणार्थी* उपन्यासमा भएका विभिन्न खोज तथा अनुसन्धानहरू हेर्दा विनिर्माणवादभित्रका अन्य पक्षको खोज अनुसन्धान भए पनि *शरणार्थी* उपन्यासमा अन्तःपाठीयता राखेर खोज नभएको पाइन्छ । यसैको कमी पुरा गर्नका लागि *शरणार्थी* उपन्यासको अध्याय दुईमा आधारित भएर इन्द्रबहादुर राईको पूर्व प्रकाशित *जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी* कथा र *नोयो* उपन्यास, *डाकबड्गला* उपन्यास र *शिरीषको फूल* उपन्यासबाट जस्ताको त्यस्तै आएका अंशलाई साक्ष्यको रूपमा राखेर उपन्यासको विश्लेषण गर्दै *शरणार्थी* उपन्यासमा अन्तःपाठीयता भएको कुरा प्रस्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ, जसलाई तलका उपशीर्षकहरूद्वारा प्रस्ट पारिएको छ ।

अन्तःपाठीयताका आधारमा *शरणार्थी* उपन्यासमा विषयगत तथा अर्थगत प्रभाव

साहित्य विधाको महत्त्वपूर्ण पक्ष अर्थ वा भाव हो । यसैका आधारमा नै कृति अगाडि बढेको हुन्छ । जसले लेखकिय कुरालाई पाठक सामु पस्कने काम गर्छ । इन्द्रबहादुर राईको *जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी* कथाका अंशसँगै अन्य कृतिका अंशलाई पात्र जयमायाका माध्यमबाट त्यस समयको राजनीतिले जनतालाई काम गरेर खान नदिएर शारीरिक र मानसिक यातनाले कष्ट दिएको राजनीतिक दबावको परिवेशलाई धरावासीले *शरणार्थी* उपन्यासमा ल्याएका छन् । उनले सन् १९४५ देखि घरबारविहीन भएका नेपालीले सन् १९९२ सम्म पनि न्याय नपाएको इतिहासको राजनीतिलाई वर्तमानमा ल्याएर व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । अन्य शरणार्थीसँगै सन् १९९२ मा काँकडभिट्टा क्याम्पमा पुगेकी जयमायालाई पत्रकारले *शरणार्थी* रहँदा पाएका दुःखका बारेमा सोध्दा उनको जीवनबाट शरणार्थी भएर पाएको कष्टकर जीउनुले हाम्रो समाजमा अबै पनि यस्ता जयमाया जीवित रहेको यथार्थभाव यस उपन्यासबाट पाउँन सकिन्छ । यस उपन्यासको दोस्रो अध्यायमा ल्याइएका *जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी* कथा, *नोयो* उपन्यास र *डाकबड्गला* उपन्यासका अंशलाई जयमायाको विपत्ति, पीडा र विडम्बनामय जीवनका रहस्य खोल्दै स्मरणका रूपमा राखेर तन्काइएको छ । यस उपन्यासमा राईको कथाबाट १५ वर्षको उमेरदेखि हराएकी जयमायालाई अचानक ६५ वर्षको लामो अवधिमा *शरणार्थी* उपन्यासमा देखाएर देशको बदलिँदो राजनीतिसँगै एउटा नारीलाई बाँच्न गाह्रो भएको

समाजको कारूणीक यथार्थताको अर्थबोध गराउन खोजिएको छ । यसरी नै *शरणार्थी* उपन्यासको अध्याय दुईमा पनि विभिन्न पाठका अंशहरू जस्ताको त्यस्तै आएर प्रयोग गरिनाले यस उपन्यासका नयाँ अन्तःपाठीयता भएको छ, जसलाई तलका साक्ष्यहरूका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

साक्ष्य १ : “भाग्नेहरू चिनिएका नचिनिएका सराबरी छन् । आफ्नो पल्टनका धेरै साल नभेटिएका पुराना सिपाही र अफिसरहरूलाई पनि तिनले देखे । आखिर यस्तो दिन आउने नै थियो, सबैले यसरी भागनुपर्ने नै थियो भने अधि सहजमै उठेर हिँड्नु थियो (पृ. ३९) ।” यस कथाशं इन्द्रबहादुर राईको *जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी* शीर्षकको कथाबाट जस्ताको त्यस्तै राखिएको छ । पूर्व कथामा सन् १९४५ को दोस्रो विश्वयुद्धपछि आफ्नो पहिचानका लागि लड्न नसकेका नेपालीहरू जीवनभर मिहिनेत गरेर कमाएको धनदौलत छोडेर गन्तव्यहीन हुँदै बर्माबाट लखेटिएका थिए जुन दृश्य देखेर आफू पनि यसरी खेदिएर जानुभन्दा पहिले नै इज्जतका साथ गएको भए हुन्थ्यो भन्ने सुवेदारलाई लागेको अंश जयमायाको स्मरणको पक्ष बनाएर धरावासीले *शरणार्थी* उपन्यासमा उतोका छन् । उक्त अंशलाई धरावासीले *शरणार्थी* उपन्यासमा ल्याएर जयमायाको परिवार रहरले हैन बाध्यताले घरविहीन हुन पुगेको यथार्थता देखाउन खोजेका छन् । शरणार्थी भएर जीवन बाँच्ने नेपालीको पीडा अभै पनि अन्त्य हुन नसकेको, गरिबको पीडामा देशले चासो नराख्ने राजनीतिक यथार्थताप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् । मानिस रहर वा बाध्यताले विदेशिन पुगे तर त्यहाँ पुगेर मिहिनेत गरी खाने मानव भए पनि पूर्ण देशवासी हुन नसक्दा कठिन परिस्थितिमा भागनुपरेको छ । अर्काको देश भन्ने बुझेर पनि पल्टने भएर काम गर्ने सिपाहीले पनि सम्मान नपाएको यथार्थता पूर्वपात्र सुवेदार, सुवेदारनी र जयमायाको चरित्रबाट कथालाई अगाडि बढाउने उद्देश्यले बर्माभा भएको राजनीतिक पक्ष देखिने गरी राईको पूर्व कथाको अंशलाई *शरणार्थी* उपन्यासमा ल्याएको देखिन्छ । बर्माभा जिउधन जोगाउन कठिन भएपछि, बाउबाजेका पालादेखिको सारा सम्पत्ति छोडेर लक्ष्यहीन भएर भाग्न विवश सुवेदारको परिवार पनि विदेशी नेपाली नै थिए । तर, धरावासीले राईका कथाबाट अन्तःपाठीयताका रूपमा उक्त अंश *शरणार्थी* उपन्यासमा ल्याएर धेरै वर्षपछि बुढी भएकी जयमालाई ल्याएर पाठकको कौतुहलतालाई पूरा गर्न पत्रकारसामु काँकरभिडा क्याम्पमा खडा गरेका छन् । जसले गर्दा शरणार्थी जयमायाले जीवनभर कष्ट पाएको तर बाँच्नका लागि सङ्घर्ष गरिरहेको यथार्थता धरावासीले जयमायाबाटै भन्न लगाएर दोस्रो विश्वयुद्धदेखि अहिलेसम्म शरणार्थीको पीडा भोग्यपात्रका रूपमा जयमायालाई देखाउन खोजेका छन् । त्यही पीडा बोकेर आएको उक्त अंशले *शरणार्थी* उपन्यासमा भाव वा अर्थगत रूपमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

साक्ष्य २ : “नोयो ! छोराछोरी हाम्रो होइन अरे, सरकारको अरे । अब सबका नानीहरू लाने भएको छ । स्कूलमै उहाँ खानलाउन दिन्छ । हामीले हप्तामा एकपल्ट आफ्ना नानीलाई भेट्न पाउँछौँ तर बात दुई घण्टा मात्र पाइने भयो (पृ. ५६) ।” यो अंश प्रकाश कोविदको *नोयो* उपन्यासबाट जस्ताको त्यस्तै ल्याइएको छ । यस अंशका आधारमा इन्द्रबहादुर राईको जयमाया राईको कथाबाट ओभरले परेपछि, अनेक कष्टपूर्ण काम गर्दै जीवन बिताउने क्रममा पुर्खाको थलो भोजपुर पुग्न नसकेकी जयमायाको भेट सिक्किममा बाटो खन्ने काम गरिरहेकी *नोयो* उपन्यासकी नायिका नोयोसँग गराइएको छ । दोस्रो विश्वयुद्धपछि, अलपत्र परेका र पेट पाल्न बाटो खन्ने काम गर्न थालेका धेरै शरणार्थीका विचमा अरूभन्दा फरक नबोल्ने र काखमा सानो बच्चा भएकी नोयो पनि छिन् । तिब्वतमा सोनामसँग विहे गरेर सुखी दाम्पत्य जीवन बिताइरहेकी नोयो चीनले तिब्वतमाथि आक्रमण गरेपछि, भाग्ने क्रममा बाटामा सोनाम हराउँदा उनकै प्रतीक्षामा सानो छोरी पाल्दै पति भेटिने आसमा बाँचेकी नोयोको पीडा *शरणार्थी* उपन्यासमा अन्तःपाठीय अंशका रूपमा देखाइएको छ ।

यस अंशबाट धरावासीले जयमाया र नोयोलाई *शरणार्थी* उपन्यासमा भेट गराएर दुबैका समान पीडा देखाउन खोजेका छन् । जहाँ जयमायाले दाइ, बुबा र बालसखा जयबहादुरलाई प्रेमी मानेर खोज्दै जीवन बिताएको र नोयोले पति सोनामको प्रतीक्षामा जीवन बिताएको पीडालाई लिएर दुबै शरणार्थीका उस्तै पीडालाई प्रस्तुत गर्न खोजेका छन् । दोस्रो विश्वयुद्धमा हराउने र मर्नेको जीवनको महत्त्व नै थिएन त्यसैमा धेरैको जीवन अलपत्र परेको यथार्थता देखाउन खोजेका छन् । चीनियाँ सेनाले सर्वसाधारणले कमाएको सम्पत्ति, बुढा भएका आमाबा र वस्तुभाउ लगे, त्यसैमा छोरी जन्मे सरकारलाई बुझाउनुपर्ने र हप्तामा दुई पटक मात्र भेट्ने नियम लगाएपछि तिब्वती जनता पनि आक्रोशमा आए । कोविदको उपन्यासमा सारा सम्पत्ति लगे पनि चुपचाप बसेका जनता छोरी लगे भन्दा आक्रोशमा आएका गाउँलेले

रातारात गरेको आक्रमणकै दिन पतिबाट विछोडिएको नोयोलाई धरावासीले शरणार्थी उपन्यासमा ल्याएर जयमाया र नोयोका पीडा उस्तै रहेको र शरणार्थी उपन्यासमा पुगेर नै असलमा दुवै शरणार्थी भएको तथा आजीवन न्याय नपाएको कारुणिकता देखाउन खोजेका छन् । यस अंशमा एकातिर जयमाया सुयोगवीर जस्ता बलात्कारीबाट डराउनुपरेको र अर्कातिर नोयो र उनकी छोरी चीनको छोरी जन्मे लाने किसिमको हैकमबाट डराएकाले लामो समयपछि पनि मानव समाजमा परिवर्तन नभएको यथार्थता देखाइएको छ । दास्रो विश्वयुद्धले नारीलाई धेरै कष्ट दिएको र त्यसको अन्त्य अहिलेसम्म नभएको सामाजिक यथार्थता देखाउने क्रममा माथिको अंशलाई नोयो उपन्यासबाट जस्ताको त्यस्तै ल्याएर राख्दा शरणार्थी उपन्यासमा त्यसको भाव वा अर्थगत सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ ।

साक्ष्य ३ : “यो मुलुकको अन्न खानु गोर्खालीलाई आजैसम्म रै,छ भने हाम्रो केही लागेन । हैन, हाम्रो माना अम्क घोप्टिएको छैन भने मचिनामा फर्किएर आई हामी सबै हाँसौंला (पृ.३१) ।” राईको कथामा प्रस्तुत जयमायाको परिवार शरणार्थी भएर आफ्नो कर्मथलो त्यागी दुःख गरेर कमाएको धनसम्पत्ति अलपत्र छोडेर युद्ध रोकिएमा कुनै समयमा आफ्नो कामको महत्त्वका बारेमा ती विदेशीले बुझेछन् भने फेरि फर्कने आसमा हिउँ पनि उनीहरूको मनमा त्रासैत्रासले ठाउँ ओगटेको छ । एकातिर बर्माबाट खेदिनुपर्ने अर्कातिर कामको र मामको कुनै टुङ्गो नभएको अवस्थामा उनीहरू धरावासीको शरणार्थी उपन्यासमा आइपुग्दा पनि उक्त त्रासमा कुनै मन्दी छाएको छैन किनभने कति मानिसहरू बाटामा भोकले र शोकले मरे भने कतिपय मानिसहरू भोलिको टुङ्गो नलाग्ने दुःखमा पीडित बने । यो दृश्य जयमायाको परिवारले नजिकैबाट नियालिरहेका थिए । राईको कथामा आएका जयमायाका माध्यमबाट सन् १९४५ को दोस्रो विश्वयुद्ध थामिएको अवस्थामा बर्माबाट खेदिएका विदेशी नेपालीहरूले फेरि कर्मथलोमा आएर रमाउने इच्छा व्यक्त गरेसँगै धरावासीको शरणार्थीमा आइपुग्दा सन् १९९२ सम्म पनि ती विदेशी नेपालीहरूले त्यहाँ सञ्चालन भइहेको शरणार्थी क्याम्पमा पत्रकारसमक्ष आफ्ना पीडा पोख्दै उक्त समयसम्म हराएका व्यक्तिहरूको खोजी कार्यलाई निरन्तरता दिन माग गरेको प्रसङ्ग छ । उक्त अंशमा राईको कथामा भएकी जयमायाले धरावासीको शरणार्थीमा आउँदा पनि उस्तै पीडाको सामना गर्नुपरेको घटनावस्तुले यस उपन्यासमा अर्थ वा भावमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

साक्ष्य ४ : “बर्मीहरूको उत्पात दिनहुँ बढ्न थाल्यो । हजार- हजार बर्मीहरूका विच दश-बिस गोर्खाली घरको के जोर चल्थ्यो र तिनीहरूलाई प्राण जोगाउन पनि हम्मे-हम्मे भयो । विस्तार विस्तार गोर्खालीहरूको बस्ती शून्य हुन थाल्यो । आफ्नो अधि जेजति थिए, बटुली ईश्वरको नाम लिदै भटाभटी बाटो लाग्न लागे पृ.३०) ।” यो साक्ष्य शिवकुमार राईको *डाकबङ्गला* उपन्यासबाट अन्तःपाठीयताका रूपमा ल्याए पनि यस अंशलाई जयमायाको स्मरणका रूपमा शरणार्थी उपन्यासमा राखिएको छ । बर्माका बस्ने नेपालीले विदेशलाई नै आफ्नो कर्मथलो मानेर परिश्रम गरी बसे पनि बर्मीहरूको अराजकता दिनप्रतिदिन बढ्न थालेपछि थोरै नेपालीको केही नचल्दा बाध्य भएर त्यहाँबाट बाटो लागेको यथार्थता यस अंशमा प्रस्ट हुन्छ । आफ्नो पहिचानका लागि बर्मीसँग लड्न खोजे पनि बिस्तारै नेपालीहरू एक एक गरी बर्मीका हातबाट मर्न थालेपछि, बाच्नेजति ज्यान बचाउन राईको उपन्यासबाट बाटो लागेका थिए । आफ्नो अचल सम्पत्ति छोडेर चल मात्र सकेजति बोकेर लगे पनि परिश्रमको कमाइ छोडनुपर्दाको पीडा जयमायाका माध्यमबाट शरणार्थी उपन्यासमा व्यक्त गर्न लगाइएको छ । आफ्नो पहिचान माग्न नसकेका नेपाली लडाँइ रोकिए फेरि फर्केर कर्मथलोमा रमाउँला भन्ने सोचेर बाटो त लागे तर अहिलेसम्म त्यो विश्वयुद्धको पीडाले नछोडेको परिवेशलाई यस अंशबाट शरणार्थी उपन्यासमा यथार्थ रूपमा देखाएको छ । जयमायाको भनाइबाट डाकबङ्गला उपन्यासको कारुणिक प्रवासी नेपालीको पीडा शरणार्थी उपन्यासमा अन्तःपाठीय रूपमा आउँदा पनि उहाँ पीडा आएर अर्थ वा भावगत रूपमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

साक्ष्य ५ : “बाइस दिन हिँडेपछि दिउँसो एक दिन हामी आसाम लिखापानी निस्कियौं । टाढामा एक दुई सेता घरहरू, एउटा कुदिरहेको मोटरगाडी देखेपछि कोही बोल्नसम्म सकेन । तर हामीहरू कसैको मनमा आइपुगेको हर्ष थिएन् (पृ.५०) ।” यो साक्ष्य *जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी* कथाबाट जस्ताको त्यस्तै जयमायाका स्मरणका रूपमा ल्याइएको छ । राईको कथामा बर्माबाट खेदाइएपछि विभिन्न कष्ट भोग्दै बाटो लागेका नेपालीहरू मर्ने बाटोमा रोग र भोकले मरे भने बाच्नेसँगै जयमाया पनि बाइस दिनको पैदल यात्रामा लिखापानी पुगेकी रहिछन् भन्ने कुरा

शरणार्थी उपन्यासमा आएको यस अंशबाट प्रस्ट भएको छ । लिखापानी आइपुग्दा सेता घर र गुड्ने गाडी देखिए पनि थातबासको टुङ्गो नलागेरै सडकमा बास भएका उनीहरूले सहरमा शरणार्थीहरूको लागि कुनै ठाउँ हुँदैन भन्ने सोचेर पीडित भएका रहेछन् भन्ने यस अंशबाट प्रस्ट हुन्छ । यस अंशमा घरबारविहीन नेपाली लिखापानी आइपुग्दा त्यहाँ सेता घर र मोटर गाडी देखिए पनि तिनलाई सम्पन्न मानवसँग दाजेर त्यहाँ गरिब र सहारा नभएकालाई बस्ने ठाउँ थिएन भन्न खोजेको छ । बाइस दिनसम्म कष्ट गरेर मानव बस्तीमा पुगे पनि कसैले पीडा बुझे चासो नगरेको भन्ने जयमायाको भनाइमा शरणार्थीको पीडा लुकेर उक्त अंश अन्तःपाठीयताका रूपमा शरणार्थी उपन्यासमा पनि आएको छ । उनीहरूको उक्त सोचले देशको बदलिदो राजनैतिक अवस्था र दिनप्रतिदिन स्वार्थी बन्दै गएको मानवीय प्रवृत्तिमाथि व्यङ्ग्य गरिएको देखिन्छ । यस्तो व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएका उपर्युक्त भनाइहरूले शरणार्थी उपन्यासमा अन्तःपाठीयताका रूपमा आएर अर्थ वा भावमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ ।

अन्तःपाठीयताले शरणार्थी उपन्यासमा पारेको शैलीगत प्रभाव

साहित्य भाषाशैलीको प्रयोगमा आधारित कलात्मक अभिव्यक्ति हो । भाषाविनाको साहित्य कल्पना गर्न सकिँदैन । भाषाशैलीले नै साहित्यलाई उच्च स्थानमा पुग्न सहयोग गर्दछ । साहित्यकारका विचारलाई पाठकसामु पुऱ्याई त्यसको अनुभूति दिलाउने काम पनि भाषाले नै गर्दछ । शरणार्थी उपन्यासमा पनि भाषाको उचित प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी नामक कथा, नोयो उपन्यास, डाकबड्गला उपन्यास र पारिजात उपन्यासका केही अंशलाई जस्ताको त्यस्तै प्रयोग गरिएकाले यस उपन्यासको अध्याय दुईमा अन्तःपाठीयताको दृश्य देखिएको छ जसलाई भाषाशैलीले अझ बढी आकर्षक र रोचक बनाएको छ । अध्याय दुईमा पूर्व कृतिका अंशलाई कतै जस्ताको त्यस्तै, कतै साराशंगत रूपमा त कतै स्मरण अंश ल्याएर त्यसमा धरावासीले आफ्नो मौलिकता थपे पनि सरल र सहज भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कलात्मक सौन्दर्य पक्षमा भाषाशैलीगत सौन्दर्य भल्काउनका लागि उपन्यासको समग्र विश्लेषण गर्न सम्भव नभएकाले अध्याय दुईसँग सम्बन्धित केही अंशलाई मात्र यहाँ देखाउने प्रयास गरिएको छ ।

साक्ष्य १ : “एउटी छिन केटी थिई हेडहन्टरकी छोरी । यी आदिवासीहरू जङ्गलमा सिकार खेली जीवन बिताउने, सभ्य मानिसहरू भन्दा टाढा रहन खोज्ने, लुगाफाटा पनि त्यति लगाउन नजान्ने प्रकारका हुन्छन् । अधिल्लो रात हेडहन्टरको निम्तामा उनीहरूले भोज खाएका थिए । नाचेका थिए, रमाइलो गरेका थिए । केटीले पनि आफ्नो शिष्टता प्रकट गरेकी थिइन् (पृ. ३२) ।” पारिजातको उपन्यासबाट आएका यस्ता अंशका आधारमा भाषाशैलीगत प्रभावले यस शरणार्थी उपन्यासलाई अलि रोचक बनाएको पाइन्छ । यस्ता अंशमा तत्कालीन समयका मानिसको जीवनशैलीका बारेमा प्रस्ट पारिएको छ । त्यति बेलाका मानिसहरू जङ्गलमा गई सिकार गरेर आफ्नो जीवन निर्वाह गर्ने भए पनि सभ्य मानिसबाट टाढा रहन्थे भन्दै व्यङ्ग्यात्मक भाषामा धनीले गरिबलाई हेला गरेको यथार्थ समाजको उजागर गरिएको छ । लुगाफाटाहरू राम्ररी मिलाएर लगाउन नजान्ने फिरन्ते जीवन भए पनि आफन्त वा पाहुनालाई इज्जतसाथ स्वागत गर्ने परम्परागत प्रवृत्तिलाई आधुनिक समयका सम्पन्न मानिसले शरणार्थीका लागि केही गर्न नसकेको भाव सरल भाषामा प्रस्तुत गरिएको छ । गरिब भए पनि ‘जे छ, त्यसमा रमाइलो गर्ने’ प्रवृत्तिका साथै आदिवासी, सिकार, सभ्य, निम्तो, शिष्टता जस्ता शब्दले तत्कालीन मानव जीवनशैली प्रस्ट पारेको छ । अतः अन्तःपाठीयताका यस्ता अंशले शरणार्थी उपन्यासमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

साक्ष्य २ : “बुबाको भनाइ मलाई शूल जस्तो भयो । यहाँबाट नहिँड्दै उहाँले हामी मरिगएमा विक्रमको खोजी गर्नु र बाँच्नु ”भन्नुभयो । यो भनाइ नै विरानो र काहाली लाग्दो थियो (पृ. ३५)।” यस उपन्यासांशभित्रका पहिलो उद्धरणयुक्त अंशमा जयमायाद्वारा स्मरण गरिएका जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी कथाका शब्द छन् भने अन्य शब्द लेखकले जयमायाको भनाइलाई कलात्मक बनाउन प्रयोग गरेका मौलिक शब्द छन् । यिनै आधारमा यसमा कलात्मक भाषाको प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । जयमायाका स्मरणगत भनाइमा लेखकका मौलिक शब्द भिसिँदा पनि एउटै भनाइको कृति जस्तो लाग्छ । बुबाले भनेका कुराहरूले जयमायाको मन कटक्क खाएको छ, जसरी पेटमा शूल घोचिँदा मानिसलाई उठबस गर्न पनि असह्य हुन्छ, त्यसरी नै बुबाले भनेका वचनलाई शूल जस्तो एकप्रकारको कष्ट दिने हतियारसँग व्यङ्ग्यात्मक भाषाशैलीमा तुलना गर्नाले पाठकले शरणार्थीको पीडालाई गहिरो किसिमले अनुभूति गर्ने

अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ। यसरी कलात्मक भाषाशैलीको प्रयोगले पूर्व अंशबाट अन्तःपाठीयता भएर जयमायाको स्मरणका रूपमा आए पनि *शरणार्थी* उपन्यासलाई उत्कृष्ट बनाएको छ।

साक्ष्य ३ : “दवाइ थिएन, भात नखाएरै ज्वरोलाई जित्ने विचार बुबाले गर्नुभयो। विहान हिँड्न नसक्ने गाडीहरू निकैवटा थिए। हर्कराम बुढा आफ्नै कटेरामा राति मरेछ। हिँड्नेहरू हिँडिहाले, बस्नेहरूले माटो दिने बन्दोबस्त गरे (पृ. ३७)।” यस अंशमा आएका भनाइहरू *जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी* कथा र *शरणार्थी* उपन्यासका हुन्। पूर्वकृतिमा रहेको सुबेदारले गरे अंशलाई हटाएर धरावासीले बुबाले गर्नुभयो भन्ने अंश थप गर्नाले उक्त पूर्व पाठमा देखिएको आदरगत कमजोरीलाई *शरणार्थी*मा आइपुग्दा हटाएर त्यसमा परिमार्जन गरी आदरार्थी शब्दको प्रयोगले *शरणार्थी* उपन्यासको भाषाशैलीमा रोचकता ल्याएको छ। पूर्वप्रकाशित कृतिमा लेखक आफैले कथानक अंश प्रस्तुत गरेका छन् भने *शरणार्थी*मा जयमाया पात्रलाई खडा गराएर उक्त अंशलाई पूर्वस्मृतिका रूपमा भन्न लगाइएको छ। बर्माबाट बाटो लागेका नेपालीहरूसँग खानलाई भात र ज्वरो आउदा औषधी किन्ने पैसा थिएन। त्यसैले भोक र रोगले मरेका नेपालीको कष्टपूर्ण जीवनको यथार्थता देखाउन *शरणार्थी* उपन्यासमा आएको उक्त अंशले भाषाशैलीका रूपमा सकारात्मक असर पारेको देखिन्छ। शरणार्थीको पीडा अहिलेसम्म उस्तै रहेको कुरा प्रस्ट पार्न अन्तःपाठीयताका रूपमा यस उपन्यासमा आएको उक्त अंशमा पूर्व कथामा ‘भन्ने’ निम्न आदरको प्रयोग गरिएको छ भने शरणार्थीमा ‘गर्नुभयो’ भन्ने उच्च आदरको प्रयोग गरेर आदरगत विचलन गरी भाषाको सौन्दर्य बढाएको छ।

साक्ष्य ४ : टकाव तरिसकेपछि मानिसहरूमा फूर्ति बढेको थियो। पुगनुपर्ने दिशा र स्थानको लक्ष्य निर्धारण हुन थालेको थियो। पहिल्यै टकाव तरिसकेकाहरू कोही पेनलेबु, लेबु, टामु, फलेल, उखरुल हुँदै कोहिमा, डिमापुर, लेदो निस्किए। कोही कलेवा, फोर्ट ह्वाइट, केनाडा पीक, टिडिडम हुँदै चिनहिल्सको बाटो मणिपुर, इम्फाल निस्किए। बाइसदिन हिँडेपछि दिउँसो एकदिन हामी आसाम लिखापानी निस्कियौं। टाडामा एकदुई सेता घरहरू, एउटा कुदिरहेको मोटर गाडी देखेपछि कोही बोल्नसम्म सकेन। तर हामीहरू कसैको मनमा आइपुगेको हर्ष थिएन (पृ. ४९ - ५०)।

माथिको साक्ष्यमा आएका अधिल्ला अंशहरू कृष्ण धरावासीका हुन् भने विचमा केही अंशहरू शिवकुमार राईद्वारा लिखित *डाकबड्गला* उपन्यासका हुन्। त्यसका साथै अन्तिममा लेखिएका अंशहरू इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित *जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी* कथाका अंशहरू हुन्। लेखकको कलात्मक शैलीमा लेखिएका यी अंशहरू एकआपसमा छुट्टिएको आभाससम्म पाइँदैन बरु एकअर्काका परिपूरक जस्तै भएका छन्। शिवकुमार राई र इन्द्रबहादुर राईका पात्रलाई शरणार्थीमा ल्याएर एकसाथ भेट गराउने उद्देश्यले धरावासीले प्रयोग गरेका उक्त विचार फरक फरक कृतिका भए पनि कौशलपूर्व भाषाको प्रयोगले *शरणार्थी* उपन्यासमा आउँदा भाषामा सरलता आएको देखिन्छ। यसरी एउटा होस् अथवा धेरै साहित्यिक कृतिका अंशलाई राखे पनि धरावासीले प्रयोग गरेको भाषा कठिन नभएर सर्वसाधारणले पनि बुझ्न सक्ने सरल र स्पष्ट रहेकाले *शरणार्थी* उपन्यासमा आएका राईका कृतिबाट आएका अन्तःपाठीयता अंशले सकारात्मक प्रभाव पारेको छ।

निष्कर्ष

उत्तरआधुनिकतावादका धेरैजसो मान्यताहरूलाई विनिर्माणवादले ग्रहण गरेकोले यी दुवै एक-अर्काका परिपूरक जस्तै बनेका छन्। यस्तै विनिर्माणवादी मान्यता बोकेर कृति रचना गर्ने साहित्यकार कृष्ण धरावासी पनि हुन्। उनको २०५६ मा प्रकाशित *शरणार्थी* उपन्यास पनि विनिर्माणवादी मान्यता बोकेको उपन्यास हो। यस उपन्यासमा विनिर्माणवादी छायाभित्रको अन्तःपाठीयतालाई मुख्य शीर्षक बनाएर आलेख तयार गरिएको छ। कुनै पनि साहित्यिक पाठहरूलाई नयाँ पाठमा जस्ताको त्यस्तै प्रयोग गर्नु नै अन्तःपाठीयता हो भन्ने कुरालाई मध्यनजर गर्दै *शरणार्थी* उपन्यासलाई पनि उक्त सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। विनिर्माणवादको अन्तःपाठीयता विषयलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको *शरणार्थी* उपन्यास अन्तःपाठीयताको प्रयोगका दृष्टिले निकै उत्कृष्ट आधुनिक उपन्यास बन्न पुगेको छ। यस उपन्यासमा विनिर्माणवादका अन्य पक्षको खोजी गरिएको पाइँएता पनि यस आलेखमा अन्तःपाठीयताका मान्यताहरूको मात्र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। धरावासीद्वारा लिखित यस उपन्यासमा विनिर्माणवादी लीलालेखनको सशक्त प्रयोग भेटिनुका साथै *शरणार्थी* उपन्यास पुरागर्ने क्रममा अनेक कृतिका अंश राखिएको छ तर यो आलेख *शरणार्थी*

प्रवासन

उपन्यासमा केन्द्रित रहेको छ । यस उपन्यासमा *डाकबङ्गला, शिरीषको फूल र नोयो* उपन्यासका साथै *जयमाया आफू मात्र लिखापानी आइपुगी* कथाका केही अंशलाई साक्ष्यका रूपमा प्रयोग गरी उपन्यासमा अन्तःपाठीयता भएको विश्लेषण गरिएको छ । ती सबै अंश अन्तःपाठीयताका रूपमा आएका अंश कोही साराशंगत, कोही विनिर्माण गरिएका र कोही स्मरणगत रूपमा प्रयोग भएका छन् । कुनै साहित्यकारले नयाँ कृतिको सिर्जना गर्दा पूरै आफ्नो मौलिकता नभएर पूर्व प्रकाशित कृतिका अंशलाई जस्ताको त्यस्तै ल्याएर नयाँ कृतिमा समावेश गर्दा त्यो अन्तःपाठीयता हुन्छ, भन्ने मान्यता एकातिर प्रस्तुत गरिएको छ भने अर्कातिर कृतिभिन्न समाहित गरेको अन्तःपाठीयता देखाउन विभिन्न साक्ष्यको विश्लेषण गरिएको छ । तिनै विश्लेषण गरिएका साक्ष्यहरूका आधारमा पूर्व प्रकाशित कृतिका अंशले *शरणार्थी* उपन्यासमा पारेको प्रभावलाई देखाउन अर्थ वा भाव र भाषाशैलीगत प्रभावका लागि अनेक साक्ष्यहरू राखी तिनैको विश्लेषणका आधारमा निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सन्दर्भसूची

- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा र उत्तरआधुनिक सिद्धान्त*. काठमाडौं : भृकुटी पब्लिकेसन ।
- गौतम, लक्ष्मण (२०७०). *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना*. काठमाडौं : पब्लिकेसन हाउस ।
- जोशी, मोमिला (२०७१). *कलाश्री*. वर्ष ३, अङ्क ३, काठमाडौं : नेपाल कला साहित्य पृ. ? ।
- धरावासी, कृष्ण (२०७३). *शरणार्थी*. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०७६). *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* काठमाडौं : शिखर समुन्द्र अफसेट ।
- सुवेदी, राजेन्द्र र गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७६). *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

त्यो फेरि फर्कला ? कथामा अन्तर्विषयकता

नरेन्द्रप्रसाद भट्ट*

सार

त्यो फेरि फर्कला ? कथाकार भवानी भिक्षुको प्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक कथा हो । यो कथा यौनमनोविश्लेषण र समाजचित्रणका दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण छ । यसमा प्रतिकूल परिस्थितिले सृजना गरेका अवचेतन मनका दमित भाननाहरूको अन्तर्विश्लेषण गरिएको छ । कथाकी प्रमुख पात्र सानीका माध्यमबाट अवचेतन र चेतन संवेगात्मक प्रतिक्रियाका विचको सम्बन्धग्रन्थीको विश्लेषण गरिएको छ । मनका भित्री तहमा लुकेर बसेका प्रणय वासनाका विविध अभिव्यक्तिको विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै प्रस्तुत कथामा समाजको गरिवी, भौगोलिक विकटता, आर्थिक क्रियाकलाप, सांस्कृतिक प्रचलन, घाँसदाउरा र मेलापात जस्ता सामाजिक विषयवस्तुसमेत अन्तर्निहित छन् । साहित्यमा साहित्येतर विषय समावेश गरिनु अन्तर्विषयकता हो । मनोविज्ञान र समाजशास्त्रका विषयवस्तु अन्तर्निहित भएकाले यो कथा अन्तर्विषयकता दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । यद्यपि यस त्यो फेरि फर्कला ? बारे विभिन्न कोणबाट अध्ययन गरिएको भए पनि अन्तर्विषयकताका दृष्टिकोणले पर्याप्त मात्रामा अध्ययन विश्लेषण नगरिएकोले यस लेखमा सोही कोणबाट विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसक्रममा अन्तर्विषयक अध्ययनसम्बन्धी प्रतिपादित मान्यताहरूलाई नै सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । साथै पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक र पाठविश्लेषणात्मक विधिबाट तिनको अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अन्तर्द्वन्द्व, अवचेतन मन, अन्तर्विषयकता, मनोदशा, मनोविश्लेषण ।

विषयपरिचय

कथाकार भवानी भिक्षु (१९६६-२०३८) मूलतः आख्यानकार हुन् । उनका त्यो फेरि फर्कला र अरु कथा (२०१४), मैया साहेव (२०१७), आवर्त (२०२४) र अवान्तर (२०३४) गरी चारओटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । उनको 'त्यो फेरि फर्कला ?' कथाचाहिँ पहिलो कथासङ्ग्रहकै शीर्षकसँग गाँसिएर प्रकाशित भएको हो । यस कथालाई अन्तर्विषयताका दृष्टिकोणले निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । वस्तुतः कुनै एउटा विषयको अध्ययनका लागि अर्को विषयको सहयोग लिइनु अन्तर्विषयता हो । यो उत्तरआधुनिकताअन्तर्गतको एउटा बहुलतावादी दृष्टिकोण हो । साहित्यभित्र राजनीति, समाज, अर्थशास्त्र, मनोविज्ञान, इतिहास, भाषाशास्त्र, विज्ञान-प्रविधि र दर्शन जस्ता अनेक विषय वा क्षेत्रका अन्तर्वस्तुको प्रयोग वा प्रभाव रहेको हुन्छ । साहित्यमा देखिने यस्ता साहित्येतर विषयको प्रयोगलाई नै अन्तर्विषयता भनिन्छ । साहित्य समाजकै ऐना भएकाले यो समाज र मानव सभ्यताका विषयवस्तुबाट अलग रहन नसक्नु स्वाभाविकै हो । यसरी सचेत वा असचेत रूपमा साहित्यमा इतर पक्ष अन्तर्निहित हुनु स्वाभाविकै ठहरिन जान्छ । त्यो फेरि फर्कला ? मूलतः मनोवैज्ञानिक कथा भएकाले यसमा प्रतिकूल परिस्थितिले सृजना गरेका अवचेतन मनका दमित भावनाहरूको अन्तर्विश्लेषण गरिएको छ । कथाकी प्रमुख पात्र सानीका माध्यमबाट अवचेतन र चेतन संवेगात्मक प्रतिक्रियाका विचको सम्बन्धग्रन्थीको विश्लेषण गरिएको छ । मनका भित्री तहमा लुकेर बसेका प्रणयवासनाका विविध अभिव्यक्तिको विश्लेषण यस कथामा गरिएको छ । यसको साथै समाजको गरिवी, भौगोलिक विकटता, आर्थिक क्रियाकलाप, सांस्कृतिक प्रचलन, घाँसदाउरा र मेलापात जस्ता सामाजिक विषयावस्तु समेत यस कथामा अन्तर्निहित छन् । यसरी मनोविज्ञान र समाजशास्त्रका विषयवस्तु अन्तर्निहित भएकाले यो कथा अन्तर्विषयक पठनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । यस कथाको विभिन्न कोणबाट अध्ययन गरिएको भए पनि अन्तर्विषयकताका दृष्टिकोणले अध्ययन नगरिएकोले प्रस्तुत

* विद्यावारिधि शोधार्थी, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, कञ्चनपुर

आलेख तयार पारिएको हो । यसमा *यो फेरि फर्कला ?* कथामा मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयकता केकसरी आएको छ, तथा कथाभित्र समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकताको अवस्ता केकस्तो छ, भन्ने समस्याहरू पहिचान गरी तिनैको निराकरण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । यसरी *त्यो फेरि फर्कला ?* कथामा मनोवैज्ञानिक र समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकताको मात्र विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत आलेखको सीमा रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत आलेख तयार पार्नका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्री पुस्तकालयबाट सङ्कलन गरिएका छन् । यसक्रममा प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा भवानी भिक्षुको *त्यो फेरि फर्कला ?* कथा र मनोविज्ञानका बारेमा लेखिएका मूलग्रन्थहरूलाई लिइएको छ, भने द्वितीय सामग्रीका रूपमा यससँग सम्बन्धित पूर्व अध्ययनहरूलाई लिइएको छ । कथामा प्रयुक्त अन्तर्विषयकताको विश्लेषण गर्ने क्रममा अन्तर्विषयकताका मूलभूत मान्यताहरूलाई सैद्धान्तिक आधार मानेर निष्कर्ष निकालिएको छ । विश्लेषण र मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा यदाकदा निगमनात्मक पद्धति भए पनि वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक र पाठ विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

एउटा विषयभित्र अर्को विषयको प्रविष्टि वा खोजी अन्तर्विषयता हो । अन्तर्विषयता उत्तरआधुनिकताका बहुलतावादी दृष्टिकोण हो । साहित्यमा सामाजिक विज्ञानका विविध क्षेत्र र विज्ञानप्रविधि आदि क्षेत्रका विषयवस्तुले प्रवेश पाउने हुनाले त्यस्ता कृतिको विश्लेषण पनि तिनै विषयका सिद्धान्तका आधारमा गरिनुपर्छ, भन्ने मान्यताको विकास भएको छ । साहित्यमा राजनीति, समाज, अर्थशास्त्र, मनोविज्ञान, इतिहास, भाषाशास्त्र, विज्ञान-प्रविधि र दर्शन जस्ता अनेक विषय वा क्षेत्रका अन्तर्वस्तुको प्रयोग वा प्रभाव रहेको हुन्छ । साहित्यमा देखिने यस्ता साहित्येतर विषयको प्रयोगलाई नै अन्तर्विषयकता भनिन्छ । लक्ष्मण गौतम (२०६७) का अनुसार साहित्येतर विषयका कोणबाट साहित्यमा प्रयुक्त विषयहरूको अध्ययन अन्तर्विषयक समालोचनाको मूल विषय हो । यस्तै बहुलवादी साहित्येतर विषयहरूका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्नु उत्तरआधुनिक समालोचनामा कृति विश्लेषणका अन्तर्विषयक प्रारूप हुन् (पृ. ३९५) । साहित्यलाई समाजकै एना मानिएकाले यो समाज र मानव सभ्यताका विषयवस्तुबाट अलग रहन सक्दैन । यसरी सचेत वा असचेतरूपमा इतरपक्ष अन्तर्निहित भई आजको साहित्यले ग्रहण गर्ने विषयवस्तु बहुलतामय बन्न पुग्दछ । यसरी साहित्यको विषयवस्तु बहुलतामय हुने भएकोले यस्तो साहित्यको अध्ययन पनि बहुलवादी कोणबाट मात्र गर्न सकिन्छ । कृष्ण गौतम (२०६७) ले आजको साहित्यले धेरै विषयक्षेत्रबाट अन्तर्वस्तु ग्रहण गरेकाले अन्तर्विषयकता आजको साहित्यको विशेषता बन्न पुगेको बताएका छन् (पृ. ३९५) । आजको साहित्यले जीवनजगत् र ज्ञानविज्ञानका विविध पक्ष तथा सरोकारहरू समेटिरहेकाले यस्ता साहित्यमा अन्तर्विषयकता पाइन्छ ।

प्राचीन कालदेखि नै पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्यमा धर्म, दर्शन, पुराण र इतिहास जस्ता विषयहरूको प्रभाव र प्रयोग पाइए पनि पछिल्लो समयमा यसले निकै व्यापकता पाएको देखिन्छ । पछिल्लो समयमा मनोविज्ञान, राजनीति, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, भूगोल, दर्शनशास्त्र, भाषा, संस्कृति र साइबरचेतना जस्ता ज्ञानविज्ञानका अनेक शाखाहरूको विकास भएसँगै तिनको प्रभाव साहित्यमा पनि स्वाभाविक रूपमै परिरेको देखिन्छ । भट्टराई (२०६६) ले अन्तर्विषयकताका कारण कुनै साहित्यिक कृतिमा आएका विषयका सिद्धान्तहरू परोक्ष रूपले साहित्यसँग जोडिने तर प्रत्यक्ष रूपले तिनीहरू राजनीतिक, समाजवैज्ञानिक, मनोविश्लेषणात्मक, सांस्कृतिक सिद्धान्त आदि विषयका विस्तार हुने बताएका छन् (पृ. ३७) । भट्टराईको यस भनाइले साहित्यमा पृथक् अस्तित्वका रूपमा स्थापित साहित्येतर विषयहरूबाट परोक्ष रूपमा विषयवस्तु जोडिन पुग्दा साहित्यमा अन्तर्विषयकता हुने प्रस्ट हुन्छ । अन्तर्विषयकता कुनै विषयमा अर्को विषयको मिश्रण हुनु हो र यो पठनको विधि पनि हो । साहित्यिक कृतिमा साहित्येतर विषयका सिद्धान्तको प्रयोग गरी अध्ययन गर्दा अन्तर्विषयक पठन वा अन्तर्विषयक समालोचना हुन्छ (रेग्मी, २०७६ : १९) । साहित्यमा इतरविषयको प्रयोग हुनु नै अन्तर्विषयकता हो र यो बहुलतामय हुने हुनाले यसको पठनका लागि पनि बहुलवादी दृष्टिकोण आवश्यक हुन जान्छ । अन्तर्विषयकताकै कारण आजको साहित्यको अध्ययन र विश्लेषणले ज्ञानविज्ञानको

यस्ता अनेकौं विषयहरूको ज्ञानको अपेक्षा गरेको छ । कृष्ण गौतम (२०६७) का अनुसार साहित्यको निजी अस्तित्व भएकाले यसको स्वअनुशासनात्मक अध्ययन हुँदै आएको छ । यसको अन्य विधाहरूसित (विषयहरूसित) पनि सम्बन्ध भएकाले अन्तरअनुशासनात्मक अध्ययन अपेक्षित हुन्छ । विधाश्रमणको उत्तरआधुनिक मान्यताका कारण स्वविषयक समालोचनामा थोरबहुत अन्तर्विषयक हुने र अन्तर्विषयक समालोचनामा स्वसचेत हुने अवस्था छ (पृ. २३) । पछिल्लो समयमा भएको विज्ञान, प्रविधि र आमसञ्चारको विकासले समेत साहित्यमा इतर विषयको बढी प्रयोग हुन थालेकाले साहित्यिक कृतिहरू अन्तर्विषयकताबाट अछुतो रहने सम्भावना कम देखिन्छ । सामान्यतया अन्तर्विषयकता सिद्धान्त हो भने अन्तर्विषयक पठनचाहिँ समालोचना प्रणाली हो । कुनै साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषण अन्तर्विषयकताको कोणबाट गर्दा त्या अन्तर्विषयक पठन हुन्छ । लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०७०) ले नै अन्तर्विषयकतालाई साहित्य अध्ययन पद्धतिको आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक प्रतिमान भएकाले साहित्य अध्ययनका लागि इतरविषय खोज्नु यसको विशेषता भएको बताएका छन् (पृ. ३३९) । यस भनाईबाट पनि साहित्यमा इतर विषयको प्रयोग हुने कुरा औँल्याइएको छ ।

ज्ञानविज्ञानका विविध क्षेत्रहरूमध्ये साहित्यमा मनोविज्ञान र समाजशास्त्रको प्रभाव र प्रयोग बढी देखिन्छ । साहित्यमा मनोविज्ञानको विषय समावेश हुनु भनेको मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयकता हो । मनोविज्ञान मानिसको मनको अध्ययन गर्ने शास्त्र हो । मान्छेका मनको स्वभाव, प्रकृति, अवस्था, मनःस्थिति, मनोदशा जस्ता मानव मनसँग सम्बन्धित विषयहरू मनोविज्ञानका विषय हुन् । मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तका प्रवर्तक सिगमण्ड फ्रायड हुन् । यस सिद्धान्तअन्तर्गत फ्रायडको यौनमनोविज्ञान, अल्फ्रेड एडलरको व्यक्तिमनोविज्ञान र कार्ल गुस्तव जुङको विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानको अध्ययन गरिन्छ । अचेतन र चेतन संवेगात्मक प्रतिक्रियाका विचको सम्बन्धग्रन्थिको विश्लेषण गर्नु र व्यक्तिभित्रको मानसिक व्याधिको निदान गर्नु फ्रायडवादी मनोविज्ञानको प्रमुख उद्देश्य हो । वाह्य परिस्थितिले सृजना गरेका अवचेतन मनका दमित भावनाहरूको अन्तर्विश्लेषण गर्ने काम मनोविज्ञानभित्र गरिन्छ । यही मनोविज्ञानका आधारमा साहित्यको विश्लेषण गरियो भने समालोचनामा त्यो मनोविज्ञानपरक समालोचना हुन्छ, र साहित्यमा/सृजनामा मनोविज्ञानको प्रयोग गरियो भने मनोविज्ञानपरक अन्तर्विषयकता हुन्छ (गौतम, २०७० : ३४८) । त्यसैगरी समाजशास्त्र पनि साहित्यमा बढी प्रयोग गरिने साहित्येतर विषय हो । समाजशास्त्रले मानवसमाजको बारेमा अध्ययन गर्दछ । यसले समाज र यसका संरचनाको सैद्धान्तिक अध्ययन गर्नुका साथै मानव संस्कृतिका बारेमा समेत अध्ययन गर्दछ । साहित्यमा समाजशास्त्रको विषय अन्तर्गर्भित हुँदा समाजपरक अन्तर्विषयकता हुन जान्छ । समाजको अवस्था, आचरण, रीतिथिति, लोकपरम्परा, संस्कृति, जीवनशैली र जनजीविका र सामाजिक मूल्यमान्यता जस्ता विषयहरू साहित्यमा अन्तर्गुलित भएर आउँदा त्यस्तो साहित्यमा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता प्रतिबिम्बित हुन्छ । गौतम (२०७०) ले समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकताले साहित्यमा समाजको प्रतिबिम्बन केकसरी र कुन रूपमा भएको छ भन्ने बुझाउने बताएका छन् (पृ. ३५४) । समाजशास्त्रमा सामाजिक मूल्यमान्यता तथा आचारविचारको अध्ययन गर्दछ । समाजशास्त्रका यी विषयहरू साहित्यमा मिश्रण हुँदा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता देखिन्छ । त्यो फेरि फर्कला ? कथामा मनोविज्ञान र समाजशास्त्रका विषयहरूको अन्तर्गुलन भएकाले यस कथाको अध्ययन मनोवैज्ञानिक र समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकताका दृष्टिले गरिएको छ ।

त्यो फेरि फर्कला ? कथामा मनोवैज्ञानिक तथा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता

त्यो फेरि फर्कला ? कथाकार भवानी भिक्षुको उत्कृष्ट कथा हो । यस कथामा यौन मनोविश्लेषण र विविध सामाजिक पक्षको चित्रण गरिएकोले अन्तर्विषयक पठनका दृष्टिकोणले निकै महत्त्वपूर्ण छ । कथाकी प्रमुख पात्र सानीका माध्यमबाट अचेतन र चेतन संवेगात्मक प्रतिक्रियाका विचको सम्बन्धग्रन्थिको विश्लेषण गरिएको छ । मनका भित्री तहमा लुकेर बसेका प्रणय वासनाका विविध अभिव्यक्तिको विश्लेषण यस कथामा गरिएको छ । मनोविज्ञानका साथै समाजको गरिबी, भौगोलिक विकटता, आर्थिक क्रियाकलाप, सांस्कृतिक प्रचलन, घाँसदाउरा र मेलापात जस्ता सामाजिक विषयवस्तु समेत अन्तर्निहित भएकाले यो कथामा मनोवैज्ञानिक र समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकताको प्रयोग भएको छ ।

(क) **मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयकता** : साहित्यमा मनोविज्ञानको विषय समावेश हुनु नै मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयकता हो । मनोविज्ञान मानिसको मनको अध्ययन गर्ने शास्त्र हो । मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तका प्रवर्तक सिगमण्ड फ्रायड

हुन् । मनोविज्ञानका विषयहरू मान्छेको मनको स्वाभाव, प्रकृति, अवस्था, मनःस्थिति, मनोदशा जस्ता मानव मनसँग सम्बन्धित हुन्छन् । यस सिद्धान्तान्तर्गत यौनमनोविज्ञान, व्यक्ति मनोज्ञान र विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानको अध्ययन गरिन्छ । त्यो फेरि फर्कला ? कथामा यौन मनोविश्लेषणको प्रयोग भएको छ । यस कथामा अतृप्त यौन वासनाको सिकार बनेर यौन कुण्ठा र मानसिक विचलनयुक्त जीवन बाँचेकी कथाकी पात्र सानीको माध्यमबाट मानवमनको सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ । आफ्नो घरमा बास बस्न आएका यात्रीसँग एकै भेटमा आकर्षित बनेकी सानीले आफ्नो सम्पूर्ण जवानी उसकै प्रतीक्षामा बिताएकी छ । यात्रीप्रतिकै प्रेमस्मृतिलाई सजाउदै असन्तुष्ट वैवाहिक जीवन बाचेकी छ । सानीले एकै नजरमा यात्रीप्रतिको प्रेम मनमा सजाएको कुरा तलको साक्ष्यबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

साक्ष्य १ : “हुन्छ”, भन्दा भन्दै युवकलाई कुन्नि किन फेरि एकपल्ट त्यस सानीको अनुहारमा दृष्टि फेर्ने आवश्यकताको अनुभव भयो । दुवैका आँखा जुधे । बालिका लज्जावन्त भएर माथि उक्लन लागी । सानी पहिलो भेटमै युवकप्रति आकर्षित भएकी छ । आफ्नो घरमा बास बस्न आएको अपरिचित युवकको लागि रासनपानीको बन्दोबस्त गर्न लागेकी उसले त्यस युवकसँग सानिध्यता चाहेकी छ । भर्कै यौवनावस्थाको पहिलो खुट्किलोमा टेकेकी सानीका आँखा युवकको आँखासँग जुध्न पुग्दा लजाउन पुगेका छन् । उनको लज्जाले यौनाकर्षणको सङ्केत गरेको छ । युवकलाई खाना पकाउने सामग्री दिएर सानी आफ्नो कोठामा त गएकी छ तर युवकको यादले उसलाई सुत्न दिएको छैन । तलको साक्ष्यले सानीको मनको कामवासना र युवकप्रतिको आकर्षणलाई पुष्टि गरेको छ ।

साक्ष्य २ : विचारधारा अर्केतिर बग्यो- “त्यसो भए त्यसकी स्वास्नी होली ।” अनि मुटुमा प्याट्ट एउटा थपडी जस्तो लाग्यो । च्याप्प गरे भैं त्यो आफ्नो अन्तरैमा निस्तब्ध भई । बाहिर त्यही अविश्राम स्वरले गर्जिरहेको थियो खोलाको हरर ध्वनि । जम्मा भइरहेका विचारहरू अलि विशृङ्खल जस्ता भए । त्यसले एउटा लामो सास फेरी तर त्यो अवस्था एकछिन पखानपखाना लोभ्याइराखेका ती मधुर कल्पनाहरूले फेरि छोप्न थाले । सास पर्यन्त अलि थामेर त्यसले सुत्ने प्रयत्न गरी- “यात्री भातसात खाई सुत्यो कि !” तलबाट केही आवाज सुनिएन । “त्यसो भए त्यो सुत्यो !” तर फेरि त्यही खटपट । “मुसाहरू होलान्, होइनन्, त्यही हो विचरा अभ्र ... ” तर अधि नै तर्सिसकेका ती मूक सहानुभूतिहरूलाई विचारले समान साहस गरेनन् । एकै छिनपछि ओछ्यानबाट जुरुक्क उठेर सलाई कोरी र सिरानतिरको खोपामा राखेको टुकी बाली । धुम्रयुक्त क्षीण प्रकाशले अन्धकारमा छान्न थाल्यो । टुकी लिएर विस्तारै त्यो तल ओर्ली । त्यसको छाती हान्न लागेको थियो- “बुढी सुतिरहेकी छ कि? ” एउटा अव्यक्त र क्षीण डरले अन्तरको धेरै टाढाबाट चियाउने जस्तो प्रयत्न पनि गर्‍यो । त्यो तल पुगी । “तर ... किन ओर्लेकी हुँली ! केही काम छैन ।” यात्रीको कोठामा लालटिनको नीरव र मन्द प्रकाश थियो । त्यसतर्फ यसो फट्ट एकपल्ट हेरी, आँखा फर्के । त्यो आफ्नो सेतो ओछ्यानमा सुतिरहेको थियो- निश्चिन्त, निरुद्विग्न, निर्विकार !

यात्री आफ्नो घरमा बास बस्ने निश्चित भएपछि खुसी भएकी सानी पहिलो नजरमै युवकप्रति आकर्षक भइसकेको कुरा उसले यात्रीलाई नै मनमा खेलाइरहेको प्रसङ्गबाट थाहा हुन्छ । कोठाबाट आएको आवाजले सानीको मन पुनः युवकतिर तानेको छ । उसमा रतिरागयुक्त कामवासना जागृत भइ युवकप्रति आकर्षण बढेको छ । एकतर्फीरूपमै युवकप्रति एकोहोरिएकीले उसलाई निद्रा लागेको छैन । “घरमा यात्रीको श्रीमती होली” भन्ने विचार आउँदा उसले पीडाबोध गरेकी छ तर पुनः यात्रीकै कल्पना मनमा खेलाउँछे । सास थामेर सुत्ने प्रयास गर्दागर्दै तलको कोठाबाट खटपट आवाज आउँदा ऊ ओछ्यानबाट जुरुक्क उठेर युवकको कोठामा पुगेकी छ । पल्लोकोठामा सुतेकी आमालाई थाहा नहोस् भन्ने सचेतताका साथ सानी टुकी लिएर यात्रीको कोठामा पुगेकी छ । ऊ किन युवकको कोठामा पुगी भन्ने कुरा उसलाई थाहा छैन । उसको छाति हान्न लागेको थियो, युवकलाई निश्चित भई सुतेको देख्दा सानीको नसानसामा उल्लास, साहस, डर, र पीडा एकैसाथ उकुसमुकुस भई दौडिदै थियो । आखिर उसले चाहेको के हो ? उसको हृदयभित्रको यो अवस्था र यो व्यवहारले यात्रीप्रतिको तीव्र आशक्तिप्रति सङ्केत गरेको छ । सानी युवकप्रति आकर्षित मात्र होइन मानसिक रूपले पूर्ण समर्पित भइसकेकी छ भन्ने कुरा यो प्रसङ्गबाट बुझ्न सकिन्छ । “उसकी स्वास्नी होली” भन्ने कुरा मनमा आउँदा उसलाई जुन पीडाको अनुभूति भएको छ त्यसले आफूलाई यात्रीकी श्रीमतीको रूपमा सोच्न थालेको मनोविज्ञान भल्किएको छ । मनोविज्ञानमा अचेतन मनको विश्लेषणका साथै त्यसले चेतन मनमा पारेको प्रभावको निरूपण गरिन्छ । सानीको अचेतन मनमा बसेको यात्रीप्रतिको आशक्तिपूर्ण प्रेमले उसलाई

यात्रीको कोठासम्म डोय्याएर लगेको छ। यस प्रसङ्गले यात्रीप्रतिको आकर्षणका कारण सानीको दमित यौनेच्छाको उद्घाटन गरी उनको अचेतन मनले चेतन मनमा पारेको प्रभाव र मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तबाट पठन गरिएकोले प्रस्तुत अध्ययन मनोविज्ञानपरक अन्तर्विषयक बनेको छ।

साक्ष्य ३ : तर सानीको गाउँले संस्कृति भएको सुदूर अन्तरको एउटा मनले भगवान्को वरदान जस्तो समातेको त्यो प्रश्न- “त्यो फेरि फर्कला !”ले दिनमा दुई चार पटक अवश्यै चियाउने प्रयत्न गरिहाल्यो। लोग्नेको घरमा रहेका बखत कहिलेकाहीं एउटा शङ्काले भयानक अन्तर सङ्ग्राम मच्चाइदिन्थ्यो, “म यहाँ छु, यात्री फर्केर गइहालेको भए ... तर यस प्रश्नको विश्लेषण गर्ने साहस त्यस बखतसम्म त्यसमा रहनै जान्थ्यो। कस्तो गह्रुङ्गो, कस्तो भयानक, कस्तो पीडाप्रद शङ्का हो ! वरु यात्री कहिल्यै पनि नफर्कोस्, त्यसको पथ हेर्दा हेर्दै यस जीवनको पनि अन्त भइजाओस् तर सानीलाई नभेट्नी त्यो त्यसै गइहाल्ला भन्ने विधिविधानको स्वागत गर्ने शक्ति त्यसमा थिएन। त्यो तृष्णा, त्यो अनन्तकालीन प्रतीक्षा, त्यो दिनहुँको अभ्यस्त निराशाको धक्का त्यसको सासमा मिसिइसकेको थियो। त्यही त्यसको जीवन थियो, त्यही त्यसको जीवनक्रम। त्यसैलाई समातेर त्यो आफ्नो जीवन गृहस्थीको गृहिणी थिई, आफ्नी सासूकी बुहारी र पोइकी जोई। तर कदाचित् कुनै हठात् अभिशापले त्यहीं छिन्नभिन्न गरिदिएको अवस्थामा पनि त्यो सानी चाहिने गृहिणी, बुहारी र लोग्नेकी स्वास्नी भइरहन सक्ली ? कुन हृदयबाट यस्तो आशा गर्ने ?

उल्लिखित साक्ष्यमा लामो समयसम्म पनि यात्री नफर्किएको अवस्थामा सानीको विवाह भएको तर पनि उसले त्यो यात्रीको सम्झना, प्रतीक्षा र आशक्तिलाई दिलमै सजाएर राखेको मनोविज्ञानको चित्रण छ। सानी एकातिर आफ्नो घरगृहस्थी र लोग्नेको प्रेममा अभ्यस्त हुँदै गएको छे, भने अर्कातिर यात्रीको प्रतीक्षाको सन्दर्भमा उसले समातेको प्रश्न- “त्यो फेरि फर्कला !” पनि भगवान्को वरदानभैँ उसको मनमप्लिष्कमा र हृदयमा अभिन्न भई बसेको छ। अर्कैसँग विवाह गरी घर गृहस्थी गरिसकेकी सानीको मनबाट यात्रीप्रतिको अनुराग घट्नुको सट्टा भन्नुभन्नु बढ्दै गरेको छ। यात्रीप्रतिको उसको आशक्ति र अनुराग यति धेरै छ कि आफू लोग्नेकै घरमा रहेको बखत कतै युवक आएर गइ पो हाल्छ कि भन्ने कल्पना मात्र पनि उसको लागि भयानक कष्टप्रद बन्न जान्छ। सानी वरु यात्रीको प्रतीक्षा जीवनपर्यन्त गर्न तयार देखिन्छे, तर आफूलाई नभेटेरै युवक गइहाल्ने कुराको ऊ कल्पना समेत गर्न तयार छैन। त्यो फेरि फर्कला ? भन्ने प्रश्नले उसको मानसिकतालाई दिनमा दुईचार पटक खल्बल्याइदिने गरेको मनोविज्ञानको चित्रण यसमा गरिएको छ। यात्रीको प्रतीक्षाले सानीलाई दिनप्रतिदिन व्यग्र बनाउँदै लगेको छ। युवा यात्रीप्रतिको रतिरागात्मक प्रेमाकर्षणका कारण उसले पतिबाट यौन सन्तुष्टि पाउन सकेकी छैन। यहाँ सानीको यौन कुण्ठाले ग्रसित विक्षिप्त मनको रतिरागात्मक यौनमनोविज्ञानको सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ। उसको अहम् निरीह बन्न पुगेको छ। सोचे जस्तो अवस्था प्राप्त नहुँदा व्यक्तिको मनमा रहेको अहम् निरीह हुने र त्यसले क्षतिपूर्तिको बाटो खोज्ने तर क्षतिपूर्ति पनि प्राप्त हुन नसक्दा जीवन भन्नु निरीह र कारुणिक बन्न पुग्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक सिद्धान्त यहाँ लागु भएको छ। यसै मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तबाट पठन गरिएकोले प्रस्तुत अध्ययन मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयक बन्न पुगेको छ।

आफ्नो घरमा बास बस्न आएका यात्रीप्रति सानीको मनमा रतिरागयुक्त कामवासना जागृत भई युवकप्रति आकर्षण बढेको छ। एकतर्फी रूपमै युवकप्रति एकोहोरिएकोले उसलाई निद्रा लागेको छैन। “घरमा यात्रीको श्रीमती होली” भन्ने विचार आउँदा उसले पीडाबोध गरेकी छे। सानी युवकप्रति आकर्षित मात्र होइन मानसिक रूपले पूर्ण समर्पित भइसकेकी छ, भन्ने कुरा यो प्रसङ्गबाट बुझ्न सकिन्छ। “उसकी स्वास्नी होली” भन्ने कुरा मनमा आउँदा उसलाई जुन पीडाको अनुभूति भएको छ, त्यसले आफूलाई यात्रीकी श्रीमतीको रूपमा सोचन थालेको मनोविज्ञान भल्किएको छ। युवा यात्रीप्रतिको रतिरागात्मक प्रेमाकर्षणका कारण उसले पतिबाट यौनसन्तुष्टि पाउन सकेकी छैन। यँहा सानीको यौनकुण्ठाले ग्रसित विक्षिप्त मनको रतिरागात्मक यौनमनोविज्ञानको सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ। यसरी मनोविज्ञानका यस्ता थुप्रै विषयवस्तुहरू आएकोले यस कथामा मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयकता देखापरेको छ।

समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता

साहित्यमा मनोविज्ञानको विषय समावेश हुनु नै मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयकता हो। मनव समाजको बारेमा अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई समाजशास्त्र भनिन्छ। यसमा मानव समाजमा हुने सामाजिक सम्बन्ध, अन्तरक्रिया, द्वन्द्व, सहयोग,

सङ्घर्ष, आदि जस्ता अनेक मानवीय क्रियकलापहरूको अध्ययन गरिन्छ। यसका साथै कुनै जाति, समुदाय र विषयको सामाजिक जीवन, सामाजिक परिवेश, आदर्श, मूल्यमान्यता, संस्कार तथा प्रचलन, वेशभूषा, खानपान, विवाह तथा पारिवारिक जीवन, खेती प्रणाली, आयआर्जन आदि विविध विषय र पक्षहरू सामाजशास्त्रकै अध्ययनक्षेत्रभित्र पर्दछन्। साहित्यमा पनि उपरोक्त विषयक्षेत्रबाट नै विषयवस्तु ग्रहण गरिने हुनाले साहित्य र समाजशास्त्रका बिचमा घनिष्ट सम्बन्ध देखिन्छ। यसरी साहित्यमा साहित्येतर विषय समाजशास्त्रका विषयवस्तु मिसिन पुग्दा त्यस्तो साहित्यिक कृतिमा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता हुन्छ। 'त्यो फेरि फर्केला ? कथामा पनि समाजको गरिबी, भौगोलिक विकटता, आर्थिक क्रियाकलाप, सांस्कृतिक प्रचलन, घाँसदाउरा र मेलापात जस्ता मानव समाजका विविध पक्ष र विषयहरू अन्तर्निहित भएकाले यसमा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता रहेको छ। यस कथामा समाजशास्त्रका विषयवस्तुको प्रतिनिधित्व निम्नलिखित सक्ष्यहरूले गरेका छन् :

साक्ष्य १ : “भरिया एउटै छ। त्यो पनि बुढो, हिँड्ने नसक्ने ? त्यसैले गर्दा त यहाँ बस्नुपन्यो। नत्र आज चित्लाङ पुग्ने विचार गरेको थिएँ। त्यहाँ चिनाजानी भएका पसलेहरू पनि छन्। बास पनि राम्रै ठाउँमा पाइन्थ्यो। तर ... खोइ ! यो त भट्टीपसल पो हो क्यारे ?” यस कथामा काठमाडौँदेखि मधेससम्मको पैदल यात्राको क्रममा बाटोमा पर्ने चित्लाङ नजिकको एउटा बस्तीको परिवेश आएको छ। मधेसबाट नेपाल जान लागेको यात्रीले सानीको घरमा बास खोजेको प्रसँग उपयुक्त साक्ष्यमा आएको छ। यात्रीका साथमा एक जना भरिया पनि छ। यस प्रसँगबाट सडक यतायातको अभावमा मानिसहरूले मधेसदेखि काठमाडौँसम्म पैदल यात्रा गर्नुपर्ने, मालसमान बोक्न भरियाका रूपमा मानिसकै प्रयोग गर्नुपर्ने, सुविधा सम्पन्न होटलहरू नहुँदा निम्नस्तरको भट्टीपसलमा गुणस्तरहीन बास बस्नुपर्ने कुरा देखाएको छ। यसैगरी सानीकी आमाले भट्टीपसल चलाएको प्रसङ्गले निम्नवर्गीय एकल महिलाहरूको दयनीय आर्थिक अवस्था र त्यस अवस्थाबाट मुक्त हुन गरेको प्रयास देखाउन खोजेको छ। भरियाको प्रसङ्गबाट पनि निम्नवर्गीय मानिसहरूले जीविकोपार्जनका लागि अर्काको भारी बोकेर दुईचार पैसा जम्मा गरेर कष्टकर जीवन बिताउनु परेको चित्रण यसमा आएको छ। यस कथांशमा आएका पैदल हिँडिरहेको यात्रु, भट्टीपसलमा बास मागेको, सानीकी आमाले जीविकोपार्जनका लागि भट्टीपसल चलाएकी र भरियाले भारी बोकेका विषय समाजशास्त्रका विषयवस्तु भएकाले अन्तर्विषयक पठनका दृष्टिले यस कथामा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता रहेको पाइन्छ।

साक्ष्य २ : “तब ... भान्साका निम्ति के के ल्याऊँ प्रश्न एकातन्तजन्य सडकोचको मध्यम स्वरमा थियो। यात्रीले भन्यो- “असल पुरानो मसिनो चामल एक माना, एक चौथाइ दाल, दुई पैसाको यहाँ पाइने तरकारी र दुई आनाको घिउ, बस यति मात्रै भए पुग्छ।” कुरा सुनेर त्यो माथि उक्ली र अलि बैरैमै भने जति जम्मै थोक ल्याइदी। भरियाले पनि भाँडा र पानी पल्लो कोठामा राखी गइसकेको थियो। त्यस कोठामा लिपपोत गरेको चुलो र ठाउँ दुवै सफा थिए। चामल हेर्दै यात्रीले भन्यो- “खोइ, यो त राम्रो चामल भएन।” तर यसभन्दा राम्रो चामल त यहाँ कतै पनि पाइन्न। भएदेखि त म आफैँ ल्याइहाल्ने थिएँ। तरकारी पनि आलुबाहेक अरू केही पाइँदै पाइन्न।” अलि हाँसेर यात्रीले भन्यो- “ए, त्यसो हो भने के लाग्छ, पाए जत्तिकैमा सन्तोष गर्नुपर्ला।”

“ए ... ! यो त बिसैकै रहेछु। तरकारी त घिउमै भुट्टिहालुँला, मसला चाहिन्न। एक पैसाको अलिकति बेसार र नुन दुवै ल्याऊँ अनि तिम्रो के रे, चार पैसाको दाउरा, लालटिनमा चाहिँ छ, पैसाको तेल भए पुग्छ।

उपर्युक्त साक्ष्यमा नेपाली ग्रामीण जनजीवनको खानपानको सांस्कृतिक स्वरूप देखाइएको छ। चामल, दाल, तरकारी, घिउ, मसला, बेसार, नुन जस्ता खाद्य सामग्री र खानपानको नेपाली समाजको खाद्य संस्कृति हो। खाना पकाउन दाउराको प्रयोग गरिने र उज्यालोको लागि लालटिनको साहारा लिनुपर्ने पनि नेपाली ग्रामीण संस्कृतिकै हिस्सा हो। उपर्युक्त प्रसङ्गले नेपाली समाजको खानपानका साथै अतिथि सत्कारको परम्परा समेत भल्काएको छ। दाल भत नै मुख्य खाना भएको दाउरामा खाना पकाउने, घिउमा तरकारी भुट्टने र उज्यालोका लागि लालटिन र टुकीको प्रयोग गर्ने ग्रामीण संस्कृति र प्रचलनका यी विषयवस्तुहरू पनि समाजशास्त्रकै विषय भएकाले अन्तर्विषयक पठनका दृष्टिले उपर्युक्त साक्ष्यमा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता अन्तर्निहित भएको छ।

साक्ष्य ३ : केही दिनपछि सानीको विहा पनि भयो । त्यो आफ्नो घरमा गई । घर गृहस्थीको कर्तव्य र लोग्नेको प्रेम, माया, ममता इत्यादि पनि साधारण नियम जस्तै समातिन थाले ।

नारीको विशाल हृदयमा बालकप्रति, आमाबुवा प्रति, माइतका साथीभाइको प्रति, पतिगृहमा सासू, ससुरा, जेठाजु, देवर, भतिजा आदि सबैको प्रति ममता रहन सक्छ, भने सानीको हृदयमा त्यस यात्री प्रति पनि कुनै प्रतिध्वनि थियो । नारी चाहिँ पतिकी स्वास्नी हो । यो कुरा प्रदीप्त सूर्य भैं सत्य छ, तर पत्नीत्वको हदसम्म मात्रै । किन्तु नारी एक मात्र पत्नी नै त होइन । त्यो पत्नीभन्दा बाहेक पनि केही हो, बहिनी हो, बुहारी हो, दिदी हो, भाउजू हो, आमा हो र यी सबैभन्दा पर नारी मूर्तिमयी ममता हो । समस्त जगत्मा नारीकै महान् ममता छरिन नगएको भए यो विशाल विश्व शुष्क रुख भैं निर्जीव काठ मात्र रहन जान्थ्यो !

उपर्युक्त साक्ष्यमा नेपाली समाजको विवाहको परम्परा र नारीले घरपरिवारभित्र निभाउनुपर्ने भूमिकाको विषय समेटिएको छ । सानीले यात्रीलाई नै मन पराइरहेको अवस्थामा उसको विवाह अर्कै युवकसँग भएको छ । यसमा विवाह गर्दा युवतीले कोसँग विवाह गर्न चाहेकी छ, अथवा कसैलाई उसले मन पराएको छ, वा छैन भन्ने कुराको वास्ता नगरिने सामाजिक परम्पराको चित्रण गरिएको छ । यात्रीलाई मन पराएकी सानीले आफ्नो इच्छाविपरीत अर्कैसँग विवाह गर्नुपरेको छ । विवाहको सन्दर्भमा नारीको इच्छाको विषय मौन हुने कुरालाई यहाँ देखाएको छ । आमा बुवाले खोजेको वा सँगै विवाह गर्नुपर्ने कन्याको नियती यहाँ देखाइएको छ । विवाहपछि, नारीले पुरुषको घर जानुपर्ने र त्यहाँको नयाँ नातासम्बन्धमा आफूलाई समायोजन गर्नुपर्ने कुराको चित्रण यहाँ गरिएको छ । यसक्रममा माइततिरका नातासम्बन्ध, पतिको घरतर्फका नातासम्बन्ध र आफ्नो व्यक्तिगत जीवनका सम्बन्ध र अनुभूतिहरूको समन्वय र सन्तुलन मिलाउने तेहेरो भूमिका नारीको काधमा आइपर्ने समाजको प्रचलन यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यसरी विवाह, घरगृहस्थी र सामाजिक सम्बन्ध जस्ता समाजशास्त्रीय विषयहरू अन्तर्घुलन भएकाले समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकताका दृष्टिले उल्लिखित साक्ष्य अब्बल देखिएको छ ।

साक्ष्य ४ : “सानीलाई सम्झना छ, त्यस दिन गाईलाई ख्वाउने घाँस काट्न जाँदा कुन्नि कुन भावना, कुन आशा, कुन उत्साहले त्यो पहाडको टुप्पासम्म पुगिन्छ । सानीकी आमा पनि अनन्तसँग भेट्न गइहाली जहाँ गएर कोही पनि फर्कन्न । सानीले आफ्नो माइतकै घरमा त्यही पुरानो व्यवसाय थामी बसी । त्यो लोग्नेकै घरमा भएका बखत “यात्री गइहालेछ, कि ?” उल्लिखित साक्ष्यमा नेपाली ग्रामीण समाजको घाँसदाउरा र मेलापातको संस्कृति आएको छ । सानी घाँसदाउरा गर्न पहाडको टुप्पोसम्म पुगेको विषय यसमा आएको छ । यसले गाईवस्तु पाल्ने र तिनको लागि जङ्गलबाट घाँस काट्ने समाजको कृषि प्रणालीलाई समावेश गरिएको छ । त्यसैगरी आमामाको निधनपछि सानीले पनि माइतमै आएर आमालेभैं भट्टीपसल चलाउनुपर्ने बाध्यतामा पुगेको देखाइएको छ । यसरी ग्रामीण पहाडी समाजको घाँसदाउरा, मेलापातको र सानोतिनो व्यापार व्यवसाय चलाएर जीविकोपार्जन गर्नुपर्ने अति कष्टकर जीवनको चित्रण गरिएको छ । मेलापात, घाँसदाउरा र व्यापार व्यवसाय पनि समाजशास्त्रकै विषयवस्तु भएकाले प्रस्तुत साक्ष्यमा पनि अन्तर्विषयक पठनका दृष्टिले समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता पाइन्छ ।

मानिसहरूले मधेसदेखि काठमाडौंसम्म पैदल यात्रा गर्नुपर्ने, मालसमान बोक्न भरियाको प्रयोग गर्नुपर्ने, सुविधा सम्पन्न होटलहरू नहुँदा निम्नस्तरको भट्टीपसलमा गुणस्तरहीन बास बस्नुपर्ने जस्ता समाजशास्त्रका कुरा कथामा आएका छन् । यसैगरी सानीकी आमाले भट्टीपसल चलाएको प्रसङ्गले निम्नवर्गीय एकल महिलाहरूको दयनीय आर्थिक अवस्था र भरियाको प्रसङ्गबाट गरिवी र त्यस अवस्थाबाट मुक्त हुन गरेको प्रयास देखाउन खोजेको छ । यसका साथै नेपाली समाजको विवाहको परम्परा र नारीले घरपरिवारभित्र निभाउनुपर्ने भूमिकाको विषयसमेत यस कथामा समेटिएको छ । विवाह गर्दा युवतीले कोसँग विवाह गर्न चाहेकी छ, अथवा कसैलाई उसले मन पराएको छ, वा छैन भन्ने कुराको वास्ता नगरिने सामाजिक परम्परालाई यात्रीलाई मन पराएकी सानीले आफ्नो इच्छा विपरीत अर्कैसँग विवाह गर्नुपरेको घटनाले उजागर गरेको छ । पहाडी समाजको घाँसदाउरा, मेलापातको र सानोतिनो व्यापार व्यवसाय चलाएर जीविकोपार्जन गर्नुपर्ने अति कष्टकर जीवनको चित्रण गरिएको छ । यसरी समाजशास्त्रका प्रसस्त विषयहरू अन्तर्निहित भएकाले यस कथामा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता पाइन्छ ।

निष्कर्ष

एउटा विषयभित्र अर्को विषयको प्रविष्टि वा खोजी नै अन्तर्विषयकता हो । यो उत्तरआधुनिकताको बहुलतावादी दृष्टिकोण हो । आजको साहित्यमा साहित्येतर विषयहरूको प्रयोग र प्रभाव बढ्दै गएकोले त्यस्तो साहित्यको पठन पनि अन्तर्विषय दृष्टिकोणबाटै गरिनुपर्ने अवधारणाले गहकिलो स्थान बनाइ सकेको छ । साहित्यमा राजनीति, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, मनोविज्ञान, इतिहास, भाषाशास्त्र, विज्ञान-प्रविधि र दर्शन जस्ता अनेक विषय वा क्षेत्रका अन्तर्वस्तुको प्रयोग वा प्रभाव रहेको हुन्छ । साहित्यमा देखिने यस्ता साहित्येतर विषयको प्रयोगलाई नै अन्तर्विषयता भनिन्छ । *त्यो फेरि फर्कला ?* कथामा मनोवैज्ञानिक र समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकताको प्रयोग गरिएको छ । साहित्यमा मनोविज्ञानको विषय समावेश हुनु नै मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयकता हो । यस कथामा प्रतिकूल परिस्थितिले सृजना गरेका सानीका अवचेतन मनका दमित भावनाहरूको अन्तर्विश्लेषण गरिएकोले मनोवैज्ञानिक अन्तर्विषयकता विद्यमान छ । यसको साथै साहित्यमा साहित्येतर विषय समाजशास्त्रका विषयवस्तु मिसिन पुग्दा त्यस्तो साहित्यिक कृतिमा समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकता हुन्छ । यस कथामा समाजको गरिबी, भौगोलिक विकटता, आर्थिक क्रियाकलाप, सांस्कृतिक प्रचलन, घाँसदाउरा र मेलापात जस्ता सामाजिक विषयावस्तु यस कथामा अन्तर्निहित भएकाले समाजशास्त्रीय अन्तर्विषयकतासमेत देखापरेको छ । यसरी मनोविज्ञान र समाजशास्त्रका विषयवस्तु अन्तर्निहित भएकाले *त्यो फेरि फर्कला ?* कथा अन्तर्विषयकताका दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण बनेको छ ।

सन्दर्भसूची

- गौतम. कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञाशा*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- गौतम. कृष्ण (२०६७). *उत्तरआधुनिक संवाद*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- गौतम. लक्ष्मणप्रसाद (२०७०). विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाको अन्तर्विषयक पठन .*आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला : पुनर्पाठ* . काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- गौतम. लक्ष्मणप्रसाद(२०७०). समकालीन नेपाली कविताको अन्तर्विषयक पठन. *समकालीन कविताविमर्श* (सम्पा.) अमर गिरी, हेमनाथ पौडेल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम : काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- गौतम. लक्ष्मणप्रसाद (२०६७). उत्तरआधुनिक समालोचनामा कृति विश्लेषणका पद्धति र प्रारूप. *उत्तरआधुनिकता विशेषाङ्क* . काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६६). *उत्तरआधुनिक ऐना*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- रेग्मी, अनुपमा(२०७६). समकालीन नेपाली कथाको अन्तर्विषयक पठन, *प्रज्ञा समकालीन कथाविमर्श* (सम्पा.)ज्ञानु अधिकारी. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

खुटियाको काख कथामा सीमान्तीयता

हरिप्रिया जोशी*

सार

प्रस्तुत आलेख खुटियाको काख कथामा प्रयुक्त सीमान्तीय पक्षमा केन्द्रित छ । प्रस्तुत अध्ययनमा खुटियाको काख कथामा प्रयुक्त सीमान्तीय पात्र/वर्गको स्थान, पहिचान, प्रभुत्व, प्रतिरोध र आवाजको निरूपण गर्न खोजिएको छ । कथामा प्रयुक्त पात्रहरूमा वर्गीय/आर्थिक, लैङ्गिक, जातीय, सांस्कृतिक, उमेरगत अशक्ततालगायत सीमान्तीय अभिलक्षणहरू पाइन्छन् । यिनै आधारमा खुटियाको काख कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, उमेरगत, सांस्कृतिक र वैचारिक सीमान्तीयताको पहिचान गर्नु यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य हो । अनुसन्धानको निर्दिष्ट उद्देश्य पूरा गर्न गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको उपयोग गरिएको छ । उत्तरआधुनिक दर्शन र व्याख्यावादी तथा जातिभाषिक पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ । विश्लेषणको आधार सीमान्त वर्ग/पात्रको पहिचान प्रभुत्व र आवाज भएकाले पुस्तकालयीय पद्धतिबाट सङ्कलित सामग्रीलाई साहित्यको सीमान्तीय प्रयोगका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस आलेखभित्र विश्लेष्य कथामा सीमान्तीय पात्र/वर्गहरू गरिब, श्रमजीवी तथा अतिविपन्न स्तरका छन् । यिनीहरू सदियौँदेखि राज्यस्तरबाट उपेक्षित, किनारीकृत र आवाजविहीन छन्, यिनीहरूले प्रभुताको उपयोग गर्न पाएका छैनन् । प्रस्तुत अध्ययनमा यिनै सीमान्तीय सन्दर्भहरूलाई विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आवाज, पहिचान, प्रतिनिधित्व, प्रभुता, सीमान्तीयता ।

विषयपरिचय

युवा पुस्ताका चर्चित कथाकार रामलाल जोशीको २०७२ सालमा प्रकाशित कथासङ्ग्रह *ऐना* हो । यसले २०७२ सालको मदन पुरस्कारप्राप्त गरेको छ । सुदूरपश्चिम प्रदेशको परिवेशलाई केन्द्रीयतामा राखेर रचना गरिएको यस सङ्ग्रहमा १९ ओटा कथाहरू रहेका छन् । यो सङ्ग्रह साँच्चिकै सुदूरपश्चिमेली जनजीवनमा आधारित यथार्थको दुरुस्त 'ऐना' बनेको छ । नेपाली साहित्यको पछिल्लो चरणलाई चर्चाको शिखरमा पुऱ्याउने आधार बनेको छ । यसलाई सुदूरपश्चिमेली माटोको सुगन्ध बोकेको सुन्दर उपहारका रूपमा पाठक र समीक्षकहरूले हृदयदेखि नै प्रशंसा गरेका छन् । यसैभित्र सङ्कलित एउटा कथा 'खुटियाको काख' हो । यस कथामा सीमान्तीयतासम्बन्धी अनुसन्धानलाई नेपाली कथा विधामा आधारित समालोचनात्मक कार्यका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैले यसमा सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा केकसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ, भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा राखिएको छ । बहुलवादी प्रवृत्तिअन्तर्गत यसमा सीमान्तीयता पाइन्छ, भन्नु प्रस्तुत अनुसन्धानको दावी पनि हो । त्यसैले यहाँ सीमान्त वर्ग/पात्रको पहिचान, प्रतिनिधित्व र आवाजको निरूपण गरिएको छ ।

सीमान्तीयता अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययनको एक नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा हो । यस शब्दले सदियौँदेखि प्रभुत्वशाली वर्गबाट शासित, इतिहासबाट सीमान्तीयकृत, शक्तिको केन्द्रदेखि टाढा रहेका र आवाजविहीन समूहलाई बुझाउँछ । यस्ता समूह राज्यको मूल धारमा आउन सकेका हुँदैनन् र स्थानीयस्तरमा पनि उच्च वर्गबाट उपेक्षित र तिरस्कृत भएका हुन्छन् । यिनै वर्ग, जाति, समुदाय, धर्म, लिङ्ग, संस्कृति आदिको अध्ययन नै सीमान्तीय अध्ययन हो । साहित्यमा समाजको चित्रण गरिन्छ । समाजमा हुने सीमान्तीय संस्कृति साहित्यमा पनि मूल विषय बनेर देखा पर्न थालेको छ । वर्तमान समयमा सीमान्तीय अध्ययनलाई कृति विश्लेषणको छुट्टै सिद्धान्त वा अवधारणाका

* दर्शनाचार्य शोधार्थी, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, कञ्चनपुर

रूपमा विकास गरिएको छ। नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा पछिल्लो चरणमा प्रारम्भ भएर बिस्तारै अघि बढ्दै गरेको सीमान्तीय अध्ययन सामाजिक, सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण पद्धति हो र यस कोणबाट कथाकार जोशीका कथाको अध्ययन भएको देखिँदैन। यसै अभाव पक्षलाई दृष्टिगत गर्दै जोशीद्वारा रचित प्रस्तुत 'खुटियाको काख' कथामा सीमान्तीयताको अध्ययन गरिएको छ। त्यसक्रममा 'खुटियाको काख' कथामा वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक र उमेरगत सीमान्तीयता केकस्ता छ, भन्ने जिज्ञासासहित त्यसभित्रका सांस्कृतिक र वैचारिक सीमान्तीयताका पक्षहरू केकस्ता छन् भन्ने समस्यालाई निराकरण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ।

सामग्री सङ्कलन तथा अध्ययनविधि

यस अध्ययनका शोध्य समस्याहरूसित सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ। अध्ययनका लागि प्राथमिक वा आधारभूत सामग्रीको रूपमा ऐना कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'खुटियाको काख' कथालाई लिइएको छ। सहायक वा द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक अवधारणा र कृति विश्लेषण गर्न आवश्यक पर्याधारका साथै अर्थापनको ढाँचा निर्माण गर्न विभिन्न लेखक तथा अध्येताहरूद्वारा गरिएका पूर्वकार्यहरूलाई प्रयोगमा ल्याइएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

'सीमान्तीय' शब्दलाई अङ्ग्रेजीमा 'सबाल्टर्न' भनिन्छ। सबाल्टर्न शब्दले निर्धा, निमुखा, दबिएका, हेपिएका र ओभेलमा परेका श्रमिक, सर्वहारा र उत्पीडित वर्ग/व्यक्ति/समूहलाई बुझाउँछ (श्रेष्ठ, २०७३ : XVII)। सीमान्तीय शब्दलाई मोहनराज शर्माले 'अवरजन' भनेका छन्। उनले श्रेष्ठ नभएका वा तल्लो मानिसका रूपमा अवरजन अर्थात् सबाल्टर्नलाई लिँदै सलजो र पल्ली उपन्यासमा तिरस्कृत पात्र 'भुईँमान्छे' शब्दको प्रयोग गरेका छन् (शर्मा, २०७० : ३१४)। सीमान्तीय/अवरजन/सबाल्टर्नसम्बन्धी चर्चाको उठान सर्वप्रथम जर्मनीका दार्शनिक कार्ल मार्क्सले गरेका हुन्। मार्क्सले अर्थसँग जोडेर शासक र शासित दुईवर्ग सङ्घर्षको अवधारणा ल्याए। मार्क्ससँगै जर्ज प्लेखानोभ, जर्ज लुकाचलगायतले वर्गसङ्घर्षका सन्दर्भमा सीमान्तीय अध्ययनको पृष्ठभूमि तयार पारे। यसो भए तापनि समसामयिक सन्दर्भमा सबाल्टर्नका उन्नायक, विस्तारक र विचारक इटालेली नवमार्क्सवादी एन्टोनियो ग्राम्सी (१८९१-१९३७) हुन्। ग्राम्सीले प्रभुता वा प्रभुत्व (हेजेमोनी) का सन्दर्भबाट सबाल्टर्नलाई हेरेका छन् (शर्मा, २०७० : ३१६)। ग्राम्सीपछि लुई अल्थुसर, अर्नेस्टो ल्याकल्याउ, चान्टाल मुफिलगायतले सबाल्टर्न अध्ययनलाई विकसित गरे। भारतीय इतिहासकार रञ्जित गुहा, गायत्री स्पिभाक तथा विनिर्माणवादी ज्याक डेरिडा, नवइतिहासवादी मिसेल फुकोका साथै सबाल्टर्न अध्ययन समूह (सन् १९८२), सीमान्त विकास मञ्च (सन् २००५) लगायत व्यक्ति र संस्थाको प्रयासबाट सीमान्तीय अध्ययनले सिद्धान्तका रूपमा उचाइ लिएको पाइन्छ। हाल यो सिद्धान्त उत्तरउपनिवेशवाद तथा सांस्कृतिक अध्ययनसँग सम्बन्धित देखिन्छ। सीमान्तीय अध्ययनले अवरजन अर्थात् सीमान्तीकृतका आवाज तथा दिनचर्या र उत्पीडनलाई विषय बनाउँछ (शर्मा, सन् २०२० : ६१)। सीमान्तीकृत एउटा स्थिर वा जड विषय नभई कुनै राज्य, समाज, रङ, जाति, लिङ्ग, समूह, घर परिवारलगायत देश, काल र परिस्थितिमा भिन्न रूपमा पाउन सकिन्छ। अर्थात् एउटै व्यक्ति पनि कुनै परिवेशमा सम्भ्रान्त र कुनैमा अधीनस्थ हुन सक्छ। सीमान्तीकृतहरू बोल्लैनन्, उत्पीडन विरुद्ध बोल्ल्छन् र विद्रोह गर्छन् भन्ने तीन थरी मत देखिए पनि समग्रमा सीमान्तवादी लेखकले सबाल्टर्नका आवाजलाई उठाउँछन्। साहित्य समालोचनाका माध्यमबाट उत्पीडनका विरुद्धमा उठ्न र सङ्गठित हुन सहयोग पुऱ्याउँछन्। त्यसैले सीमान्तीय अध्ययनमा सीमान्तीकृतहरूका सामर्थ्य र सम्भावनाको खोजी गरिन्छ।

अध्ययनमा सीमान्तीकृत पात्रको उपस्थिति, त्यस्ता पात्रको सङ्ख्या, प्रतिनिधित्व, पहिचान, कार्यव्यापार, भूमिका तथा चारित्रिक अभिलक्षणलगायत पक्षको खोजी गरिन्छ। कृतिमा अवरजनप्रति लेखकीय पक्षधरता, अवरजन पात्रको भाषा, तथा सीमान्त वर्ग, समूहका राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिकलगायत पक्षको अध्ययन गरिन्छ। सीमान्तीय अध्ययनमा सीमान्त वर्गको स्वाधीनता, स्वतन्त्रता र आवाजको खोजी गरिन्छ। सत्ता, शक्ति र प्रभुता (हेजेमोनी) हत्याएर अवरजनका लागि दमनकारी एवम् विभेदकारी शक्ति भइदिने सम्भ्रान्त वा माथिल्ला वर्गका

कैरनको पनि यसले अध्ययन गर्छ। समाज व्यवस्थाका सीमा र परिधि तोकेर मान्छेलाई खण्डीकरण गर्ने अलग समूहको खण्डमा विभेदित गर्ने अनि तात्त्विक सीमामा रहन नदिई निर्मित सीमामा सीमान्तीकरण गरिएकाले त्यस्ता समूहको अध्ययनलाई सीमान्तीय अध्ययन भनेको बुझिन्छ (सुवेदी, २०७३ : २३४)। समाजका हरेक प्रकारबाट उपेक्षित रहेका समुदायलाई उत्पीडित वर्ग सम्बोधन गरी तल्लो वर्गका, अन्य, सर्वसाधारण अर्थ बुझाउने राज्यको मूलधार सत्ताशक्ति र वर्चस्वको केन्द्रभन्दा बाहिर भन्ने सीमान्तकृतको परिभाषासँगै सवाल्टर्न अध्ययनले समाजविकास र इतिहास निर्माणमा उनीहरूले खेलेको भूमिकालाई प्रकाशमा ल्याउने काम गरेको हुन्छ। समाजको सामाजिक संरचनाको निर्माण वर्गीय स्वरूपको चरित्र भएकाले यसका हरेक सरोकारवाला संस्थामा कोही प्रभुत्वशाली हुने र कोही सीमान्तकृत बन्ने अवस्थाको लामो श्रृङ्खला परम्परादेखि नै कायम देखिन्छ (थापा, सन् २०२० : ३४१)। यसो हुनाले परिवार, समूह, समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत व्यापक सीमान्तको अवधारणा विद्यमान देखिन्छ भने लिङ्ग, जातजाति, वर्ग, भाषा, धर्म, उमेर, वर्ण, क्षमता, पृथकता, विचार, जीवनदर्शन लगायतका विविध आधारमा बहुसङ्ख्यक मानिस सधैं सीमान्तकृत अवस्थामा छन्। नारीको महत्ता र मातृशक्तिको महिमागान गरी सम्मान गरे जस्तो भावले सांस्कृतिक विम्ब चित्रित गर्न पनि पितृसत्ताले छोडेको छैन। पुरुष सत्ताको प्रभुत्व रहेको समाजमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक लैङ्गिक, वर्गीय, जातीय यस्ता निर्मित विभेदका विरुद्ध नारीहरू एवम् उत्पीडितहरूले लगातार सङ्घर्ष गरिरहनु परेको छ। सीमान्तीकृतहरू सङ्गठित हुन नसक्नु र भए पनि उनीहरूका आवाज सम्बन्धित पक्षले नसुन्नु जस्ता सीमान्तीकृतले भोगेका समस्याको समेत यसमा अध्ययन गरिन्छ।

सीमान्तीय चेतनाका आधारमा खुटियाको काख कथाको विश्लेषण

अर्थ वा पुँजीका कारण पाइने उत्पीडन वा सीमान्तकृतको अवस्था वर्गीय/आर्थिक सीमान्तीयता हो। मार्क्सले अर्थलाई आधार मान्दै यसका आधारमा समाजमा उत्पीडनको अवस्था आउँछ भन्ने मान्यता राख्छन् भने परवर्ती ग्राम्सी, अल्युरसलगायतले लैङ्गिकता, जातीयता तथा विचारधाराबाट पनि समाजमा विभेद पाइने धारणा राख्छन्।

(क) **वर्गीय/आर्थिक सीमान्तीयता** : खुटियाको काख कथामा आर्थिक आधारमा सीमान्तीकृत बनेका विपन्न वर्गका पात्रहरू धेरै छन्। पितर परेका बुढाबुढी, सिँगाने केटाकेटी, अधबैसे आइमाई, ख्याउटी केटी, बाङ्गे बुढो, उसकी स्वास्नी लगायतका पात्रहरू आर्थिक दृष्टिले सीमान्तीकृत देखिन्छन्।

आर्थिक अभावकै कारण कुनै टेक्टर अथवा नयाँ मानिस बगरमा देख्ने वित्तिकै चार-पाँच जना सिँगाने केटाकेटीहरू मालिकलाई तानातान गर्दछन्। आफ्नो गिट्टी राम्रो र सस्तो भएको दावी गर्दै ग्राहकलाई आफूतिर आकर्षण गर्न खोज्दछन्। एकसरो लुगा समेत पुरा लगाउन नपाएका नाङ्गा तुरी छोडेका सिँगाने निस्केका केटाकेटीहरू समेत तोते बोलीमा आफ्नो गिट्टीको तारिफ गर्दै ग्राहकलाई आफूतिर आकर्षण गर्न खोज्दछन्। एउटाले भन्छ - होइन तेइको भन्दा हाम्नो गिट्टी लाम्नो छ, छाउजी इ: हाम्नो लैजाउ है। यसबाट पनि त्यस क्षेत्रका निम्न वर्गका बालबालिकाहरू कतिसम्म आर्थिक चपेटामा परेका छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ। आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण बालबालिकाहरूले खुटियाको काखमा बसी गिट्टी कुट्नुपर्ने अवस्था छ। एकसरो लुगा लगाउन नपाउनु, दुई छाक खान गिट्टी कुट्नु, विद्यालय जानुपर्ने उमेरमा गिट्टी कुटेर बेच्नु, खुट्टामा चप्पल नहुनु, बस्ने छाप्रो नहुनु, हातमुख जोर्ने उपायसमेत नहुनु आर्थिक सीमान्तीयताका उदाहरणहरू हुन्। वर्गीय/आर्थिक सीमान्तीयता प्रष्ट पार्न निम्न साक्ष्यहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

साक्ष्य १

कुनै टेक्टर अथवा मोटरसाइकलमा नयाँ मानिस बगरमा देख्नेवित्तिकै चार-पाँच जना सिँगाने केटाकेटीहरू मालिकलाई तानातान गर्दछन् -

“ओ दाइ, गिट्टी लिन ओको हो ? इ: हेर, यो गिट्टी दामी छ। लौ बाह्रसयको सप्यै लैजानुहोस्।” (पृ. २२७)

साक्ष्य २

“तिमीहरू स्कूल नगएर किन गिट्टी फौछौं बा ?”

बराठिएको एउटा केटाले च्याठिएर भन्छ -

“भर्खर स्कूल गएर त आको नि। कतिपटक जाने यहिनेरको स्कूलमा ? उ: देख्नु हुन्न ? त्यहीनेर त हो नि स्कूल।”

“होइन, पढ्नु पढ्ने भनेको ? पढ्नु जानुपर्छ नि ।”

उसैगरी च्याठिएर बोल्छ ऊ -

“तपैले भनेर हुन्छ ? हाम्रा बाआमाले पनि भन्नु पऱ्यो नि । खानुपढ्ने हामीले ? खानुपऱ्यो नि ।” (पृ. २२९)

साक्ष्य ३

टेक्टर मालिकले गिट्टीको मोलमोलाई गरी नसक्दै दुईटा मोटरसाइकल रोकिए, खुटिया पुलमुनि । स-साना थैला बोकेका आठ-दसजना भुत्रे केटाकेटीहरू दौडिएर बाइकमा भुम्मिए -

“ओ, अडकल कोइला किन्न आउनु भ'को हो ? ल, यी दुई थैलीको सय रूपपे दिनुस् । यो सपै लानुस् ।” भुत्रे केटीले आफ्नो र भाइको थैला औँलाले देखाएर भनी । (पृ. २३०)

माथिका साक्ष्यहरूलाई हेर्दा टेक्टर वा मोटर साइकलमा आउने नयाँ मानिस बाइक मालिक आर्थिक रूपले सम्पन्न र गिट्टी कुटेर बेचनको लागि ग्राहकको पर्खाइमा बसेका मानिसहरू विपन्न गरी दुई किसिमका पात्रहरू देखिन्छन् । आर्थिक विपन्नताकै कारण स्कुल जाने उमेरका केटाकेटीहरू स्कुल नगई खुटियाको किनारमा गिट्टी कुटेर बसेका छन् । बोल्नलाई राम्रोसँग जीब्रो समेत नलागेका केटाकेटीदेखि पितर परेका बुढाबुढी समेत आराम गर्नुपर्ने बेलामा गिट्टीमा आफ्नो दैनिकी साटिरहेका छन् । त्यसैगरी मीठो खान र राम्रो लगाउन नपाएक भुत्रे केटाकेटीहरू थैलामा कोइला जम्मा गरी ग्राहकहरूलाई आफ्नो कोइला राम्रो भन्दै कोइला बेच्ने प्रतिस्पर्धामा उत्रिएका छन् । प्रस्तुत कथामा आर्थिक विपन्नताकै कारण खुटियावासीहरूको खुट्टामा चप्पल, बस्ने आफ्नै छाप्रो, आड ढाक्ने कपडा र हातमुख जोर्ने उपाय समेत नहुनुले खुटियावासीहरू वर्गीय/आर्थिक रूपले सीमान्तीकृत रहेको कुरा देखाइएको छ ।

(ख) लैङ्गिक सीमान्तीयता : लैङ्गिक अध्ययन साहित्य समालोचनाको नवीन अवधारणा हो । यसको विषय समकालीन समाजका पुरुष, महिला, तेस्रो लिङ्गी, राज्यको लैङ्गिक नीति, पितृसत्ता, समलैङ्गिकता, विषम लैङ्गिकता आदि पर्दछन् । यसका अतिरिक्त लैङ्गिक विभेद, शरीर राजनीति जस्ता राजनीतिक विषय पनि लैङ्गिक अध्ययनभित्र समेटिन्छन् (भट्टराई, २०६८ : २६१) । समाजमा महिला र पुरुषको अवस्था, लैङ्गिक विभेदका कारण लगायत पक्षको अध्ययन साहित्यिक कृतिका माध्यमबाट गरिन्छ ।

प्रस्तुत खुटियाको काख कथामा पनि लैङ्गिक सीमान्तीयता पाइन्छ । पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा नारीहरू पुरुषको अधिनमा छन् । यस कथाकी दलेकी आमा पनि पुरुषको अधिनमा छे । दलेकी आमाले दुईवटा विवाह गर्न बाध्य छे; चुरे पहाडको फेदी, खुटिया खोलाको छेउमा रहेको भुत्रोभित्र जीवन जिउन विवश छ । तारेसँग पहिलो विवाह भएर घरजम गरेर बसेकी दलेकी आमाबाट भीमे छोरो हुँदाहुँदै पनि उसले दोस्रो विवाह गर्न बाध्य भएकी छे । घाँस काट्न वन गएका बेला बाङ्गे बुढोले तानेर आफ्नो घरमा लगी जजबरजस्ती आफ्नी श्रीमती बनाउँछ । यति हुँदाहुँदै पनि आइमाई भएकै कारण कुनै प्रतिकार नगरी पहिलो छोरालाई सँगै ल्याएर बाङ्गे बुढालाई माया गर्न थाल्छे । यसै सन्दर्भलाई निम्न साक्ष्यद्वारा प्रष्ट पार्न सकिन्छ :

“त्यो पनि असाध्यै रुबसी हो नि साप् । तेस्को दामलमा त्यो जत्तिकी रुबसी त कोइ देखेन मैले ।” उसले त्यसो भनि रहँदा दलेकी आमा भुत्रोभित्रको कुहिरी मण्डलमा आफ्ना पहेंदा दाँत देखाइ रहेकी थिई ।

“तारे चाइने कमसलै मान्छे थ्यो । मर्दको जमान पनि थिएन उसमा । तर पनि यो त उसलाई छोड्ने नमान्ने नि । फकाउँदा नमानेपछि घाँस काट्न वन गएका बेला हात हालेर तानेर ल्याएँ यसलाई । त्यो जमानामा पनि सात सय जारी तिरेको हुँ नि हजुर यसको । तानेर ल्याएको तीन दिनसम्म त खाना नखाइकन बसि दी यो । तर यौटा कुरो चाइने मान्ने पर्छ हजुर । आइमाईको जातमा बदलाको भावना नहुने रै'छ । यसको चित्त दुखाएर मैले जबरजस्ती जोई बनाए पनि यसले मसँग कैले पनि बदलाको भावना राखिन्न । कृभलो चिताइन्न । पछिपछि त यस्तो पिरम भयो कि मैलेभन्दा बढी माया गर्न थाली त्यो । सुरुमा रिस गर्ने मान्छे, ऐले यनि माया किन गर्न थालिस् त ? भनेर सोध्दा त्यसले के भनी था'छ हजुर ? होइन स्वास्नी मान्छे, मायाका भोका हुन्छन् । वीर पुरुषकै पूजा गर्छन् । यो आइमाई जातिको स्वभाव यस्तै हुन्छ भनी । तेस्तो रै'छ हजुर स्वास्नी मान्छेको स्वभाव । अनि यो आउँदा भीमे पनि साथमा आयो ।

ऊ यतै हुक्यो । मबाट दुईटा छोरा भए । जेठोलाई चाइने माउवादीले बेपत्ता पार्दिए । कान्छो चाइने ऐले बम्बैमा छ । ऊ गएको पनि यै वैशाखमा तीन साल हुन्छ अब । यस्तै छ हजुर जिन्दगी । बुढो हड्डी ढुङ्गामा घोट्टा घोट्टा खिइ सक्यो । कुन दिन चाइने यै खोलामा आँखा चिम्लिन पर्ने हो ? था' छैन ।” (पृ. २३९)

उपर्युक्त साक्ष्यबाट नारीहरू पुरुषको अधिनमा रहेको प्रष्ट हुन्छ । एउटा घरबार हुँदाहुँदै पनि परपुरुषले तानेर लगदा प्रतिकार गर्न नसकी बाध्यतावश उसैकी श्रीमती भएर बस्नुपर्ने अवस्थाले नारीहरू लैङ्गिक रूपले सीमान्तकृत छन् भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

(ग) जातिगत सीमान्तीयता : परम्परागत सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाका रूपमा रहेको जाति विशेषका कारण पनि कुनै वर्ग/व्यक्ति उपेक्षित तथा तिरस्कृत भएको पाइन्छ, भने त्यो जातिगत सीमान्तीयता हो । वर्गीय आधारमा अपहेलित व्यक्ति/वर्ग जातिगत आधारमा पनि शोषित छ ।

‘खुटियाको काख’ कथामा बाङ्गे बुढो, उसकी स्वास्नी तथा केटाकेटीहरू दलित समुदायका छन् । उनीहरू यस कथामा सीमान्तकृत पात्रहरू हुन् । सीमान्तकृत भएकै कारण उनीहरूले मीठो खान र राम्रो लाउन पाएका छैनन् । केटाकेटीहरू भोकानाइगा छन्, केटाकेटी, बुढाबुढी सबैले गिट्टी फुटाएर जीवन निर्वाह गर्नु परेको छ । बाङ्गे बुढोले सात वर्ष काला पहाडमा ढुङ्गा फुटाउँछ । चार वर्ष भारी बोक्छ तर पनि उसको जीवनमा कुनै परिवर्तन हुँदैन । अन्तिममा आराम गर्नुपर्ने उमेरमा समेत खुटिया किनारका गिट्टी फुटाउँदै मृत्युलाई गिट्टिसँग साटिरहेको छ । जातीय उत्पीडनमा रहेको नेपाली समाजमा बाङ्गेबुढा जस्ता हजारौं व्यक्तिहरू दलनमा परेको, समय परिवर्तन हुँदा पनि उनीहरूको जीवनमा कुनै परिवर्तन नभएको, समाज तथा राज्यले पनि उनीहरूलाई नहेरेको, उनीहरूलाई समय परिवर्तनको कुनै ख्याल नभएको कुरा उक्त कथामा व्यक्त गरिएको छ । बाङ्गे बुढाले आफ्नै श्रीमतीलाई मास्टरसाप्को लागि चिया पकाउन भन्दा उसकी श्रीमती छक्क पढे कस्तो जुगजमाना आयो हतेरी भन्दै जुगजमानालाई सरापेको कुराले खुटियाको वरिपरि बस्ने समुदाय जातिगत रूपले पनि सीमान्तकृत छ भन्ने पुष्टि हुन्छ । उनीहरूकाहड्डी ढुङ्गामा घोट्टाघोट्टै खिइसके, न बस्नलाई राम्रो घर छ, न त गिट्टी नकुट्टा एक छक्क खान पुग्छ । न केटाकेटीहरूलाई स्कूल पठाउन सकेका छन् । केटाकेटीहरूले पनि बोल्नलाई जीब्रो राम्रोसँग नआउँदै नाङ्गै तुरी देखाउँदै गिट्टी कुट्नु परेको छ । यो कहालीलागदो अवस्थाले उनीहरू जातीय उत्पीडनमा परेका छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । प्रस्तुत कथामा देखाउन खोजेको जातीय सीमान्तीयतालाई निम्न साक्ष्यद्वारा पनि स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

“हेर्नास मास्टरसाप, काला पहाडमा सातवर्ष ढुङ्गा फोडियो । चार वर्ष भारी बोकियो । केई फूली परेन । आखिर आफ्नो देश भनेको त आफ्नै हो नि । हैन र साप ? बुढेस कालमा त आफ्नै देशको ढुङ्गामाटो काम लाग्ने रै'छ । हो कि होइन, लौ भन्नोस् ?” दुई सर्का तमाखु तानेपछि उसले भन्यो ।

“हो नि । आफ्नो देश जस्तो अन्त कहाँ हुनु नि ।”

“अनि तपाईं चाइने कस्ता हुनु भो ?” पुरानो ढपले उसले सोध्यो ।

“म ? म, बाहुन ।”

“ए.....।”

उसको मुख विकृत भयो । “तेसोभे चाहा नचल्ने भो ।” बाङ्गे बुढाको आत्मीयतामा पीडा मिश्रित थियो ।

“किन ? किन नचल्ने हो र चिया ?”

“हामी।”

उसको वाक्य पूरा भएन ।

“हामी दलित पन्यौं । हजुर उपरजाति हुनु भो ।” हामी एउटै जातका नभएकोमा ऊ निराश देखियो । (पृ. २३६)

माथिका साक्ष्यहरूले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय सीमान्तीयतालाई झल्काएको छ । बाहुन जाति भएकाले दलितको घरमा पाकेको चिया नचल्ने बाङ्गे बुढाको अभिव्यक्तिले सीमान्तीय जातिको आवाज प्रतिनिधित्व गरेको छ । तल्लो वर्गका मानिसले समाजमा श्रम गरेर बाँच्नु परेको र त्यो श्रमको पनि उचित मूल्याङ्कन नहुँदा जीवनमा परिवर्तन आउन नसकेको सन्दर्भ पनि उपर्युक्त साक्ष्यबाट प्रष्ट हुन्छ ।

(घ) उमेरगत (बाल-वृद्ध) सीमान्तीयता : उमेरगत सीमान्तीयताभिन्न बाल, वृद्ध, अशक्त लगायत सीमान्तीयता पर्दछ । यस्ता पात्रहरू आर्थिक दुरावस्था र राज्यको उपेक्षाका मारमा परेमा हुन्छन् । खुटियाको काख कथामा राज्यबाट पेलिएका, धर्केलिएका र उपेक्षा गरिएका अति विपन्न परिवारको पीडा अभिक्त भएको छ । सिँगाने केटाकेटी, सानी ख्याउटी, बाङ्गे बुढा, बाङ्गे बुढाकी पत्नी (दलेकी आमा), भुत्रे केटाकेटी, ओठ नीलो भएकी केटी लगायतका पात्रहरू उमेरगत सीमान्तकृत पात्रहरू हुन् । उमेरको हिसाबले साना भर्खरै बोल्न सिकेका, बोली समेत प्रष्ट नभएका सिँगाने, भोका नाङ्गा केटाकेटीहरूदेखि लिएर उमेर खाइसकेका मृत्युलाई पर्खिबसेका बाङ्गे बुढा जस्ता मानिसहरू आर्थिक अभावकै कारण खुटियाको काखका गिट्टी फुटाउने र नदीको बगरमा रहेका लास जलाएका कोइला बटुले अनि बेचेको दुईचार पैसाले जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । यिनीहरूको गास, बास र कपासको कुनै व्यवस्था छैन, न त कुनै सुरक्षाको व्यवस्था छ । वर्षायाममा पानी नतर्ने छाप्राहरूमा रात काटेका यी सीमान्तकृत पात्रहरूका लागि सरकार तथा प्रशासन अन्धो बनेको छ । सीमान्तकृत पात्रहरूमा पनि कुनै अस्तित्व बोध छैन । किनभने यिनीहरू शिक्षाबाट पनि वञ्चित छन् । भोला बोकेर विद्यालय जानुपर्ने समयमा भोला बोकेर नदी किनारका कोइला बटुल गइरहेका छन्, कमला र नरम हातका औला थिच्दै गिट्टी कृटिरहेका छन् । यिनीहरूको आवाज पनि स्पष्ट छैन । आवाज सुन्ने पनि कोही छैन । जीवनभर गिट्टी कुट्दै जीवनको अन्तमा पुगेका बुढाबुढी समेत आफ्नो जीवनको अन्तिम घडीलाई त्यही गिट्टी र कोइलामा साटिरहेका छन् । उमेरको हिसाबले आराम गर्नुपर्ने बेला समेत गिट्टी नकुटी, कोइला नबटुली उनीहरूको गुजारा हुन सकेको छैन । उमेरगत सीमान्तीयताका केही साक्ष्य निम्न छन् :

साक्ष्य १

कलिला औंलाहरू थिचिएर रगताममे भएका छन् । खुट्टा फाटेका छन् । लुगा फाटेर कसैका घुँडा, कसैका कुइना र कसैका पेट देखिएका छन् । केटाकेटीहरूमा एकजना केटीबाहेक बाह्र वर्षभन्दा माथिका कोही देखिँदैनन् । आधाआधी जस्तो बालबालिकाहरू त भर्खर बोल्न सिकेका सिँगाने पनि छन् । कसैका चप्पलका तुना टुटेका छन् । चप्पलै नलाएका नाङ्गा खुट्टाहरू धेरै छन् । कपाल जिङ्गिङ्ग छन्, सबैका । मैला र भुत्रा लुगाहरू छन् जिउमा । ठाउँठाउँमा च्यातिएका पनि । (पृ. २२८)

साक्ष्य २

चाइने यत्रो वर्षसम्म यै खोलाका किनारमा बसियो । खोलाले पनि बगाएन । बाढीले पनि उठीबास लाएन । खोलाका ढुङ्गा फोरेर खाँदा सरकारलाई चाइने के पीर परेछ, कुन्नि ? ओहो ! अब चाइने कता गएर ढुङ्गा फोर्ने होला, हे ईश्वर ।" (पृ. २४०-४१)

साक्ष्य १ र साक्ष्य २ लाई हेर्दा विद्यालय जाने उमेरका केटाकेटीहरू खोला किनारमा गिट्टी कुट्न र कोइला बटुल बाध्य छन् । उनीहरूको अवस्था ज्यादै दयनीय छ । खुट्टामा चप्पल छैन, कपाल जिङ्गिङ्ग छन् लुगा छैनन् । शरीरमा भएका लुगा पनि भुत्रा र मैला देखिन्छन् । उनीहरूको लागि कुनै पनि संस्था तथा राज्यले केही गर्न सकेको देखिँदैन भने साक्ष्य २ लाई हेर्दा बाल्यकालदेखि बुढो हुँदासम्म खोलाकै किनारमा जीवन बिताएका बुढाबुढीहरूलाई राज्यले केही गर्नुका साटो उल्टै त्यहाँबाट अन्तै जानुस्" भनेर त्यो ठाउँ छोड्ने आदेश दिन्छ । यी र यस्तै कुराहरूले यस कथामा उमेरगत सीमान्तीयता छ भन्न सकिन्छ ।

(ङ) सांस्कृतिक सीमान्तीयता : कुनै जाति वा राष्ट्रको सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थव्यवस्था आदिमा प्रतिबिम्बित हुने र तिनका कला कौशल, बौद्धिक विकास आदिमा प्रकट हुने सम्पूर्ण क्रियाकलापको परिष्कृत रूप संस्कृति हो । वर्तमान सन्दर्भमा यिनै मूल्य, मान्यतहरू भत्किए गएका छन् । परम्परागत धर्ममाथि प्रहार हुँदै आएको छ र यस्ता पक्षहरू दिनानुदिन सीमान्तीयता र उपेक्षित भएका छन् ।

खुटियाको काख कथामा वर्षौंदेखि बस्दै आएका श्रमजीवी गरिब, ढुङ्गा फोडेर र कोइला बटुलेर जीवन निर्वाह गर्दै आएका बाङ्गे बुढो लगायतको परिवारलाई खुटिया खोलाको छेउ छोड् भनिएको छ । कथामा सीमान्तीय पात्रहरू समाजबाट धर्केलिएका, हेपिएका, आवाजहीन, निरीह र सीमान्तीयकृत देखिन्छन् । वर्षौंदेखि खोलाको किनारमा भुप्रो बनाएर बसेका उपेक्षित वर्गहरूलाई राज्यले हेर्न सकेको छैन । भोकभोकै नाङ्गै गिट्टी कुट्न र कोइला बटुल बाध्य

छन् । उनीहरूले पाउनुपर्ने नैसर्गिक अधिकारबाट समेत वञ्चित हुनु परेको छ । गास, बास र कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य मानिसका नैसर्गिक अधिकार हुन् तर यी कुनै पनि कुराहरू उनीहरूले पाएका छैनन् । आफ्नो पुख्र्यौली गिट्टी कुट्ने र कोइला बटुल्ने पेसामै सीमित छन् । चुरे संरक्षणका लागि सरकारले खुटियाबाट रोडा, बालुवा र ढुङ्गा निकाल्न प्रतिबन्ध लगाएपछि उनीहरूको गुजारा गर्ने बाटो बन्द हुने भएको छ । सांस्कृतिक सीमान्तीयताको अभिव्यक्ति गर्न कथाबाट निम्न साक्ष्यलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

बाङ्गे बुढाको सामुन्नेको चिया चिसो नहुँदै एक हुल प्रहरी उत्रियो । फुलबाट तल झर्‍यो । पुलिसकै आवाज दिएर पुलिस बोल्‍यो -

“बाजे, चुरेको संरक्षणका लागि सरकारले खुटियाबाट रोडा, बालुवा र ढुङ्गा निकाल्न प्रतिबन्ध लगाएको छ । अब तपाईंहरू अन्त जानुस् । यहाँ प्रतिबन्ध छ ।” (पृ. २४०)

प्रस्तुत साक्ष्यमा सांस्कृतिक सीमान्तीयता सघन रूपमा आएको छ । बाङ्गे बुढा जस्ता उपेक्षित वर्गहरूले बस्न र खान पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुनुपरेको प्रसङ्गले नागरिक अधिकारको अपहरण गरिएको छ । यसरी वर्षौंदेखि बस्दै आएका श्रमजीवी गरिब, ढुङ्गा फाडेर र कोइला बटुलेर जीवन निर्वाह गर्दै आएका बाङ्गे बुढा लगायतको परिवारलाई खुटिया खोलाको छेउ छोड्न गरिएको अभिव्यक्तिले कथामा सांस्कृतिक सीमान्तीयता झल्काउँछ ।

निष्कर्ष

सीमान्तीयताको सघन प्रस्तुति भएको खुटियाको काख कथा रामलाल जोशीद्वारा लेखिएको कथा हो । उत्तरआधुनिक दर्शन र बहुलवादी प्रवृत्तिभित्र अटाउने सीमान्तीयताको प्रयोग भएको यस कथामा वर्गीय/आर्थिक, लैङ्गिक, जातीय, उमेरगत विभेद देखिएका छन् । कथामा स्थानिक, सांस्कृतिक, धार्मिक सीमान्तीयता पनि देखिन्छन् । तल्लो मानिने जातिलाई सीमान्त बनाउने नेपाली समाजमा विद्यमान विभेद, राज्यद्वारा उपेक्षित गरिब, श्रमजीवीको जीवनशैली कथामा समेटिएको छ । कथाका प्रमुख पात्र बाङ्गे बुढा र अन्य सहायक पात्रहरूमा केन्द्रित रहेर विवेचना गर्दा के निष्कर्ष देखिन्छ भने विभेदकारी सामाजिक संरचनात्मक व्यवस्था, अर्थराजनीति, सांस्कृतिक धरातल, परिस्थिति, स्वार्थ र दृष्टिकोणले सीमान्तीय पात्र, वर्ग/समुदायको निर्माण गर्ने भएकाले ती विलुप्तहरूको खोजी गरिनु अत्यावश्यक छ । यस कथामा सीमान्त वर्गका विचार उपेक्षित र आवाजविहीन छन् । कथामा प्रयुक्त सीमान्तीय वर्ग/पात्रको स्थान समाजमा सुरक्षित छैन, उनीहरूको पहिचान र अस्तित्वमाथि उठ्न सकेको छैन । उनका आवाज सम्बन्धित पक्षले सुनेको छैन । राज्यको दृष्टिकोणमा परिवर्तन नआएसम्म र सम्भ्रान्त वर्गका विचारमा उदारता तथा सीमान्त वर्गमा अस्तित्वबोध साथै प्रतिरोधी क्षमता उच्च नभएसम्म समाजमा समानता, स्वतन्त्रता र मानवता कायम हुन असम्भव देखिन्छ । समग्रमा खुटियाको काख कथाको सीमान्तीय अध्ययनको आधारमा प्रमुख पात्र बाङ्गे बुढा सीमान्तीय चरित्र हो भन्ने प्रस्टिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- थापा, सीता अधिकारी (सन् २०२०). *द्वन्द्वको अवसान उपन्यासमा सीमान्तीयता*. दृष्टिकोण, १०:१, पृ. ३३८-३४९ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६८). *लैङ्गिक समालोचना*. *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना*. *सैद्धान्तिक खण्ड* (सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम), काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. २५९-२७३ ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७०). *अवरजन अध्ययन र साहित्य*. *भृकुटी* (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क), पृ. ३१४-३२५ ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०७६). *उलार कथामा सीमान्तीयता*. *प्राज्ञमञ्च*. ३२:१६, पृ. ३५४-३६१ ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (सन् २०२०). *समकालीन नेपाली कथामा प्रयुक्त सीमान्तीय पात्रको पहिचान, प्रभुत्व र आवाज*. *पृथ्वी जर्नल अफ रिसर्च एण्ड इन्नोभेसन*. २:१५ पृ. ५८-७३ ।
- श्रेष्ठ, शङ्करकुमार (२०७३). *सीमान्त क्षितिज*. *प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा*. (सम्पा. मातृका पोखरेल, इस्माली र लक्ष्मणप्रसाद गौतम). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०७३). *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री प्रकाशन ।

रमेश विकलको लाहुरी भैंसी कथामा सबाल्टर्न

सरिता ताम्राकार*

सार

प्रस्तुत लेखमा कथाकार रमेश विकलद्वारा लिखित 'लाहुरी भैंसी' कथामा सबाल्टर्न सिद्धान्तका कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। यस कथामा समाजमा हुने खाने र हुँदा खाने वर्गको यथार्थ चित्रण गरेको छ। समाजमा शोषक, सामन्त, हुनेखानेले सधैं गरिब, निमुखा र हुँदा खाने वर्गलाई आफ्नो दमनमा राखेको यथार्थता भल्किएको छ। समाजमा सदियौँदेखि अमूल्य योगदान गरे पनि इतिहास लुकाएका, अधिकार खोसिएका, आवाज दबाइएका, कमजोर तथा अपहेलित समुदाय नै समग्रमा सबाल्टर्न हो। यसमा सबाल्टर्न सिद्धान्तसम्बन्धी अवधारणालाई सौद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ। अध्ययनको प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रमेश विकलद्वारा लिखित 'लाहुरी भैंसी'लाई लिइएको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सबाल्टर्न सिद्धान्तसम्बन्धी विभिन्न लेखकद्वारा लेखिएका पुस्तक, लेखरचनालाई उपयोगमा ल्याइएको छ। यस शोधमा सङ्कलन गरिएको सामग्रीको विश्लेषणका लागि मूलतः पाठविश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गर्दै निष्कर्षमा पुगिएको छ। सबाल्टर्न एउटा छाया शब्द भएकाले यसभित्र धेरै कुराको प्रतिनिधित्व गर्ने भए पनि यस लेखअन्तर्गत कथामा रहेको वर्गीय, जातीय र वैचारिक सबाल्टर्नको अवस्था अनि उनीहरूको समाजिक स्थान, प्रभुत्व र प्रतिरोधको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ। यस कथामा सबाल्टर्न वर्गको आर्थिक, वर्गीय, समाजिक अवस्था अत्यन्तै कष्टपूर्ण छ भने, शोषकवर्गको केन्द्रीयतामा हुँदा खाने वर्गले जहिले पनि आफ्नो परिश्रममा दैनिक गुजारा चलाएर शान्तिको सास फेरेको हेर्न नसक्ने समाजका शोषकको गिद्धेनजरबाट जहिले जल्नुपर्ने वास्तविकता लुखुरेको घरपरिवारले भोग्नुपरेको छ।

शब्दकुञ्जी : बुर्जुवा, वर्गीय शोषण, सत्ताप्रतिरोध, सबाल्टर्न, सर्वहारा।

विषयप्रवेश

नेपाली कथाको विकास परम्परालाई हेर्दा रमेश विकल (१९८५-२०६५) समसामयिक एवम् समाजिक यथार्थवादी विचार प्रवाहित गर्ने स्रष्टाका रूपमा परिचित देखिन्छन्। उनीद्वारा लिखित लाहुरी भैंसी कथा नयाँ सडकको गीत (२०१९) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ। यसमा सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिका साथै सबाल्टर्नगत अवस्थाको चित्रण पाइन्छ। यसलाई एक प्रगतिवादीमुख समाजिक यथार्थवादी कथा पनि मान्न सकिन्छ। यसभित्र नेपाली समाजमा विद्यमान असमानता, समाजिक शोषण, वर्गविभेद, वैचारिक विभेद जस्ता कुरा समेटिएका छन्। आर्थिक रूपले कमजोर समान्य तथा सोझा व्यक्तिमाथि शक्तिशाली एवम् सामन्त भनाउँदाहरूले कसरी शोषण गर्छन् भन्ने कुरालाई यसमा देखाएको छ। यो तत्कालीन समाजमा रहेको वर्गीय विभेदलाई चित्रण गर्ने प्रयासमा आधारित कथा हो। समाजमा पुँजीपति वर्गले निम्नवर्गीय मानिसलाई आर्थिक र सामाजिक शोषण गर्ने प्रवृत्तिको तिखो यथार्थता यसमा पाइन्छ। गाउँको प्रतिष्ठित व्यक्ति द्वारेवाले निम्नवर्गीय छिमेकी लुखुरेद्वारा किनिएको भैंसीमाथि आँखा गाडेर अनेक जालभेल गरी उक्त भैंसी आफ्नो हातमा पारेको मार्मिक पक्षको चित्रण यसमा रहेको छ। यसकारण यहाँ लुखुरेलाई सबाल्टर्न र द्वारेवालालाई गैरसबाल्टर्नका रूपमा हेर्दै उनीहरूकै केन्द्रीयतामा सम्पूर्ण कथा अगाडि बढेको मान्न सकिन्छ। द्वारेवा पुँजीपति समाजका बुर्जुवा वा सामन्ती पात्रका रूपमा चित्रित छन्। सबाल्टर्न वर्गले जहिले पनि यस्ता शोषकविरुद्ध आवाज उठाउँदाउठाउँदै पनि आफ्नो केही नलाग्ने निरीह आवाज ठुलाबडा शोषकका अगाडि आफ्नो मन-मस्तिष्कले कतै पनि निर्णय गर्न नसक्ने वास्तविकता भल्केको लुखुरेको व्यवहारबाट देखाइएको छ। वास्तवमा सबाल्टर्न सिद्धान्तभित्र

* दर्शनाचार्य शोधार्थी, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, कञ्चनपुर

वर्गीय, वैचारिक तथा जातीय आदि सबाल्टनका अवस्थाहरू अर्थात् उनीहरूको दयनीय एवम् सामाजिक स्थान, प्रभुत्व र आंशिक प्रतिरोधमार्फत गरिने वर्गीय पहिचानको अवस्थालाई देखाएको हुन्छ। त्यसैले यहाँ एउटा सर्वहारा वर्गीय श्रमिक लुखुरेले साँहुसँग ऋण लिई पत्नीको सम्पूर्ण गहना बेचेर किनेको लाहुरी भैंसी बुर्जुवा वर्गीय पुँजीपति द्वारेबाको कपटपूर्ण व्यवहारका कारण लाहुरी भैंसीलाई नै सुम्पिदिने अवस्था सिर्जना भएको देखाइएको छ। द्वारेबाले आफ्नो फन्डामा पार्नको लागि लुखुरेमाथि गरेको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारलाई यस कथामा चित्रण गरिएको छ। यिनै सन्दर्भहरूका कारण लाहुरी भैंसी कथामा रहेको वर्गसङ्घर्षलाई सबाल्टनका माध्यमबाट विश्लेषण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो। अर्थात्, 'लाहुरी भैंसी' कथामा सबाल्टन वर्गको प्रयोग कसरी वा यस कथामा प्रभुत्वसाली पात्रको भूमिका केकस्तो रहेको छ, भन्ने समस्यालाई केन्द्रबिन्दु मानी तिनैको निराकरण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ।

अध्ययन विधि

रमेश विकलको 'लाहुरी भैंसी' कथामा सबाल्टन शीर्षकको प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ। त्यसक्रममा आधारभूत वा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रमेश विकलद्वारा लिखित 'लाहुरी भैंसी' नयाँ सङ्कको गीत कथासङ्ग्रहलाई लिइएको छ भने सहायक वा द्वितीयक सामग्रीका रूपमा पर्याधार र विश्लेषणका लागि सबाल्टन सिद्धान्तसम्बन्धी विभिन्न लेखकद्वारा लेखिएका पुस्तक तथा लेखरचना आदिलाई उपयोगमा ल्याइएको छ। साथै सङ्कलन गरिएका सामग्रीको विश्लेषणका लागि मूलतः वर्णनात्मक र पाठविश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ र सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण गरी निष्कर्षसम्म पुग्न सहजताका लागि निगमन विधिको समेत सहयोग लिइएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

कुनै पनि एक जाति, वर्ग, लिङ्ग र क्षेत्र आदिद्वारा आफ्ना व्यक्तिगत, वर्गगत, जातिगत, लिङ्गगत अनेक प्रकारका स्वार्थसिद्ध गर्नका लागि अर्को जाति, वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र आदिलाई इतिहास, परम्परा, संस्कृति, शिक्षा, अवसर आदिबाट विमुख गराउने कार्य वा त्यस्तो कार्यसँग सम्बन्धित प्रत्यक्ष वा परोक्ष जुनसुकै प्रकारका रणनीतिक योजना आदिका कारणबाट हुने विभेद तथा त्यसबाट सिर्जित समस्याका कारण हुने कुनै पनि वर्गको समस्याबाट सबाल्टन वर्गको जन्म हुन्छ। मानव समाज परापूर्व कालदेखि नै शक्तिशाली र कमजोर गरी दुई वर्गमा विभाजित भई तिनै दुई वर्गका बिचको प्रत्यक्ष/परोक्ष सङ्घर्षबाट विकसित हुँदै आजको सभ्यतामा आइपुगेको अवस्था छ। सभ्यताको विकास हुने क्रममा अनेकन क्रान्ति र विद्रोहहरू पनि भएका छन्। त्यसैगरी यस सिलसिलामा अनेकन दर्शन, नीति, सिद्धान्तहरू बनिस्केका छन् भने राज्य र सरकारहरू बन्ने र कतिपय बनेका सरकारहरू भत्किने कार्यहरू पनि भइरहेका छन्। संसारभरि नै सम्पन्न क्रान्तिले समाजका अनेक प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गरेको देखिन्छ तर पनि विश्वभरि भएका यस्ता क्रान्तिले मानिस नै केन् र किनारामा समेत विभक्त हुँदै आएको पाइन्छ। केन् सधैं शक्ति र सत्तामा रहने र उसले आफ्ना अनुकूल नीति, नियम, धर्म, आस्था, मूल्य, कानून आदिको निर्माण गर्ने परिपाटी देखिन्छ। यिनै चिजका बलमा केन् अभिजात वर्गको निर्माण हुने र उसले सधैं किनारमा रहेकाहरूमाथि विभेदको चक्र चलाइरहने प्रवृत्ति कायमै छ। त्यसैको परिणामस्वरूप आर्थिक, सामाजिक, भाषिक, राजनीतिक, जातिगत, लैङ्गिक, भौगोलिक आदि अनेक ढङ्गले एउटा ठुलो वर्ग सधैं पछि परिरह्यो वा पारिँदै आयो। यसरी पछि परेको वा पारिएको शक्तिहीन, स्थानहीन, इतिहासहीन, अधिकारहीन वर्ग नै समग्रमा सबाल्टन वर्ग हो र तिनकै बारेमा गरिने अध्ययन नै सबाल्टन अध्ययन हो।

“अङ्ग्रेजी शब्द सबाल्टनले सदियौँदेखि शासित, आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गलाई जनाउँदछ (श्रेष्ठ २०६८: १)।” सबाल्टन वर्गले समाजको महत्त्वपूर्ण स्थान र उत्पादनको उच्च प्रकारको जिम्मेवारी वहन गर्दै आएको भए पनि त्यो सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भौगोलिक, लैङ्गिक आदि दृष्टिले उपेक्षित देखिन्छ। यस्तै उपेक्षित भएका मानवशास्त्रको इतिहास, समाजशास्त्र वा साहित्य आदि क्षेत्रमा सबाल्टनको अध्ययन गर्ने सिद्धान्तका रूपमा सबाल्टन सिद्धान्तलाई लिने गरिन्छ। यस सिद्धान्तको सुरुवात इटालीका चिन्तक ग्राम्सीले गरेका थिए भने सन् १९८० पछि भारतीय विचारकहरूले विश्वव्यापीकरण गरे। समग्रमा भन्नुपर्दा समाजको उच्च, शासक वा शक्तिसम्पन्न

वर्गले आफ्नो हितलाई ध्यानमा राखेर अरूका समस्याप्रति उदासीन रहँदै वा जानीजानी अरूका विरुद्धमा कार्य गर्दा कमजोरहरू पिसिन पुग्छन् र सबाल्टर्न वर्गको जन्म हुन्छ । समाजमा वर्गीय, जातीय, वैचारिक आदि अनेक कोणहरूबाट सबाल्टर्न वर्गको निर्माण हुन सक्छ । उच्च वर्गले आफूसँग भएको सत्ताका आधारमा शक्तिको सिर्जना र प्रयोग गर्छ । अतः “त्यही शक्तिका आडमा उच्च वर्गले सम्पूर्ण क्षेत्रमा आधिपत्य जमाएर प्राप्त स्रोतसाधनलाई आफ्नो मात्र हीतमा प्रयोग गर्दा सत्ता बाहिरको कमजोर वर्ग सबाल्टर्न बन्न पुग्छ” (कोइराला, २०७०: २७) । समाजको गति नै शक्तिको खेलमा आधारित हुन्छ र शक्तिसम्पन्नहरूले आफूलाई सहज हुने गरी समाजका सबै क्षेत्रको गतिलाई नियन्त्रण र परिचालन गरेकै कारण सत्ताको घेराभन्दा बाहिर परेकाहरू सबाल्टर्न बन्न पुग्छन् । “सत्ता, शक्ति, वर्चस्व, आधिपत्य मुठ्याएर केन्द्रले किनारालाई कहिल्यै आफूसमान हुन दिँदैन, परपरै पन्छाएर त्यो अढन खटन र आफ्नै योजना मात्र कार्यान्वित गरिरहन्छ (सुब्बा, सन् २०११ : ३१)” यसरी समाजमा उच्च वर्गले सबै क्षेत्रमा आफूलाई स्थापित गर्दा सबाल्टर्न वर्ग प्रताडित र विस्थापित हुन पुग्छ । समाजमा जातीय सबाल्टर्नको अवस्था पनि ज्यादै दयनीय छ । “शक्ति वा प्रभुत्वका दृष्टिले उच्च वर्गमा परेको जातिले अर्को कमजोर जातिलाई उसका अवसरहरूबाट वञ्चित राख्दा वा उसका अवसरहरू खोसेर लिँदा कमजोर जातिकाहरू जातीय आधारमा सबाल्टर्न बन्न पुग्छन् (कोइराला, २०७० : २८)” त्यसैले राज्यको सञ्चालन सत्ताको शक्तिबाट हुन्छ । त्यही शक्तिका आडमा नियम, कानून, मूल्य, मान्यता, धर्म, सत्य आदिको स्थापना तथा विकास हुन्छ । यी सबै क्षेत्र शक्तिको निर्माण र प्रयोग गर्ने अनि शासक वर्गलाई सहयोग गरिरहने क्षेत्र हुन् । त्यसकारण यी सबै क्षेत्रको मेरुदण्डका रूपमा एउटा विचार प्रवाहित भएको हुन्छ, जसले राज्यसत्ताको स्थायित्व र विकासमा सहयोग गर्छ । यसरी सत्ताको विचार बोक्ने वा सत्ता सञ्चालन गर्नेले सत्ताविरोधी विचारलाई सधैं प्रताडित गरिरहन्छ । यस्तो अवस्थामा वैचारिक सबाल्टर्न वर्गको निर्माण हुन्छ । यसरी वैचारिक सबाल्टर्नको सन्दर्भ पनि कुनै कृतिमा सबाल्टर्न अध्ययनको आधार हुन सक्छ ।

यस आलेखमा पनि विवेच्य कथालाई उल्लिखित आधारमा हेरिएको छ । कुनै पनि समाजमा सबाल्टर्न वर्ग र अभिजात वर्ग दुवै सँगै रहने हुनाले स्थापित सामाजिक संरचनाभित्र सबैका लागि जेजस्तो भए पनि स्थान निर्धारण भएकै हुन्छ, जहाँबाट सबैले आआफ्ना सामाजिक अन्तरक्रियाहरू गर्छन् । त्यसलाई पात्रको सामाजिक स्थान मानी सबाल्टर्न वर्गको स्थानका सम्बन्धमा धारणा बनाउन सकिन्छ । समाजमा एक वर्गीय रूपमा दमक वर्गले दमन गर्ने क्रममा लिङ्गीय, जातीय र राष्ट्रिय विषयहरूमा आफूअनुरूप धार्मिक, सांस्कृतिक नियमहरूको निर्माण गर्ने र एकपक्षीय सत्तालाई बलियो बनाउने काम गरेको हुन्छ, भन्ने कुरालाई ग्राम्चीले प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यतामा अधि सारेका छन् (भट्टराई, २०७०: ३४४) । समाजमा स्थापित संस्कृतिको आफ्नै प्रकारको प्रभुत्व हुन्छ, भने उदीयमान शक्तिको पनि वैकल्पिक प्रभुत्व हुन सक्छ । समाजमा हुने प्रभुत्व भनेको भौतिक र विचारधारात्मक उपकरणहरूको गठजोड हो, जसका माध्यमबाट प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो शक्ति कायम गर्छ (पाण्डेय, २०७०: १७९) । यस आधारमा पनि सबाल्टर्न वर्गको अवस्था विश्लेषण गर्न सकिन्छ । सबाल्टर्न वर्गसँग प्रतिरोध चेतना पनि हुन्छ तर यो चेतना सफलताको सीमासम्म नपुग्दै विलय हुन सक्ने सम्भावना धेरै हुन्छ । “लड्दै, हाँदै, जाग्दै र ढल्दै आदि प्रक्रियाहरूको निरन्तरतामा सीमान्तीकृत वर्ग कहिले सक्रिय र कहिले निष्क्रिय अवस्थाबाट गुञ्जिरहन्छ (कोइराला, २०७० : ३७)” यसै सम्बन्धमा ग्राम्चीलाई उद्धृत गर्दै तारालाल श्रेष्ठले लेखेका छन्, “ग्राम्सी भन्छन्, सबाल्टर्न वर्ग समूह सधैं अझ भनौ जागेको जस्तो वा विद्रोही देखिएको बेलामा समेत सम्भ्रान्त, शक्तिशाली वर्गका अगाडि अधीनस्थ हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६८ : २१)” यसबाट सबाल्टर्न पात्रको प्रतिरोध चेतना समय समयमा जागृत हुने भए पनि त्यसले सार्थक निष्कर्ष वा परिणामको किनारासम्मको यात्रा तय गर्न सक्दैन भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ । यसरी प्रतिरोध चेतनाको सन्दर्भ पनि कुनै कृतिमा सबाल्टर्न अध्ययनको आधार हुन सक्छ । यस आलेखमा विवेच्य कथालाई यस आधारमा पनि हेरिएको छ । सबाल्टर्नसम्बन्धी यस्ता मान्यता कुनै कृतिको पठन र विश्लेषणको एउटा महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक औजार (टुल्स) पनि हो र यहा विवेच्य बनाइएको राजनीति कथालाई यसै (सबाल्टर्न) सिद्धान्तका आलोकमा विश्लेषण गरिएको छ । कथाको अध्ययनका क्रममा प्राप्त भएका सबै तथ्यहरूलाई यसै सिद्धान्तको साँचोमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि समस्याले अपेक्षा गर्ने जति मात्र सैद्धान्तिक आधार निर्माण गरिएको छ । सबाल्टर्नका विविध रूपका सन्दर्भमा वर्गीय सबाल्टर्नको विश्लेषणका लागि आर्थिक दृष्टिले उच्च र निम्न वर्ग मानी विश्लेषण गरिएको छ । सीमान्त वर्गको सामाजिक स्थान, उनीहरूमाथिको प्रभुत्व र उनीहरूसँग भएको प्रतिरोध चेतनाको पनि विश्लेषण गरिएको छ ।

यसक्रममा उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई, उच्च जातले तल्लो जातलाई र शासक वर्गले शासित वर्गलाई सधैं सबाल्टन अवस्थामा पुऱ्याउछ, भन्ने सैद्धान्तिक आधारलाई स्विकारिएको छ ।

सबाल्टनका दृष्टिले लाहुरी भैंसी कथाको विश्लेषण

रमेश विकलद्वारा लिखित *लाहुरी भैंसी* सबाल्टनमैत्री कथाका रूपमा रहेको छ । सबाल्टन शीर्षकमा आधारित भएर लेखिएको यस लेखमा दुइटा समस्या र सो समस्यालाई समाधान गर्नका लागि दुईओटा उद्देश्यहरूको निर्माण गरिएको छ । प्रस्तुत कथाको सुरुवातमै सबाल्टनको सङ्केत गरिएको छ । सबाल्टन पात्रको लुखुरेसँगका व्यवहार, विषय, प्रसङ्ग र घटनाले यस कथामा सबाल्टनको प्रतिनिधित्व गराएको पाइन्छ । जसलाई पुष्टि गर्नको लागि दुइवटै प्रश्नको लागि फरक फरक साक्ष्यद्वारा देखाउने प्रयास गरिएको छ ।

(क) 'लाहुरी भैंसी' कथामा वर्गीय सबाल्टन

लाहुरी भैंसी कथाको मूल पहिचान भन्नु नै वर्गीय सबाल्टन हो । वास्तवमा वर्गीय समाजिक संरचनामा आर्थिक सबाल्टनको चित्रण गर्ने क्रममा नेपाली समाज विभिन्न वर्गमा विभाजित भएको पाइन्छ । हाम्रो समाजमा वर्गीय हिसाबले देशको शक्ति र सत्ता नमिले पनि उपल्लो वर्गमै सीमित रहने अवस्था छ । जसको कारण देशको आर्थिक उत्पादनको ठुलो हिस्सा सीमित र उच्च वर्गका हातमा रहन गएको देखिन्छ । यसमा उच्च वर्गीय षड्यन्त्र र निम्न वर्गप्रति गरिने शोषणको घत लाग्दो वर्णन गरिएको छ । यसका साथै निम्न वर्ग र उच्च वर्गको वर्गसङ्घर्षमा यस कथाको प्रमुख पात्र लुखुरेका साथै उसकी श्रीमती घैंटी, उसको छोरो रामविरे, घमाने, कान्छी घर्तिनी जस्ता पात्र वर्गीय र जातीय दृष्टिले सबाल्टन पात्रका रूपमा देखिएका छन् । कथाकारले नेपाली ग्रामीण समाजमा शोषक वर्गले सबाल्टन वर्गका मानिसप्रति गर्ने उत्पीडनकारी र हेय व्यवहारलाई निकै प्रभावकारी भाषाशैलीमा उद्धृत गरेका छन् । दैनिक गुजारा गर्न कठिनाइ, आफ्ना अनि परिवारका इच्छा र रहर कहिले पूरा गर्न नसकेको एक छाक भए पनि मिठो मसिनो त परै जाओस् दैनिक गुजारा गर्न धौ-धौ भएको लुखुरेको वर्गीय एवम् आर्थिक अवस्था निकै कमजोर हुन्छ । लुखुरेले लाहुरी भैंसी किनेर ल्याएको छ । गाउँको उच्च वर्गीय पात्र द्वारेबालाई उसको भैंसी निकै राम्रो लाग्छ । लुखुरेको भरमा लाहुरी भैंसी आएकोमा परिवारका सबै जना खुसी हुन्छन् । भैंसीको आम्दानीले आफ्ना चाहना पूरा गर्ने सपना देखेको हुन्छ । समाजको शोषक एवम् आफूभन्दा अरूले राम्रोसँग गरिखाएको नदेख्ने सामन्ती वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने द्वारेबाले आफूले त्यस्तो भैंसी ल्याउने ठुलो रहर हुँदाहुँदै पनि नसकेको र लुखुरेले आफ्नै अगाडि *लाहुरी भैंसी* ल्याएको देखेर द्वारेबाको मनमा ईर्ष्याको आगो बल्न थाल्छ । भैंसी जाँच गरे जस्तो गरेर उसले भैंसीलाई धम्की भएको अड्कल लगाउँछ । त्यसैकारण इमानदार एवम् सोभो लुखुरे सत्य कुरा नबुझी निराश हुँदै चिन्तामा डुब्न पुग्छ । तर, द्वारेबाले लुखुरेबाट भैंसी फुत्काउने अनेक छलकपट गर्न थाल्छ, र उसका अन्य सहयोगी चम्चेहरूले पनि द्वारेबालाई नै समर्थन गर्छन् । जसलाई निम्न साक्ष्यद्वारा प्रस्ट पार्न सकिन्छ :

साक्ष्य १

'क्याछ्छस्त बाबै, तेरा बुद्धिले त हो, हामीले गरे, हाम्रा सल्लाहले होइन । हामीलाई के भन्छस्' द्वारेबुढा ज्यादै कठोर देखिन्थे । लुखुरेको मन भरिएर आयो । "बा, मैले आफ्नै बुद्धिले घुँडामा बन्चरो हाने ! अब के गरौं बा ? स्वास्नीको नाक, कानको त भला केही थिएन, भर्सला परोस् भनौं, नेपाल बाहुनको दुई सय पचास रिन कहाँबाट तिरौं ? हे ईसोर ! अब म के गरौं !" लुखुरेको स्वर साँच्चै वेदनाको भारले धरमराएभैं काँपिरहेको थियो । (पृ.६९)

माथिको साक्ष्यमा हेर्दा यस कथामा प्रभुत्वशाली वर्गको अगाडि सबाल्टन लुखुरेको केही लागेको देखिँदैन । ऊ विवश भएर आफ्नो लाहुरी भैंसी द्वारेबालाई नै जिम्मा लगाउन पुग्छ । लुखुरेलाई आफ्नो जालमा फसाउन सकेकामा द्वारेबा पनि भित्रभित्रै निकै खुसी भएको देखिन्छ । यस कथामा सपन्न वर्ग भएको द्वारेबा जस्ता पात्रहरू अझै हाम्रो समाजमा धेरै छन । आफू अमिर भई समाजमा माथिल्लो वर्गको बोक्ने खोल ओडेका तर आन्तरिक मनमा छलकपट जालझेल षड्यन्त्रले गर्दा आफ्नो पसिनाको कमाइमा गौरव गर्ने लुखुरे जस्ता मनका सोभो अनि कसैको अन्याय अत्याचार गर्न नजानेको थोरै जयजेथा, आफ्नी पत्नीको नाककान बुच्चै राखी भएको र साहुको ऋण एकातिर लगेर

जेनतेन गरी किनेको लाहुरी भैंसीलाई उसैको छिमेकी द्वारेबा बनाउँदाले देखिनसक्नु यो कतिसम्मको विवश अनि अत्याचारको अवस्था हो। भनिन्छ, मानिस सर्वश्रेष्ठ प्राणी हो। उसमा बुद्धि, विवेक सही गलत छुट्याउन सक्ने सामर्थ्य हुँदाहुँदै पनि आफूभित्र रहेको अदम्य अनि अरूको कुभलोमा रम्ने कैयौं सामान्त शोषक वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको पात्र हो द्वारेबा। यस्ता वर्गले जहिले पनि आफू गैरसबाल्टर्न भएर सबाल्टर्न वर्गलाई आफ्नो मातहतमा हैकम जमाई उनीहरूलाई कहिले पनि गरिवीको दलदलबाट बाहिरी संसारमा आउन दिदैनन्। यसरी यहाँ अलिकति पनि मानवताको सङ्केत नदेखिने उनीहरूमा बाहिर चाप्लुसी गर्न ठिक्क हुने द्वारेबा र लुखुरेविचको वर्गीय अन्तर देखाइएको छ।

साक्ष्य २

‘द्वारेको मनको सम्पूर्ण कुटिलता आएर उनको घोप्टे जुंगाभित्र लुकेको ओठमा फरफराइरहेको थियो। ‘बाबै, भैंसी त धम्की छ, कसो ए रामे, हेर्त कि मैले जानिनँ?’ रामबिरेले एकपटक द्वारेबाको आँखामा हेर्‍यो अनि उनले जस्तै भैंसीको चारैतिर घुमेर जाँच्यो। अनि खुलाल, घमानेले पनि त्यही अभिनयलाई दोहोर्‍याए। अन्तमा रामबिरेले बडो लाचारीसाथ घोषणा गर्‍यो, ‘द्वारेबाका आँखा किन भुक्किन्थे र? यस्ता कत्ना कत्ना भैंसी खेलाइसक्नुभा’ पो त, कसो घमाने दाइ? भैंसी धम्की नै होइन त?’ (पृ.७२)

यस साक्ष्यमा शोषक द्वारेबा र निम्नवर्गीय कमजोर लुखुरेले राम्रो भैंसी ल्याएको देखी नसक्नु भएर के खोट देखाऊँ भन्ने योजनाका साथ राम्रै भैंसीका वरिपरि घुमेर हेर्दा कुनै पनि किसिमको शारीरिक खोट नपाएपछि सोभो लुखुरेलाई भुक्क्याउन द्वारेबाले चालेको कुटिलचाल माथिको साक्ष्यमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। उद्धरणको पहिलो अंश द्वारेबामा रहेको कुटिलताको साक्ष्यका रूपमा आएको छ भने दोस्रो उद्धरणमा उनको गलत नियतलाई सफल बनाउन उपयोग गरेका घमाने, रामबिरे, द्वारेबाको षड्यन्त्रको हिंसा भन्दै लाहुरी भैंसीमा धम्की भएको गलत आरोपमा सही थप्न सफल देखिन्छन। यी अन्य पात्रहरू समाजिक आर्थिक हिसाबले कमजोर तथा सर्वहारा वर्गमा देखिए पनि वर्गीय चेतनाको अभावमा कारण यिनीहरू द्वारेबाका कर्तुतका मतियार बनेका देखिन्छन्। वर्गीय चेतनाको अभावमा सर्वहारा वर्गका गरिव पनि गरिवकै पक्षमा खडा भएको अवस्था यस कथामा देखिएको छ। कथामा एउटा सर्वहारा श्रमिक लुखुरेमाथि उसको आर्थिक अवस्था कमजोर एवम् निम्नवर्गीय भएका कारण ऊमाथि बुर्जुवा वर्गको प्रतिनिधि पात्र द्वारेबा र सबाल्टर्नमाथि उत्पीडन गरेर उत्पादनका साधनस्रोतको प्रतीक लाहुरे भैंसीमा आफ्नो हैकम कायम गरी सामान्तवादी विचार पूरा गरेको छ। यसरी यस कथामा दुई भिन्न पात्र लुखुरे र द्वारेबामध्ये निम्नवर्गीय पात्र लुखुरे र उच्चवर्गीय पुँजीपति वर्गको पात्र द्वारेबा उत्पादनका साधन तथा स्रोत हडप्न निरन्तर लागि परेकाले यस कथामा चरम वर्गसङ्घर्षका साथै वर्गीय सामाजिक संरचना र आर्थिक रूपले कमजोर सबाल्टर्नको चित्रण गरिएको पाइन्छ।

(ख) ‘लाहुरी भैंसी’ कथामा प्रभुत्वशाली पात्रको भूमिका

वास्तवमा कथावस्तुलाई गति प्रदान गर्ने भनेकै पात्रहरू हुन्। वर्गीय द्वन्द्व भएको यस्तो कथामा पात्रहरूको भूमिका नै वर्गीय द्वन्द्वको कारण पनि हो। पात्रहरूमध्ये एक थरी उच्चवर्गीय र अर्को थरी निम्नवर्गीय हुनासाथ द्वन्द्व सिर्जना भइहाल्छ। यस कथामा द्वारेबा जस्तो पात्रद्वारा निर्वाह गरिएको प्रभुत्वशाली भूमिकाकै कारण लुखुरे जस्तो निम्नवर्गीय पात्रमा प्रभाव परेको छ र सबाल्टर्नको अवस्था निर्माण भएको छ। जस्तै :

साक्ष्य १

“लुखे वजियाले भैंसी ल्याएछ ? द्वारेबाले घोर आश्चर्यको स्वरमा भने, मानौँ लुखुरेले भैंसी ल्याएको कुरा उनी सपनामा पनि पत्याउन सक्दैनन्। साँच्चै नै उसले भैंसी ल्याएको हो भने यो जतिको घोर आश्चर्य र घोर अपराध अरू केही हुन सक्दैन। आफूले एउटा भन्या जस्तो लाहुरी ल्याउने जम्मा गर्दागर्दै छेपारा उखान भइरहेछ, लुखुरे नाथेले भैंसी ल्याउने ! यो कसरी हुनसक्छ ?” उनलाई यो आफ्नो द्वारेपनाको निमित्त एउटा थप्पड भैं लाग्यो। उनले मनमा असजिलोपनको अनुभव गरे- भित्र अलि चस्के भैं, भित्र मुटुमा कसैले फोनबाजाको सियोले च्वास्स घोचिदिए भैं उनलाई लाग्यो। (पृ.७०)

यो अंश समाजमा जहिले पनि उच्च वा माथिल्लो वर्गले निम्न वा तल्लो वर्गलाई हेर्ने दृष्टि साँघुरो वा हेपाहा रहेको कटु यथार्थमाथिको साक्ष्यमा देखिएको छ। त्यही मानिस जसभित्र भगवान् रूपी भावनाको जागृत हुन्छ, त त्यही मानिसमा दानवरूपी भावनाले राज गरिरहेको हुन्छ। फरक यति हो धनी र गरिबमा दुवैको एक दिन मृत्यु त अवश्य हुन्छ तर शोषक समाजको विलासीपन क्षणिक अनि कुभलोमा रुमलिरहेको हुन्छ, भनी सोभा सिद्धा निम्नवर्गीय मानिसले उनीहरूको चाकरीमा सर्वेसर्वा भई आफ्नो दिनचर्या गुजार्नुपर्ने हुन्छ। यस समाजमा यस्ता सबाल्टर्न वर्गहरू सधैं रही आएका छन्। कोही जातीय, कोही वर्गीय, कोही लिङ्गीय, केही रङ्गभेदी र केही वैचारिक विभेदयुक्त आदि विभिन्न खाले देखिन्छन्। यस कथामा लुखुरे सबाल्टर्न वर्ग समुदायको प्रतिनिधि प्रमुख पात्र हो भने द्वारेबा गैरसबाल्टर्न भूमिका खेल्ने पात्र हुन्। यसर्थ शक्तिका केन्द्रमा आर्थिक र समाजिक दृष्टिले सम्पन्न वर्गको प्रभुत्वलाई यस कथाले देखाएको छ। द्वारेबाले आर्थिक र समाजिक बलका आधारमा गाउँका सबैलाई आफ्नो पक्षमा पारेको देखिन्छ। सबैले गलत नै भए पनि उनैको समर्थन गरेका छन्। निम्नवर्गीय पात्र लुखुरेले निर्दोषी लाहुरे भैसी ल्याए पनि द्वारेबाले त्यसमा अनावश्यक खोट देखाएर भैसीलाई आफ्नो पोल्टामा पार्ने षड्यन्त्र भएको कुरा कथाले देखाएको छ। अतः शक्तिशाली वर्गले सबाल्टर्नलाई जालमा पारेर कसरी शोषण गर्छ, भन्ने कुरालाई यस कथाको अंशबाट जस्ताको त्यस्तै देखाइएको स्पष्ट हुन्छ।

निष्कर्ष

कथाकार रमेश विकल समाजिक यर्थाथवादी कथा लेख्ने सबाल्टर्नमैत्री विचार प्रवाहित गर्ने एक कुशल सर्जक हुन्। उनका कथामा नेपाली समाजमा विद्यमान कुरीतीहरूका कारण ज्यादै दयनीय अवस्थाबाट जीवन भोग्न विवश व्यक्तिका दुःख वा पीडालाई विषयवस्तु बनाएको छ। प्रस्तुत *लाहुरी भैसी* कथामा पनि वर्गीय, आर्थिक, वैचारिक रूपमा उच्च तथा शासकीय, सम्भ्रान्त वर्गको भूमिका रहेको गैरसबाल्टर्न द्वारेबाले अत्यन्त क्रूर एवम् अमानवीय ज्यादतीका कारण सबाल्टर्न बन्न पुगेका लुखुरेको पारिवारिक जीवन निकै कष्टकर एवम् कारुणिक अवस्थामा गुञ्जिन बाध्य हुन पुगेको तथ्यलाई देखाएको छ। यसलाई नै सबाल्टर्नको उपस्थिति मान्न सकिन्छ। प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनमा सबाल्टर्नको प्रतिनिधित्व भएको अवस्था देखिन्छ। अनेक षड्यन्त्रपूर्वक शक्तिशाली वर्गले सबाल्टर्न वर्गलाई आफ्नो अधीनमा राखेको अवस्थासमेत भल्काएको देखिन्छ। बोल्ल नसक्ने र प्रतिरोध गर्ने चेतनामा पनि ज्यादै कमजोर रहेको सबाल्टर्नको स्थिति रहेको पाइन्छ। अहिलेको एकाइसौ शताब्दीमा पनि सबाल्टर्न वर्गले गैरसबाल्टर्नलाई आफ्नो हकहितका लागि अथवा न्याय अन्यायका लागि आवाज उठाउन नसक्ने केवल ईश्वरीय पुकारमा मात्र सीमित रहेको कुरा छर्लङ्ग हुन्छ। लुखुरे प्रवृत्तिका माध्यमबाट सबाल्टर्न वर्गले भोग्दै आएको पीडा कमजोर मनोबल र आफ्नो अस्तित्वलाई समेत चिन्न नसक्ने अवस्थामा गैरसबाल्टर्न वर्गले देखाएको स्पष्ट हुन्छ।

सन्दर्भसूची

- कोइराला, नरेन्द्रप्रसाद (२०७०). 'रमेश विकलका कथामा सीमान्तीयता'. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. त्रि.वि. कीर्तिपुर।
- कोइराला, नरेन्द्रप्रसाद "मात्रो च्याड्वा मात्रो असिनामा पात्रो" कथाको सबाल्टर्न विश्लेषण" *NUTA JOURNAL*, 2075 : ISSN पाण्डेय, ताराकान्त (२०७०). "सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद" *भृकुटी* (भाग १९). पृ. १७२-१९३।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०). *सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्त*. काठमाडौं : भृकुटी पब्लिकेसन।
- भट्टराई, रामप्रसाद (२०७३). *भाषिक अनुसन्धान विधि, परिचय र प्रयोग*. काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा. लि।
- विकल, रमेश प्रसाद (२०१६). *नयाँ सडकको गीत*. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०७६). "उलार कथामा सीमान्तीयता". *प्राज्ञमञ्च*. वर्ष ३२/अङ्क १६. पृ. ?।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, स्रष्टा सबाल्टर्न*. काठमाडौं: डिस्कोर्स पब्लिकेसन।
- सुब्बा, मनप्रसाद र थापा, रेमिका (सन् २०११) *किनारा विमर्श*. दार्जिलिङ : गामा प्रकाशन।

शिरीषको फूल उपन्यासमा द्विचर विरोध

रत्ना कुर्वर*

सार

बहुमुखी प्रतिभाकी धनी पारिजातका विभिन्न सिर्जनाहरूमध्ये शिरीषको फूल उपन्यासमा उत्तरआधुनिकतावाद वा उत्तरसंरचनावादी प्रवृत्तिअन्तर्गतको द्विचर विरोधको प्रभाव पाइन्छ। यसमा परम्परित नियमका कसीहरूमध्ये खुलापन वा स्वतन्त्रताका अभिलक्षणहरूले प्राथमिकता पाएका छन्। एक किसिमले भन्ने हो भने सबै बन्धनबाट स्वतन्त्र भएर मुक्ति वा उन्मुक्तिको खोजीजन्य विषयहरू रहेका छन्। यहाँ परम्परित नारी मान्यताभन्दा भिन्न स्वभावका नारी र तिनका विद्रोहात्मक स्वरहरू समेटिएका छन्। जीवन बाँच्दाबाँच्दै पनि यसको अस्तित्वहीनता र विसङ्गतिको चरम परिणतिका विच उत्पन्न बाध्यात्मक परिस्थिति र मानवीय प्रवृत्तिहरू केलाएका छन्। सुयोगवीर होस् कि सकम्बरी, शिवराज होस् कि मुजुरा अथवा सानु र आमा आदि सबै पात्रका स्वभाव तथा क्रियाकलापहरूमा द्विचर विरोधका अभिलक्षणहरू पाइन्छन्। यसर्थ प्रस्तुत आलेखलाई शिरीषको फूल उपन्यासमा द्विचर विरोधी दृष्टिकोणबाट पूर्णता दिइएको छ। त्यसका लागि गुणात्मक अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गर्दै सामाजिक तथा आर्थिक विभेदन, जैविक तथा यौनिक विभेदन, धार्मिक तथा सांस्कृतिक विभेदन र भाषिक विभेदन आदि विभिन्न आयामहरूका आधारमा विश्लेषणसहित मूल्याङ्कनको तहमा पुगिएको छ। विशेष गरी महिलाप्रतिका दृष्टिकोणहरूमा देखिने द्विचर विरोधी अभिलक्षणहरूको उपस्थितिलाई दर्साउनु नै यसको सन्देश वन्न पुगेको छ।

शब्दकुञ्जी : उत्तरपूँजीवादी, द्विचर विरोध, नारीवादी, नेतृत्वविज्ञान, युग्मक चरण।

विषयप्रवेश

आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा एउटा पृथक् पहिचान बनाउन सफल आख्यानकार पारिजातको लोकप्रिय उपन्यास शिरीषको फूल (२०२२) हो। यसलाई नेपाली उपन्यास परम्परामा विसङ्गति र शून्यवाद जस्ता दार्शनिक विचारहरू प्रतिपादन गर्न सक्ने कृतिका रूपमा लिइन्छ। युद्धभूमिबाट भागेको अर्थात् एउटा भगौडा सैनिकद्वारा प्रस्तुत नारीप्रतिको दृष्टिकोण नै यसको मूल विषय रहेको छ। त्यसैक्रममा यहाँ आफ्नै लागि बाँच्न चाहन एउटी निस्पृह युवतीको जीवन घटना पनि जोडिएको छ। यस उपन्यासले पलायनको बाटो रोज्नु, अर्थहीन तथा मूल्यहीन भई बाँच्नु र शून्यताका बोधमा सफलता प्राप्त गर्नु जस्ता दार्शनिक मान्यताहरू अथवा जीवनको अस्तित्वहीनता र विसङ्गतिको चरम परिणतिका विच पनि बाँच्न विवश वा बाध्य भएको मानिसको प्रवृत्तिलाई केलाएको छ। भोगप्रति वितृष्णाले जन्माएको शून्यताको गहिरो र गम्भीर अनुभवमा नै जीवनको निस्सारता हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिएको छ। वास्तवमा यसभित्र जीवनदृष्टिका विभिन्न आयामहरू पाइन्छन्। उदाहरणका लागि यहाँ निर्मम युद्धसंस्कृतिबाट प्रभावित पुरुष चरित्रमा कठोरपन, निर्दयिता र परपीडक प्रवृत्ति पाइने कुरा बताइएको छ। त्यस्तै उसमा प्रतिशोधी भावना रहेका देखाइएको छ। त्यस्तै परम्परागत नारीभन्दा भिन्न स्वभाव भएकी र विद्रोही नारीका विचार प्रस्तुत गरिएको छ। नारीभित्र पाइने उग्र नारीवादी चेतनाको समर्थन गरिएको छ र अन्ततः निस्सारवादी वा शून्यवादी जीवनदृष्टि प्रस्तुत गरिएको छ। यसलाई उत्तरआधुनिकतावाद अथवा आधुनिकताको उत्कर्ष र परम्पराको विरुद्धमा आएको चेतना मान्न सकिन्छ।

वस्तुतः उत्तरआधुनिकताले कृति र यसका अर्थहरू बाँधिएका हुँदैनन् भन्दै ती सधैं खुला रहने मान्यता राख्छ। यसले कुनै पनि विधाको यही नै संरचना हुनपर्छ भन्ने मान्यतालाई अस्वीकार गर्छ र आख्यानभित्र अझ आख्यान र

* विद्यावारिधि शोधार्थी, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, कञ्चनपुर

प्रतिआख्यान पनि समावेश हुन्छ, भन्ने मान्यता अगि साईँ र पूर्वस्थापित केन्द्रहरूलाई भत्काएर अर्को केन्द्रको स्थापना गर्छ। यसले पाठको विशृङ्खलित वा व्यतिक्रमिक तरिकाले अध्ययन गर्ने विपठन गर्दा पाठभित्रबाट धेरै पाठ जन्मिन्छन् भन्ने मान्यतासमेत राख्दछ। साथै, दुई युग्मक विधामा एउटा अर्थप्रधान हुने र अर्को अर्थ गौण हुने द्वित्व र विरोधलाई अस्वीकार गर्छ। यस शिरीषको फूल उपन्यासमा यस्तै द्विचर विरोधको अवस्था देखिन्छ। यहाँ उत्तरआधुनिकतावादको मान्यताअनुरूप सुयोगवीर, सकम्बरी र सुयोगवीर दुई युग्मकका विचको चारमध्ये पुरुष पात्रलाई गौणका रूपमा हेर्दै भिन्नतालाई पनि देखाइएका कारण द्विचर विरोधको अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ। त्यस्तै उपन्यासकी महिला पात्र सकम्बरीको भूमिका पनि यस्तै प्रकृतिको रहेका बताइएको छ। अतः प्रस्तुत आलेखमा द्विचर विरोधी सन्दर्भहरू नै प्रमुख समस्याका रूपमा रहेकाले सोही किसिमका विषयवस्तुमाथि प्रकाश पार्ने उद्देश्य राखिएको पाइन्छ। अझ त्यसमा पनि द्विचर विरोधी उत्तरआधुनिकताकेन्द्री मान्यताका आडमा नारीदमन र नारीका दुख पीडाको अभिव्यक्ति तथा नारीअस्तित्व र पुरुष सवेगको विरोध जस्ता विषयलाई द्विचर विरोधका रूपमा उठाइएको छ। त्यस्तै द्विचर विरोधको अस्वीकारसम्बन्धी विषयवस्तु र लैङ्गिक विभेदनका पक्षहरू पनि यहाँ समेटिएका छन्।

अध्ययनविधि

अनुसन्धान भनेको सत्यको खोजी हो। कुनै पनि अनुसन्धान गर्दा वास्तविक सत्यतथ्य सिद्धान्तलाई ध्यान दिनु जरूरी मानिन्छ। प्रस्तुत आलेखमा पनि शिरीषको फूल उपन्यासमा उत्तरआधुनिकताको द्विचर विरोधको खोजी गरिएको छ। त्यसक्रममा अनुसन्धानका समस्याहरूसित सम्बन्धित सामग्रीको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका आधारमा गरिएको छ। त्यसमा पनि शिरीषको फूल उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्री मानिएको छ, भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, उत्तरआधुनिक जिज्ञासा, नेपाली उपन्यासमा नारीवादसँग सम्बन्धित विषय सामग्री पनि संगसंगै चयन गरिएको छ। प्राप्त सामग्रीलाई गुणात्मक पद्धतिद्वारा विप्लेषणसहित निष्कर्ष प्रदान गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार र विश्लेषण ढाँचा

दर्शन, कला, साहित्य, संस्कृति तथा वास्तुकलालगायत व्यापक क्षेत्रमा दिनहुँ आफ्नो प्रभुत्व जमाउन सफल रहेको वाद नै उत्तरआधुनिकतावाद हो। यो बहुलवादी सिद्धान्तमा केन्द्रित वाद हो। यो सन् १९६० को दशकतिरबाट लोकप्रिय हुँदै आएको विधा हो। विश्वयुद्धपश्चात् देखिएको यो विधा आधुनिकतावादको प्रतिस्थापन गर्न जन्मिएको चिन्तन पनि हो। यसबारे दुई किसिमका व्याख्याहरू अगाडि आएका छन्। एकथरीले यसलाई उत्तरपुँजीवादी संस्कृतिको उपज ठानेर आलोचनात्मक किसिमले व्याख्या गरेका छन् भने अर्को थरीले यसलाई वामसंस्कृति सिद्धान्ततिर ढल्केको अवधारणा मानेर व्याख्या गरेका छन्। त्यसकारण उत्तरआधुनिकतावादलाई सांस्कृतिक द्वन्द्व पनि भनिन्छ। वस्तुतः उत्तरआधुनिकता एउटा सिद्धान्त हो। यसले बहुलवादी सिद्धान्त बोकेको हुँदा यसले एकत्ववादको विरोध गर्छ, र बढीभन्दा बढी सिद्धान्त अँगाल्ने नीति लिँदा एकत्ववाद, अधिनायकवादी र सर्वसत्तावादी भएको हुँदा यसले सर्वसमावेशी बहुत्ववादको बाटो लिएको पाइन्छ। यसलाई एउटा प्रवृत्तिका रूपमा पनि लिइन्छ। यसले कुनै प्रकारको पनि बाधा बन्धनलाई रुचाउँदैन र चाहँदैन। यसले खुलापन वा स्वतन्त्रता सबै बन्धनबाट स्वतन्त्र भएर मुक्ति वा उन्मुक्ति खोज्छ। यसले ज्ञानविज्ञानका सबैजसो फाँटमा फिँजिँदै साहित्य, सङ्गीत, चित्रकला नृत्यकला, दर्शन, नेतृत्वविज्ञान, मानवशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, मनोविश्लेषण, कला, न्याय, विज्ञान, प्रविधि, वर्तमान राजनीति र अर्थनीति आदिमा वर्चस्व कायम राखेको पाइन्छ। लामो समयदेखि स्थापना भएका तर्कवाद, कारणवाद र स्थिर सत्य, केन्द्रीय पद्धति र त्यसको प्रभाव, सामाजिक संरचना र त्यसको विभेदकारिता, वस्तुगत सत्य र त्यसको कठोरपन आदिलाई भत्काएर नवीन सोच तथा पद्धतिबाट संसार अगाडि बढाउनुपर्छ भन्ने मान्यतासहित दार्शनिक सुरुवात गरेको देखिन्छ (प्रज्ञा, २०७६ : १८८)। त्यस्तै उदार आलोचक फ्रेडरिक जेम्सनले पुँजीवादलाई सांस्कृतिक प्रक्रिया मान्दै यसबाट प्रकृतिमा क्रान्तिकारी परिवर्तन प्रारम्भ भएको बताएका छन्।

उत्तरआधुनिकतावाद बहुलवादी सिद्धान्त बोकेको एउटा वाद हो। द्विचर विरोध पनि उत्तरआधुनिकतावादकै एक सिद्धान्त हो। उत्तरआधुनिकता आधुनिकतावादको व्यतिरेकी सिद्धान्त दर्शन र मान्यता भएको चिन्तन पनि हो। यसले

केन्द्रभञ्जनलाई मूल मान्यताका रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ। साहित्यका विधागत सिद्धान्त, मान्यता वा चिन्तन, दर्शन आदि सबैमा रहेको एकल दृष्टिकोण वा अवधारणा मानिन्छन्। अतः यिनलाई भत्काएर हरेक किसिमका अवधारणा, विचार, चिन्तन, दृष्टिकोण विरोध वा विमति जनाउनु नै द्विचर विरोध हो। यसर्थ यहाँ एउटाले प्राथमिकता पाउछ, अर्कोले पाउदैन; एउटाले बढी महत्त्व पाउँछ, अर्कोले कम महत्त्व पाउँछ। यसरी हरेक कुरा सापेक्षताका आधारमा मात्र निर्धारण गरिने भएकाले द्विचर अर्थात् दुईविचको तुलना वा अन्तरविरोधलाई दुईविच अन्तर वा भिन्नता ल्याउने कार्य गरिएको हुन्छ। हाम्रो जीवन समाज, साहित्य र यावत् सन्दर्भमा परस्पर दुई भिन्न शब्दयुग्मबाट एउटा ठुलो र एउटा सानो अर्थात् ठुलोसानो, होचोअग्लो, उच्चनिम्न, धनीगरिब, लोग्नेस्वास्नी आदि विरोधी युग्मक चरणभिन्न रहेका हुन्छ। यसर्थ यी अनेकौं विरोधी चरणहरूले विभेदको सिर्जना गर्ने भएकाले नै उत्तरआधुनिकताद्वारा यस्ता द्विचर विरोधप्रति विमति प्रकट गर्ने प्रवृत्ति देखापरेको हो। यस सन्दर्भमा क्याथरिन वेल्सीको भनाइ के छ भने आलोचकको लक्ष्य कृतिको एकता होइन, सम्भव अर्थका बहुविधता, यसका अपूर्णता यसले प्रदर्शित तर अवर्गित परित्याग र सबभन्दा ठुलो कुरा यसका विरोधलाई खोज्नु हो (वेल्सी, १९८० : १०९)।^१ त्यस्तै गौतमले पनि कुनै पनि वस्तुका दुईओटा पक्षमध्ये पहिलोलाई महत्त्व दिएर दोस्रोलाई यसैको परजीवी मान्ने परम्परालाई द्विचर विरोध मानेका छन् (गौतम, २०६६, पृ. ४८०)।^२ अर्का विद्वान् जे. ए. एटनले चाहिँ उत्तरआधुनिकता सामान्य र कहिलेकाँही विवादित हुने शब्दले जसको प्रयोग १९४० वा १९५० का वर्षदेखि साहित्य, कला, सङ्गीत तथा दर्शन आदिमा हुँदै आएको मान्न सकिने बताएका छन्। एम. एच अब्राहमले चाहिँ प्रथम विश्वयुद्धबाट उत्पन्न प्रभावलाई नाजी अधिनायकवाद र नरसंहारको पारमाणिक बमद्वारा सबथोक ध्वस्त हुने डरको प्राकृतिक पर्यावरणको विनाशको जनसङ्ख्यामा वृद्धिको अनुभवले बढाएर पाश्चात्य आत्मविश्वास द्वितीय विश्वयुद्ध (१९३४-१९४५) पश्चात् कला तथा साहित्यका निमित्त बेलावखत प्रयुक्त हुने नामलाई उत्तरआधुनिकतावादका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। यसरी विभिन्न विद्वान्हरका अभिमतहरू सँगै गौतमले भनेका छन्-“महिला र पुरुषमा पुरुषको स्थानलाई यसका मान्नु लैङ्गिक द्विचर विरोध हो भने महिला र पुरुषको दुवै युग्मको आफ्नै अस्तित्व हुन्छ र दुवैको भूमिका प्रमुख हुन्छ, भन्ने मान्यता द्विचर विरोधको अस्वीकार हो। कुनै पनि वस्तुको दुईओटा पक्षमध्ये पहिलोलाई महत्त्व दिएर त्यसैको परजीवी मान्ने परम्परालाई द्विचर विरोध भनिन्छ (गौतम, २०६६ : ४८०)।^३ यसरी कला, दर्शन, साहित्य, संस्कृत र वास्तुकलालगायत व्यापक क्षेत्रमा दिनप्रतिदिन आफ्नो प्रभुत्व जमाउन सफल रहेको वाद नै उत्तरआधुनिकतावाद हो।

शिरीषको फूल उपन्यासमा द्विचर विरोधको विश्लेषण

शिरीषको फूल उपन्यासमा लैङ्गिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक, द्वन्द्वात्मक, राजनीतिक आदि द्विचर विरोधको अस्वीकारपूर्ण अवस्थालाई देखाएको छ। वास्तवमा महिला र पुरुषमा पुरुषको स्थानलाई प्रमुख मान्नु द्विचर विरोध हो भने महिला र पुरुषको दुवै युग्मको आफ्नै अस्तित्व हुन्छ दुवैको भूमिका प्रमुख हुन्छ, भन्ने मान्यता राख्नुचाहिँ द्विचर विरोधको अस्वीकार हो। धनीगरिबका विचमा धनीको भूमिका प्रमुख हुन्छ, भन्ने मान्यताको अस्वीकारचाहिँ आर्थिक अस्वीकार हो। अर्को कुरा हरेक कुरामा दुइटा दृष्टिकोण स्वतः रहन्छन्- सकारात्मक र नकारात्मक। धेरैजसो मानिसको चेतनाले चाहिँ सधैं सकारात्मक पक्षलाई मात्र महत्त्व दिएर नकारात्मक पक्षलाई हेय वा त्याज्य ठान्दछ, तर नकारात्मक पक्षको सहायताले मात्र सकारात्मक पक्षको अस्तित्व बाँचेको छ, भन्ने कुराप्रति मानिस सधैं सचेत रहेको देखिँदैन। अर्को कुरा समाजमा रहेका कुनै पनि मूल्यमान्यतालाई प्रमुख स्थान दिन अस्वीकार गर्नु सामाजिक द्विचर विरोधको अस्वीकार हो भने सांस्कृतिक मूल्यपरम्पराको पुनर्संरचनालाई अस्वीकार गर्नु सांस्कृतिक द्विचर विरोधको अस्वीकार हो। सामान्य वा विशिष्ट दुवै रूपमा चर भनेको शब्द हो। यस्ता शब्द प्रायः युग्मक (जोडी) का रूपमा आएका हुन्छन्। यस उपन्यासमा पनि त्यस्ता युग्मक चरमध्ये पूर्व सिपाही सुयोगवीर पुरुष पात्रले युद्धको समयमा देखाएको व्यवहार, सक्म्बरीसँगको सामीप्यता र उपन्यासमा प्रस्तुत उसको प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहारहरू द्विचर विरोधी छन्।

उत्तरसंरचनावादमा मान्छेको भूमिकावारे कुनै स्थान छैन। संरचनावादमै नारीपुरुषलगायत केन्द्रवादको विरोध रहेको पाइन्छ। उत्तरसंरचनावादभिन्न आएर कुनै कुराको रचनामा फलानोको योगदान भनेर प्रशंसा गर्ने अथवा कुनै मान्छेले कुनै कुरा बिगाऱ्यो भने त्यसको निन्दा पनि गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ। यद्यपि मान्छेले आफ्नो कतव्यको प्रयोग गरेर आफ्नो सिप र आफूभिन्नको सुभक्तो उपयोग गरेर सिप देखाउँछ। शिरीषको फूल उपन्यासको पात्र सुयोगवीरको

पुरुषत्व केन्द्रलाई भत्काउने नारी पात्रका रूपमा सकम्बरीलाई उभ्याइएको छ । उत्तरसंरचनावादमा भने मानवतावादी भोगलाई स्थान छैन त्यसैले रचना अवैयक्तिक बन्छ, मान्छे त भाषाका नियमहरू जानेर तदनुरूप चिन्हालाई स्थापित गर्न व्याक्तित्व निरपेक्ष यन्त्र मात्र हो भने उत्तरआधुनिकताले भाषालाई शक्तिशाली साधन मानेर व्याख्या गर्छ । यस दृष्टिले हेर्दा उचित प्रकारको भाषिक प्रयोगले मान्छेको रगतमा गाडिएका विकृत वा विकीर्ण सोचाइहरू भत्कन्छन् । त्यसैगरी *शिरीषको फूल* उपन्यासमा पनि विकृतविसङ्गतिलाई भत्काइएको पाइन्छ । लाटाबहिरा, अछुत, तल्लो जाति, बाहुन, गरिव, आइमाई, लोग्नेमान्छे, आदिको भेदनकारी भाषाको प्रयोग पाइन्छ । त्यस्तै लैङ्गिक असमानता र पुरानो भ्रम फोर्दै मानवीय मर्यादा आदि पुराना केन्द्रभन्दा ससाना, बहुसङ्ख्यक केन्द्रहरू स्थापित गरेको आजको लेखनमा उत्रिँदै गरेको देखिन्छ । यसरी मान्छेले दिएको परिभाषा भत्काउने, भ्रम उल्टाउने इतिहास बाहिर निस्केर स्वतन्त्र अप्रदीर्घत जीवन थाल्ने प्रत्यक्षमा उत्तरआधुनिकताले द्विचर विरोध वा केन्द्रवादलाई भत्काउने कार्य गरेको यथार्थ पारिजातको *शिरीषको फूल* उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

(क) सामाजिक तथा आर्थिक विभेदन : सामाजिक तथा आर्थिक विभेदनका आधारमा *शिरीषको फूल* उपन्यासको द्विचर विरोधको अस्वीकारको विश्लेषण गर्नेका लागि उपयुक्त विषय मानिएको छ । “एउटा सुनगाभाको फूल कलिलैमा टिपेर बुटले कुल्चिसकें बढी के गरे ? यति नै यदि अपराध हो भने त्यति नै यदि कलङ्क हो भने यो जीवन नवाँचे पनि हुन्छ, (पृ. ४३)” जस्ता अभिव्यक्तिहरूबाट यस्ता कुराको पुष्टि हुन्छ । सुयोगवीर जस्तो निस्सार पुरुषमा उब्जेका नारीको जवानी लुटेर जीवन बरबाद पाउँदै हिँडे तापनि बढी केही गरेको छैन भन्ने प्रसङ्गमा यस्ता पङ्क्तिले पुरुषले नारीको जवानी र जीवन दुवै हरण गर्दा पनि खास केही गरेको नठान्ने सुयोगवीरमा स्वार्थी, दमनकारी र नीच पौरुषावृत्ति रहेको देखिन्छ । नारीको आत्मबल कमजोर ठानिनु, नारीलाई उपभोग्य वस्तुका रूपमा मात्र हेरिनु, अथवा नारीमाथि जेजस्तो थिचोमिचो भए पनि नारीले सहजै स्विकार्नुपर्छ, भन्दै यहाँ त्यस किसिमको यथार्थपूर्ण व्याख्या भएको देखिन्छ । त्यस्तै अर्को सन्दर्भमा भनिएको छ : “आफ्नै निम्ति फुल्नु आफ्नै निम्ति फ्रकिन, फर्नु जस्तो एउटा बाध्यतालाई स्वीकार गर्नाका निम्ति भवैरासँग लाप्पा खोल्नुपर्छ, फर्न त पर्छ, पर्छ भने भवैराको चोट सहेर किन फर्ने । आफू मात्र फर्ने आफ्नो इच्छाले फर्ने (पृ. १२) ।” यी पङ्क्तिमा जीवनलाई व्याख्या गर्दा मान्छे नचाहीकन जन्मन्छ, र नचाहीकनै मर्दछ, भन्ने बुझिन्छ । यसरी यहाँ स्वतन्त्र रूपमा जीवनलाई वरण गरी अस्तित्वका रूपमा लिने बरीमा पुरुषको नारीप्रतिको एकाधिकारबाट चेतना ग्रहण गरी विसङ्गत बोध भएको पाइन्छ । सुयोगवीरलाई भावनात्मक रूपमा वारम्बार बरीले घोचपेच गरी मर्माहित पारेकी छ । विसङ्गत जीवनमा खोजी गरिने बरीको अस्तित्व जीवनलाई तिरस्कार गरेर जिउनुको विश्वासलाई लत्याएर आफ्ना लागि बाँच्नुपर्छ, भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ । आफ्नै निम्ति फ्रकिनुपर्छ, भवैरासँग लाप्पा खेल्नु वा मुकाविला गर्नुपर्छ, आफूखुसी बाँच्न र स्वतन्त्र रहन विद्रोह गर्नुपर्छ, भन्ने जस्ता कुराहरू सामाजिक विभेदनका रूपमा यहाँ आएका छन् ।

एउटा अप्रिय अतीत देखाउन खोज्नु, भेदन खोज्नु त्यसबाट भाग्न वा पलायन हुन खोज्नु जस्ता भावनालाई उत्तरआधुनिकताले द्विचर विरोध मानेको पृष्ठभूमिमा यहाँ नरनारीविचको सम्बन्धलाई पीडादायी जनाउने कार्य गरिएको पाइन्छ । यही नै नरनारीको सदियौँदेखि चल्दै आएको उचनीच व्यवहारको अन्तर मेटाउने एउटा सामाजिक विभेदनको आधार पनि हो ।

यसैगरी आर्थिक विभेदनका कारणले पनि *शिरीषको फूल* उपन्यासमा महिलालाई हेर्ने नजरमा कसरी विभेदन गरिन्छ, भन्ने कुराको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि यहाँ केही भनाइलाई लिन सकिन्छ : “नजिक पुगेर म उसका पाखुरा समाउँछु, केही चाँदीका दामहरू हत्केलामा राखेर देखाउँछु, औँलामा टल्करहेको बर्मिज रूबीको आँठी देखाउँछु (पृ. ३८) ।” यी पङ्क्तिमा सुयोगवीरमा पुरुष प्रभुत्व कायम राख्न र आफ्नो इच्छा पूरा गर्न आर्थिक प्रलोभनको प्रपञ्चमा पारेर सहमतिद्वारा नारीलाई नियन्त्रण गर्ने र उनीहरूलाई उपभोग गर्न चाहने प्रवृत्तिलाई देखाइएको पाइन्छ । धन, रूपैयाँपैसा वा सम्पत्तिको एकाधिकारमा सधैं पुरुष नै सर्वोपरि रहने गरेको बताउन खोजिएको छ । स्वतन्त्र निर्णय गर्न नसक्ने अथवा किनबेच गर्न नपाएका नारीलाई उपभोग्य वस्तुको रूपमा उपभोग गर्न चाहने सुयोगवीरले कैयन नारीलाई आर्थिक प्रलोभन पारेर आफ्नो इच्छा पूरा गर्ने कुरामा सफलता पाएको छ । यसैगरी श्रम ज्यालामा पनि विभेदन हुन्छ, महिलालाई कम पारिश्रमिक ज्याला र पुरुषलाई बढी ज्याला दिने कुराले पनि लैङ्गिक रूपमा आर्थिक

विभेदन रहेका कुरा यस औपन्यासक अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ ।

(ख) **जैविक तथा यौनिक विभेदन** : शिरीषको फूल उपन्यासमा जैविक तथा यौनिक विभेदनको अवस्था पनि पाइन्छ । उदाहरणका लागि जैविक विभेदनको प्रसङ्गलाई हेर्न सकिन्छ : “पाँच फुट तीन इन्च जति अग्ली, सेती बेपत्ताकी दुब्ली, शरीरमा अस्वाभाविक उठेका छाती, गोलो तर कालो र चम्किला आँखा रोल्डबोल्डको फेम भएको चस्मा लगाएकी पुरानो हिब्रु सिपाहीहरूको जस्तो एक इन्च डेढ इन्चको हिसावले ढाँटेर मुडुल्याएको बालभित्र सानु सेता कानमा कालो ढुङ्गाको टप लगाएकी (पृ. ४) ।” तीन जना बहिनीमध्ये एउटीको मुजुरा हो सको विवाह भएको छैन । अर्की माहिलीको नाउँ सकम्बरी हो । ऊ बुलेट पट्केको जस्तो आवाजसाथ ढोका देखिन्छे । त्यस्तै अर्की पनि छे । यस्ता पात्रहरूको जैविक अवस्थालाई यहाँ केलाइएको छ । खासगरी जैविक तथा शारीरिक संरचनामा नारीपुरुषविच भिन्नता हुनुलाई प्राकृतप्रदत्त गुण मानिन्छ । नारीको योनि र स्तन तथा पुरुषको लिङ्ग र दाहीजुङ्गा आउनु जैविक विविधता हो । त्यस्तै नारीले लामो केश पाल्नु नारीको कपाललाई सुन्दर गहना ठान्नु स्वाभाविक हो । यस्तै विविध सन्दर्भले गर्दा नारी र पुरुषमा जैविक विभेदन हुन्छ, जसबाट दिचर विरोधको अवस्था सिर्जना भएको मान्न सकिन्छ ।

यस उपन्यासमा यौनिक विभेदनको पनि सङ्केत पाइन्छ । जस्तै : “मैले जस जसलाई बलात्कार गरें उनीहरूलाई प्रेम गर्न सकिनँ र जसलाई प्रेम गरें उसलाई बलात्कार गर्न सकिनँ (पृ.५२) ।” सुयोगवीरले आफूले विश्वयुद्धका समयमा आफूले घटाएका बलात्कार, यौनेच्छा, बीभत्स, हत्या, युवतीलाई प्रेमको नाटक देखाएर कैयौँ दिनसम्म भोग गरी युवतीको आँसुको तिरस्कार गरेको देखिन्छ । नारीको कोमल हृदयमा लात हानेर घटना घटाए पनि पछि पछुताएको पाइन्छ । यसरी पछिल्लो समस्या सकम्बरीलाई बलात्कार गर्ने नभई सच्चा प्रेम गरेको ठान्ने सुयोगवीरले आफ्नो जीवनलाई निस्सार र प्रेमलाई निरर्थक ठानेको पाइन्छ । पुरुषत्व हावी भएको सुयोगवीर अचेतन कुण्ठा र वासनाले अतृप्त हुँदै बलात्कारी पुरुष पात्रका रूपमा हावी भएको देखिन्छ । ऊ नारीको अस्तित्वमाथि खेलवाड गर्ने पुरुष पात्रको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा रहेको छ । नारीबाट यौनपिपासा मेट्ने पात्रका रूपमा उसले आफ्नो प्रपञ्चमा पारेर प्रेम गरेको नाटक सिर्जना गरी यौनेच्छा देखाएकाले पुरुषको यौनिक विभेदन यहाँ प्रस्ट हुन्छ । यसरी मैले जसलाई बलात्कार गरे उनीहरूलाई प्रेम गर्न सकिनँ र जसलाई प्रेम गरे उसलाई बलात्कार गर्न सकिनँ भन्ने भनाइबाट पुरुष शरीरको ढोकाबाट नारीको मनमा प्रवेश गर्न चाहन्छ । तर, महिला पहिला मनको ढोकाबाट प्रवेश गर्ने चाहना राख्छन् त्यसैले यहाँ यौनिक द्विचर विरोधी विमति रहेको पाइन्छ ।

(ग) **धार्मिक तथा सांस्कृतिक विभेदन** : धार्मिक सांस्कृतिक विभेदनका दृष्टिले पनि शिरीषको फूल उपन्यास विवेच्य रहेको छ । उपन्यासमा भनिएको छ : “म लोग्ने मान्छे, रिस उठ्छ । गौरी असभ्य केटीको फुर्ति देखेर लगत्तै उठ्छ । पछिबाट उसको छरिएको चुल्हो समातेर उसको कमलो ओठमा मुक्का हान्छ । मेरो कर मान्दिन आँखा सक्तो फुलाएर मलाई चुनौती दिन्छे । म मात्तिन्छु असह्य हुन्छ अनि म राइफलको बडले टाउकोमा हिकाएर उसलाई बेहोस बनाउँछु (पृ. ३६) ।” प्रस्तुत पङ्क्तिमा उपन्यासको प्रमुख पात्र सुयोगवीर, जो पुरुषवादी प्रभुत्वशाली प्रवृत्तिको प्रमुख पात्रका रूपमा आएको छ । उसले सेनाबाट पेन्सन हुने बेलामा विचैमा जागिर छाडेको र कौयौँ नारीहरूको अस्मिता वा अस्तित्व लुटी सकम्बरीसँगको सामीप्यता बढाएको अवस्था देखिन्छ । उसमा नारीको उपस्थिति भएपछि पौरुषत्वका कारण नारीलाई भोग्य वस्तुका रूपमा उपयोग गर्न चाहने पुरुषभित्रको दमनकारी सोचाइ रहेको देखिन्छ । उसले शत्रुको आक्रमण हुन सक्ने अवस्थामा पनि नारीलाई भोग गर्न चाहेको पाइन्छ । उसमा आफूले चाहेको समयमा नारी भोगका लागि जति बेला पनि तयार हुनुपर्छ भन्ने पुरुषवादी विचार व्याप्त छ । उदाहरणका लागि रातको समयमा लडाइँका लागि बसिरहेको बेलामा हेडहन्टरकी छोरी नाङ्गो पाखुरा लिएर हिँडिरहेको देखा उसको पौरुषत्व जागेर आएको देखिन्छ । जुनेली रातको एकान्त जङ्गलमा यौवना नारी आफ्नो अगाडि आइपुग्दा उत्तेजित यौनभोक मेटाउन उसलाई फकाउन थाल्छ । त्यसमा आफू असफल भएपछि तिरस्कृत भएको अनुभव गरी आफ्नो इच्छालाई जबरजस्ती पूरा गर्ने कोसिस गर्छ । त्यसपछि प्रतिकार गर्न थालेपछि उसमा पौरुषत्व र शक्तिको उन्माद दुवै जागेर आउँछ । यसक्रममा ऊ आफूलाई परम्परागत संस्कार बोकेको लोग्ने मान्छेका रूपमा मूल्याङ्कन गर्न पुग्छ । उसलाई रिस उठ्छ । यसरी यौटी असभ्य केटीको फुर्ति देखेर सुयोगवीरमा पुरुष प्रभुत्व हावी भएको र आफ्नो इच्छा पूरा गर्ने वार्ता र सहमतिद्वारा

नारीलाई नियन्त्रण र उनीहरूलाई उपभोग गर्न चाहने प्रवृत्ति पाइन्छ। त्यसैले समाज वा संस्कृतिले पुरुष सर्वोपरि ठान्नु र महिलामाथि जुनसुकै हिंसा, हत्या, अन्याय, अत्याचार र बलात्कार जस्ता जघन्य अपराधलाई पुरुषत्वले निम्त्याउने गरेका कारण यहाँ धार्मिक दृष्टिकोण र सांस्कृतिक विभेदनका आधारमा *श्रीरिषको फूल* उपन्यासले महिला र पुरुषका विचमा फरक देखाएको स्पष्ट हुन्छ।

सुयोगवीरले एउटा प्रसङ्गमा भनेको पनि छ: “भएँरा बस्नै नपाएपछि यो फूलको के अर्थ ?।” अतः सुयोगवीर सकम्बरीप्रति आत्मिक रूपमा आकर्षित भइसक्दा पनि नारीप्रतिको उसको धारणा परिवर्तन भएको हुँदैन। ऊ नारीलाई उपभोग्य वस्तुकै रूपमा हेर्ने गर्छ। उसमा नारीले पुरुषको सम्पर्कबाट मात्र सार्थकता प्राप्त गर्न सक्छ र उसले नारीलाई भोग्य वस्तु ठान्छे। यसरी नारीको सुख:दुखमा साथ नदिने स्वार्थी कार्य र पुरुष प्रवृत्ति रहनु द्विचर विरोधी हो। धार्मिक परम्पराका रूपमा महिलालाई बढी बोझ दिइनु महिला वा नारी कुनै बजारमा बेचिने सामग्री र मन्दिरमा चढाउने फूलका रूपमा अपव्याख्या गरिनु अर्थात् नारी फूल हुन् त्यस फूलमाथि जुनसुकै भएँराले रस चुस्न सक्छ भने भएँ कुनै नारीको अस्तित्व रहनु हुँदैन। नारीको कुमारित्वको परीक्षण गरिनु तर पुरुषमा यो नियम लागु नहुनु आदि धार्मिक सांस्कृतिक परम्पराको द्विचर विरोधी अवस्था मान्न सकिन्छ।

(घ) **भाषिक विभेदन** : यस उपन्यासमा भाषिक विभेदन पनि पाइन्छ। जस्तै : “सम्भेँ, जथाभावी बोल्छे कति पनि लाज मान्दिन, साच्चै कस्ती मापाकी छे, यो स्वास्नी मान्छे, कति सहजैसँग घरी सिपाही भन्छे, घरी बुढो भन्छे, यसलाई आफ्नो दाइको अलिक लाज पनि लाग्दैन क्यारे (पृ. १४)।” यी पङ्क्तिमा समझदारीको चन्चले कान्छी बहिनी मुजुराको कुरा गर्ने प्रसङ्गमा आएका हुन्। यसरी पुरुषलाई आदरार्थी भाषामा सम्बोधन गरेको *श्रीरिषको फूल* उपन्यासको असत् पात्र सुयोगवीरले चाहिँ यस किसिमको भाषामा आदरार्थी भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ। यस्तै विभिन्न प्रसङ्गहरूमा यहाँ भाषिक विभेदन भएको पाइन्छ।

निष्कर्ष

श्रीरिषको फूल पारिजातद्वारा रचित उपन्यास हो। विसङ्गतिविचर रङ्गिएको जीवनलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ। युद्धभूमिबाट आएको निरीह सैनिकको नारीप्रतिको दृष्टिकोण र एक निस्सारवादी युवतीको जीवनकथालाई मर्मस्पर्शी नारी विद्रोहीका रूपमा चित्रण गरिएको छ। निर्मम युद्ध संस्कृतिबाट प्रभावित सुयोगको पुरुष चरित्र कठोर निर्दयी र परपीडक नीच पात्रका रूपमा देखापर्छ। साथै उसमा प्रतिशोधी पुरुष प्रवृत्ति हुनु, त्यस्तै परम्परागत नारीभन्दा भिन्न स्वभाव भएकी र विद्रोही विचार प्रस्तुत गर्ने बरीमार्फत उपन्यासमा उग्र नारीवादी चेतना र निस्सारवादी शून्यवादी जीवनदृष्टि प्रस्तुत भएको छ। नेपाली उपन्यासमा पारिजातद्वारा लेखिएको *श्रीरिषको फूल* उपन्यासमा समाजमा देखिएको प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहार तथा नारी चेतनाको पनि प्रस्तुति गरिएको छ। सुयोगवीरमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता प्रबल रहेका कारण ऊ महिला वा नारीलाई जुनसुकै उपायद्वारा नियन्त्रणमा राख्न चाहन्छ। सकम्बरीले पुरुषको जस्तो व्यवहार गरेको उसलाई मन पर्दैन। ऊ शिवराजका बहिनीहरू छानी छानी रोज्न पाउने ठानी कहिले मुजुरालाई त कहिले बरीलाई आफ्नो जीवनमा सजाउने कल्पना गर्छे। त्यसैगरी सकम्बरीमार्फत यस उपन्यासमा विद्रोही उग्र नारीचेतना अस्तित्व तथा विसङ्गति विकृतिको विद्रोही चेतनाको प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। आफूलाई शोषण गर्ने आउने भएँरालाई निचोरेर मार्ने सुनगाभा तथा फूल जस्ती बन्न चाहने बरीले परम्परागत पुरुष शोषणका विरुद्ध पुरुषलाई पीडा दिन चाहेको देखिन्छ। यसरी सुनगाभा फूल बन्न खोज्ने बरी अन्त्यमा सुयोगवीरको चुम्बनका कारण *श्रीरिषको फूल* बनेर भरेकी छ। तसर्थ, यस उपन्यासमा उत्तरआधुनिकतावादी मान्यता र विषयवस्तुको प्रयोग भएकाले उत्तरआधुनिकतामा आधारित रहेको देखिन्छ। यसमा प्रमुख पात्र सकम्बरी र सुयोगवीर तथा अन्य पात्रका माध्यमबाट घटित घटना र तिनका समस्या बहुलताका रूपमा एउटा कृति वा उपन्यासमा घटित छन्। घटनालाई लैङ्गिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, भौतिक, यौनिक र द्रव्वात्मक जस्ता द्विचर विरोधीको अस्वीकार गरी नवकेन्द्रको स्थापनातर्फको सङ्केत भएको छ। वस्तुतः कुनै पनि कृतिमा खुला अर्थ रहन्छ; पाठकले आफ्नो क्षमता वा बौद्धिकताका साथ समय सान्दर्भिकताअनुसार अर्थको निर्धारण गर्ने गरेका कारण उत्तरआधुनिकतावादका द्विचरविरोधी मान्यताहरू यसमा प्रमुख रूपले प्रयोग भएर आएका छन् भन्न सकिन्छ।

प्रवासन

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, ज्ञानु, (२०७४). *साइवर सिद्धान्त प्रयोग र अन्य समालोचना*. ललितपुर : साभ्का प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा र उत्तरआधुनिक सिद्धान्त*. काठमाडौं : भृकुटी पब्लिकेसन ।
- गौतम, लक्ष्मण (२०६६). *समकालिन नेपाली कविताका प्रवृत्ति*, पैरवी प्रकाशन: काठमाडौं ।
- गौतम, लक्ष्मण (२०७०). *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना*. काठमाडौं : पब्लिकेसन हाउस ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०६८). *नारीवाद सौन्दर्य चिन्तन*, भृकुटी काठमाडौं : एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- बराल कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६६). *नेपाली उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. ललितपुर : साभ्का प्रकाशन ।
- वाइवा, त्रिष्णुकुमारी (२०२२). *शिरीषको फूल*. ललितपुर : साभ्का प्रकाशन ।

हल्ला कवितामा लयविधान

वीरेन्द्रकुमार बुढा*

सार

प्रस्तुत आलेखमा कवि विप्लव ढकाल (२०२४) द्वारा लिखित गद्यकविता हल्ला (२०७६) को लयविधानबारे अध्ययन गरिएको छ। कवितामा रहेको लयविधानको अध्ययनका लागि पङ्क्तिविन्यास, लेख्यचिह्नको प्रयोग, समानान्तरता र विचलनलाई आधार बनाइएको छ। त्यसका लागि पुस्तकालय कार्य तथा अनलाइन सामग्रीको उपयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। गुणात्मक ढाँचाको यस लेखमा पाठविश्लेषणात्मक अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको छ। समष्टि विधि (सेन्सस मेथड) बाट प्राथमिक सामग्रीका रूपमा हल्ला (२०७६) कवितालाई लिइएको छ र यसबाट लयको प्रवाह सिर्जना गर्ने गुणात्मक प्रकृतिका शाब्दिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरी तिनको निगमनात्मक तथा आगमनात्मक अध्ययनका सहायताले सामग्रीको विश्लेषण र मूल्याङ्कन साथ अध्ययनमा प्रस्तुत दावीलाई कविताका तिनै साक्ष्य र तर्कद्वारा पुष्टि गरिएको छ। द्वितीय सामग्रीका रूपमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य समालोचना तथा कविता सिद्धान्तसँग सम्बन्धित विभिन्न सामग्रीको उपयोग गरिएको छ। अनियमित पङ्क्तिविन्यासले कवितामा लयप्रवाहको सिर्जना भएको छ। कवितामा अल्पविराम; प्रश्नचिह्न; योजकचिह्न; विस्मयचिह्न र उद्घरणचिह्न जस्ता लेख्यचिह्नहरूले गति, यति, आरोहअवरोह र पाठकमा भावभङ्गी सिर्जना गरी विशिष्ट लयको उत्पादन भएको छ। पदक्रम विचलन, अर्थतात्त्विक विचलन र प्रयुक्ति विचलनको प्रयोगबाट कविता लयात्मक बनेको छ। कवितामा आवृत्ति भएका शब्द, पदावली, उपवाक्य जस्ता भाषिक एकाइहरूको अनुप्रासबाट उत्पन्न हुने साङ्गीतिक आरोहअवरोहले लयोत्पादन हुन गई कविता विशिष्ट बन्न पुगेको छ। कवितामा पङ्क्तिविन्यास, लेख्यचिह्नको प्रयोग, व्याकरणिक तथा अर्थतात्त्विक विचलन र विविध प्रकारका समानान्तरताले कवितामा साङ्गीतिक आरोहअवरोह सिर्जना गरी विशिष्ट लयोत्पादन भएको निष्कर्ष अध्ययनमा निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : आवृत्ति, पङ्क्तिविन्यास, लयविधान, विचलन, समानान्तरता।

विषयपरिचय

हल्ला कविताका रचयिता विप्लव ढकाल (२०२४) आधुनिक नेपाली कविताको समसामयिक धाराका सक्रिय कवि हुन्। प्रगीतात्मक संरचनायुक्त कविताका स्रष्टा विप्लवले थुप्रै फुटकर कविता रचना गरेका छन्। यिनका कवितामा विद्रोहको चेत गम्भीर ढङ्गले प्रस्तुत भएको पाइन्छ। समसामयिक नेपाली कविताका क्षेत्रमा प्रगतिवादी र व्यङ्ग्यवादी कविका रूपमा परिचित विप्लवका कविताको खास पहिचान युगीन विसङ्गति र विकृतिप्रति कलात्मक र शिष्ट ढङ्गले आक्रोशपूर्ण व्यङ्ग्य प्रहार गर्नु हो। सरल, सरस, सहज र प्रभावोत्पादक व्यङ्ग्यात्मक भाषाशैलीमा सङ्क्षिप्त आयामका मुक्तलयात्मक गद्यकविताको रचना गर्नु विप्लवको पहिचान हो। थुप्रै फुटकर कविताका रचयिता विप्लव ढकालका चिताको ज्वाला (लघुकाव्य, २०४२), हिउँको यात्रा (मुक्तकसङ्ग्रह, २०४५), निर्जन बन्दरगाह (कवितासङ्ग्रह, २०५१), कालो मध्यान्तर (कवितासङ्ग्रह, २०६०), प्रोफेसर शर्माको डायरी (लामो कविता, २०६५), च्याउको जङ्गल (कवितासङ्ग्रह, २०७१) जस्ता कवितासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन्। कवि विप्लव ढकालले प्रगीतात्मक संरचनाका थुप्रै फुटकर कविताहरूको रचना गरी आधुनिक नेपाली कविताको समसामयिक धाराको विकासमा उल्लेखनीय योगदान

* उपप्राध्यापक, द्रोणाचल क्याम्पस दुल्लु, दैलेख

प्रवासन

पुर्याएका छन् (कोइराला, २०७७) । यस लेखमा विश्लेषणका लागि चयन गरिएको प्रगीतात्मक संरचना भएको प्रसिद्ध गद्यकविता *हल्ला* सर्वप्रथम २०७६ असोज २९ को 'अन्नपूर्ण सम्पूर्ण' पत्रिकामा प्रकाशित पाँचवटा कवितामध्ये एक हो । यस अध्ययनमा त्यसैलाई मूल रूप मानी विश्लेषण गरिएको छ ।

कविताभित्र देखापर्ने साङ्गीतिक आरोह, अवरोह नै लय हो । कवितालाई साहित्यका अन्य विधाबाट फरक छुट्ट्याई यसको स्वरूप निर्धारणमा लयको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । गद्य वा पद्य दुवै कवितामा लयको अस्तित्व हुन्छ । छन्दोबद्ध पद्यकवितामा छन्दको बन्धन हुन्छ, भने छन्दमुक्त गद्यकवितामा त्यसको कुनै बन्धन हुँदैन । छन्दमुक्त कवितामा छन्दको बन्धन नभए पनि लय पैदा भएको हुन्छ । यस्तो लयलाई मुक्तलय भनिन्छ । मुक्तलयको प्रयोग गद्यकवितामा हुन्छ । गद्य वा पद्य दुवै प्रकारका कवितामा लय सिर्जना गर्न अलङ्कारको पनि भूमिका हुन्छ । गद्यकवितामा लयोत्पादन गर्न कवितामा वितरित वाक्यढाँचा वा भाषिक विन्यासको प्रभाव रहन्छ । कवितामा वितरित पङ्क्तियोजना वा वाक्यढाँचाले लयोत्पादन गर्नाका साथै कविताको अर्थलाई पनि विशिष्ट बनाउँछन् (लुइँटेल, २०६२ : २७५) । अतः गद्यकवितामा लयोत्पादन गर्न कवितामा वितरित वाक्यढाँचा वा भाषिक विन्यासको विशेष भूमिका रहेको मानिन्छ, किनभने लयको अभावमा कविताको सिर्जना हुन सक्दैन । समसामयिक नेपाली कविताको लयविधान मुख्य रूपमा मुक्त लयविधान नै हो तर न त यो रिमालले प्रयोग गरेको बद्ध लयका निकटको तीव्र साङ्गीतिक नै छ न त प्रयोगवादी कविताको लयविधान भन्ने रूखो छ (पाण्डेय, २०६५ : ४२) । कवितालाई लयबद्ध तुल्याउनमा छन्द, अलङ्कार, समानान्तरता, विचलन, वाक्य ढाँचा, चिह्न प्रयोग आदिकै प्रभावकारी भूमिका रहेको हुन्छ । कवितामा प्रयोग हुने भाषा विशिष्ट प्रकारको हुन्छ जसबाट लय उत्पन्न हुन पुग्छ । कविताको सौन्दर्य सिर्जनामा पनि लयविधानकै भूमिका रहन्छ । अतः कविताको विश्लेषणमा लयविधानका घटकहरू सबै उल्लेखनीय बन्न पुग्छन् । यसरी उपर्युक्त किसिमबाट लयविधानसम्बन्धी विभिन्न आयामहरू रहँदै आएको पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत अध्ययन पनि केवल लयविधानकै दृष्टिले गरिएको हो । यसमा *हल्ला* कविताको लयप्रवाह, सामान्य आवृत्ति तथा समानान्तरता र लयगत एकत्व जस्ता पक्षमा केन्द्रित रही अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनको ढाँचा गुणात्मक रहेको छ । पुस्तकालयीय स्रोतबाट *हल्ला* कविताको अध्ययन कार्यका लागि उपयोगी सामग्रीहरू यसमा उपयोग गरिएको छ । साथै *हल्ला* कवितामा लयविधानको अध्ययनार्थ समाष्ट विधि (सेन्सस मेथड) का आधारमा कवि विप्लव ढकालको *हल्ला* कवितालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा छनोट गरिएको छ, भने लयविधानको अध्ययनसँग सम्बन्धित अन्य लेख रचना, पुस्तक शोधपत्रहरू र अनलाइन सामग्रीलाई द्वितीय सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । प्राप्त सामग्रीहरूको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन जस्ता प्रक्रियामा वस्तुनिष्ठ, तथ्यपरक सैद्धान्तिक मान्यताहरूलाई उपयोगमा ल्याइएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

कविता वा काव्य कोमल, लयात्मक एवम् रागात्मक प्रकृतिको भाषिक अभिव्यक्ति हो । यसलाई साहित्यका प्रमुख विधाहरूमध्ये अर्थात् कविता, आख्यान, नाटक र निबन्धमध्येको एक मानिन्छ । 'कवि वर्णने' धातुबाट कवि शब्दको निर्माण भएको हो । यही कवि मूल शब्दमा ता प्रत्यय जोडिएर कविता शब्द बनेको हो जसको अर्थ कविको गुण वा धर्म हुन्छ (नेपाल, २०६८ : १) । कवितामा जीवन र जगत् सूक्ष्मदेखि स्थूलसम्म र अनुभूति प्रवाहको विकास सङ्क्षिप्तदेखि विस्तृतसम्म पुगेको हुन्छ । पूर्वीय तथा पश्चिमी साहित्यका विभिन्न विद्वान्ले प्राचीन कालदेखि नै कवितासम्बन्धी धारणाहरू अघि सार्दै आएका छन् । पूर्वीय साहित्यशास्त्रीहरूले सिङ्गो साहित्यका अर्थमा काव्य शब्दको प्रयोग गरी काव्यलक्षण वा काव्यस्वरूप भनेर आफ्ना धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । पश्चिमी साहित्यचिन्तकहरूका अवधारणाहरू पूर्वीय साहित्यमा जस्तो समग्र साहित्यका लक्षण वा परिभाषाका रूपमा नभई कविताविशेषमै केन्द्रित छन् । तिनका परिभाषाहरूमा पाइने पृथक् पृथक् विशिष्ट पक्षहरूमध्ये कल्पना, संवेग वा मनोवेग, भावना वा विचार, लय वा सङ्गीत, भाषिक अभिव्यक्तिगत विशिष्टता आदिलाई समन्वित गरेर कवितालाई चिनाइएको छ । नेपालीमा कविताको

समग्र स्वरूप र संरचनालाई एउटै परिभाषाले चिनाउन नसके तापनि युगीन प्रतिनिधित्व र सबैको समन्वितबाट कविताको विशिष्ट परिभाषा निर्माण गरिएको छ (लुईटेल, २०६२ : १४)। यसरी कविता भाव, विचार वा घटनाको विशिष्ट लयात्मक भाषिक संरचना हो भन्न सकिन्छ ।

साहित्यका अन्य विधाहरू भन्दा कविताको संरचना पनि स्वयंमा पूर्ण, परिवर्तनशील वा जीवन्त र स्वायत्त हुन्छ । कवितामा बनोट तथा बुनोट दुवै त्यत्तिकै अपरिहार्य हुन्छन् र तिनकै संयोजनबाट कविताले स्वतन्त्र अस्तित्व प्राप्त गर्छ । कविताको बुनोटभित्र वस्तु, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु, भाषाशैलीय विन्यास (भाषाशैली, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, छन्द, लय, अर्थ) आदि पर्दछन् भने बनोटचाहिँ सबैको कुलयोगबाट निर्मित सिङ्गो रूप हो । कविताका यी विभिन्न घटकहरूमध्ये भाषाशैलीय विन्यासभित्र पर्ने लय एक एकाइ हो । लय शब्दले गहन एकाग्रता, तल्लीनता, तन्मयता, विलयन, सङ्गीतमा स्वरको आरोहअवरोहको विशेषक्रम, प्रवाह आदि अर्थबोध गराउँछ (लुईटेल, २०६२, २७४) । लयको अभिप्राय पङ्क्तिको छिटो वा ढिलो हुने प्रवाह गति हो । कवितामा वितरित पङ्क्तियोजना वा वाक्यीय ढाँचाले लयोत्पादन गर्नाका साथै कविताको अर्थलाई पनि विशिष्टता प्रदान गर्दछ । पद्यकवितामा शास्त्रीय छन्द तथा गद्यकवितामा मुक्त छन्दले कवितालाई लयात्मक तुल्याउने काम गर्दछ । कविता वाचन गर्दा वा उच्चारण गर्दा लाग्ने समयको अन्तरालबाट उत्पन्न हुने विशेष किसिमको सौन्दर्य लय हो । कविताका पङ्क्तिको विन्यासले लय सिर्जनाका लागि आधार प्रदान गरेको हुन्छ । कवितामा प्रयोग भएका भाषिक स्वरव्यञ्जन वर्णको वितरण प्रक्रिया, पङ्क्तिविधान, पाउ, चरण, मात्रा आदिको वितरणको आवृत्ति, स्वल्प नियमितताको स्थिति नै गद्यकवितात्मक लय हो (त्रिपाठी, २०५४ : १८)। पङ्क्तिगत स्तरमा आएका ध्वनि, वर्ण, शब्दको वितरणगत विविधताले कविताको लयलाई अझ विशिष्ट बनाउँछन् । वर्ण, मात्रा, अक्षर सँया समान नभए पनि अनुच्छेदगत नियमितता र वाचनको वैचित्र्यले गद्यकवितामा अन्तर्लयको सिर्जना गर्दछ । कविता श्रव्य विधा पनि भएकोले उच्चारण वा वाचनबाट लयको व्यवस्थाबारे स्पष्ट हुन्छ । उच्चारण र श्रवणका समयमा रम्य लाग्ने सङ्गीतमय ध्वनि नै लयको प्रमुख केन्द्र हो । पङ्क्तिविन्यास, आवृत्ति, विचलन, चित्रात्मक चिह्न आदिबाट लयको व्यवस्था कायम गर्न सकिन्छ ।

मुक्त छन्दमा लयको निर्माण गर्ने आधारहरू शास्त्रीय छन्दमा जस्ता स्पष्ट हुँदैनन् । गद्यकविताको लयविधानलाई पहिचान गर्ने आधार गण वा सूत्र नभएर भाषिक प्रयोगमा देखिने कला हो । त्यसका लागि भाषिक विचलन वा व्यतिक्रम, आनुप्रासिक अन्तर्गुञ्जन, अभिव्यक्तिगत वक्रता, तर्कपूर्ण नवीन दृष्टि र विम्ब प्रतीक तथा मिथकको छनोट जस्ता मूल आधारका केन्द्रीयतामा रहेर तिनका अन्तर्गमा लुकेका भाषिक एवम् अभिव्यक्तिगत सामर्थ्य र वैशिष्ट्यका आधारमा गद्यकवितामा लय निर्माण गर्न सकिन्छ (नेपाल, २०७७) । कविता पङ्क्तिपुञ्जको सिङ्गो संरचना हो । कवितामा विभिन्न पङ्क्तिहरूको प्रयोग गरिन्छ । ती पङ्क्तिहरू आपसमा अन्तर्सम्बन्धित हुन्छन् । पङ्क्तिलाई एकात्मकता प्रदान गर्न विभिन्न वर्ण, शब्द सूचक आएका हुन्छन् । पङ्क्तिगत विन्यासबाट कवितामा एक प्रकारको विशिष्ट लयको सिर्जना भएको हुन्छ । पङ्क्तिगत संरचनामा प्रयोग भएका विभिन्न शब्दहरू आवृत्ति हुने क्रम पनि रहन्छ । समस्तरमा आवृत्ति भएका ध्वनि, शब्द र विविध स्तरमा प्रयुक्त ध्वनि र शब्दले विलक्षण लय सिर्जना गर्न मद्दत गर्दछन् । यस्ता ध्वनि, शब्द, उपवाक्य आदि प्रचलित मानक व्याकरणात्मक नियममा आवद्ध नभई आफ्नो छुट्टै अस्तित्व बनाएका हुन्छन् अर्थात् कवितामा भाषिक विचलन हुन्छ । कविताको अर्थलाई विशिष्ट बनाउन र लयात्मक संरचनालाई सौन्दर्यात्मक बनाउन विभिन्न चित्र, लेख्यचिह्न आदिको प्रयोगसमेत कवितामा गरिन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा हल्ला कवितामा लयविधानको विश्लेषण गर्नका लागि शैलीविज्ञान र संरचनावादले सिफारिस गरेका सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा कविताको लयप्रवाहको अवस्था, समानन्तरता र सामान्य आवृत्तिबाट गरिएको लयविधान एवम् लयगत एकत्वको स्वरूप निरूपण गर्दै वस्तुगत निष्कर्षको खोजी गरिएको छ । लयप्रवाहअन्तर्गत पङ्क्तिविन्यास, लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग र विचलनको अध्ययन गरिएको छ भने सामान्य आवृत्तिअन्तर्गत वर्णगत, शब्दगत, पदावलीगत र वाक्यगत आवृत्ति र समानान्तरताअन्तर्गत संरचनागत र आर्थीसंरचनाको समानान्तरता अध्ययन गरिएको छ ।

हल्ला कविताको लयप्रवाहगत अध्ययन

कवि विप्लव ढकालद्वारा रचित *हल्ला* कविता गद्यलयमा संरचित कविता हो । लय कवितामा हुने विशिष्ट भाषिक विन्यासबाट उत्त्पत्ति हुन्छ । कवितालाई अन्य विधाभन्दा पृथक् तुल्याउने काम लयले गर्दछ । छन्दविना कविता सिर्जना गर्न सकिए पनि लयविना कविताको कल्पना गर्न सकिन्न । ध्वनिको उच्चारण गर्दा निष्पन्न हुने साङ्गीतिक आरोहअवरोहलाई लय भनिन्छ । कवितालाई लयात्मक बनाउन छन्दका साथै अलङ्कार, वाक्यीय ढाँचा, चयन, अग्रभूमीकरणको पनि महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ (लुईटेल, २०६०, पृ १३७) । यसरी कवितामा वितरित पङ्क्तियोजना वा वाक्यीय ढाँचाले लयोत्पादन गर्दछ । यहाँ विश्लेषित हल्ला कवितालाई गद्यलयसँग सम्बन्धित आधारहरूको खोजी गर्दै निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ र लयप्रवाहका सन्दर्भमा पङ्क्तिविन्यास, लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग र विचलनका पक्षहरू हेरिएको छ ।

(क) **पङ्क्तिविन्यास** : लयको अभिप्राय पङ्क्तिको ढिलो वा छिटो प्रवाह वा गति हो । पङ्क्तिको ढिलो वा छिटोपनको निर्धारण अर्थले गर्दछ । लयले शब्दको अर्थलाई अनुकूल तुल्याउने एवम् प्रस्ट्याउनुका साथै पङ्क्तिको वास्तविक अर्थलाई भरथेग गर्दछ (लुईटेल, २०६०, १३८) । यसरी कवितामा वितरित पङ्क्तिविन्यासले लयोत्पादन गर्नुका साथै कविताको अर्थलाई विशिष्टता प्रदान गर्दछ । गद्यकवितामा अनियमित किसिमबाट पङ्क्तिविन्यास गरिने भए पनि एक पङ्क्ति र अर्को पङ्क्तिका बिचमा सङ्गति कायम गरेर लयको सिर्जना गरिएको हुन्छ । गद्यलयमा रचित प्रस्तुत *हल्ला* कवितामा जम्मा ८९ शब्द, २७ पङ्क्ति र ८ खण्ड वा अनुच्छेद रहेका छन् । कविता २, ३, ३, ३, २, ५, ६, ३ को पङ्क्तिगत संरचनामा आठओटा अनुच्छेदमा संरचित छ । कवितामा एक शब्ददेखि सात शब्दसम्मका पङ्क्तिहरूको विन्यास गरिएको छ । उदाहरण :

म भाषा पढाउन खोज्छु,

उनीहरू

भाषा नै लाटो हुने गरी हल्ला गर्छन् !

(ढकाल, २०७६, चौथो अनुच्छेद)

तीन पङ्क्तिको यस अनुच्छेदमा पहिलो पङ्क्ति चार शब्दको; दोस्रो पङ्क्ति एक शब्दको र तेस्रो पङ्क्ति सात शब्दको रहेको छ । यसबाट कवितामा गरिएको पङ्क्तिविन्यासको अवस्था पहिल्याउन सकिन्छ । पङ्क्तिगत विन्यास हेर्दा कवितामा एक शब्ददेखि सात शब्दसम्मका पङ्क्तिहरूको विन्यास गरिएको छ । यहाँ एक शब्दका पाँच पङ्क्ति; दुई शब्दका दुई पङ्क्ति; तीन शब्दका पाँच पङ्क्ति; चार शब्दका बाह्र पङ्क्ति; पाँच शब्दका दुई पङ्क्ति र सात शब्दका एक पङ्क्ति रहेका छन् । पङ्क्तिविन्यासलाई हेर्दा चार शब्दका पङ्क्तिहरूको सङ्ख्या अधिक देखिन्छ भने सात शब्दको सबैभन्दा कम एउटा मात्र पङ्क्ति रहेको पाइन्छ ।

यसरी हेर्दा कवितामा शब्द र पङ्क्तिविन्यासमा असमानता, अनियमितता र विविधतापूर्ण वितरण भएको स्पष्ट हुन्छ । यो शास्त्रीय नियमको वर्णगत समानता र अनुप्रासमा आवद्ध नभई स्वतन्त्र तहबाट विशिष्ट लयको संयोजन गरेको कविता हो । यस कविताका हरेक पङ्क्तिमा गति, यति र लय मिलेको छ । पङ्क्तिगत विश्राम, अनुच्छेदगत विश्राम तथा शब्द बलाघात आदिका कारण कवितामा काव्यात्मक लय उत्पन्न भएको छ । कविता आठ अनुच्छेदमा विभाजित भए पनि हल्लाको सन्दर्भलाई पुष्टि गर्न विभिन्न सन्दर्भहरू जोडेर अनुच्छेदको सम्बन्ध एकआपसमा स्थापित गर्दै कविताको अन्त्य गरिएको छ । अनुच्छेद वा पङ्क्तिगत विन्यासमा भएको काव्यात्मक विरामले लयको उद्बोधन भएको देखिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत कवितामा अनियमित पङ्क्तिविन्यास लयप्रवाहको मूल आधार बनेको छ ।

(ख) **लेख्यचिह्नको प्रयोग** : लेख्यचिह्नहरूले कवितामा गति, यति र लय सिर्जना गर्दछन् । कवितामा गति, यति, आरोह, अवरोह, तानलाई लेख्यचिह्नले सङ्केत गर्दछन् । गद्यकवितामा लेख्यचिह्नको न्यून प्रयोग गरिएको हुन्छ तथापि रिक्त पदको प्रयोगबाट कवितामा लय व्यवस्थित हुन्छ (आचार्य, २०७६) । प्रस्तुत हल्ला कविताको पहिलो र छैटौँ अनुच्छेदको अन्त्यमा प्रश्नचिह्न र दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँ, सातौँ र आठौँ अनुच्छेदको अन्त्यमा विस्मयादिबोधक

चिह्नको प्रयोग गरिएको छ, जसले लयको सिर्जना हुने आधार निर्माण भएको छ। पूरै कविताभरि अल्पविराम चार ठाउँमा; प्रश्नचिह्न दुई ठाउँमा; योजकचिह्न तिन ठाउँमा; विस्मयचिह्न दस ठाउँमा र उद्धरणचिह्न दुई ठाउँमा प्रयोग गरी कवितामा आरोह अवरोह सिर्जना गरी लय सिर्जना गरिएको पाइन्छ। जस्तै:-

- **प्रश्नचिह्नको प्रयोग :** कक्षाकोठाभरि हल्ला छ

किन पढ्दैनन् नानीहरू ? (ढकाल, २०७६, पहिलो अनुच्छेद)

यसरी प्रस्तुत उदाहरणमा प्रश्नचिह्नको प्रयोगले कवितामा आरोह सिर्जना गरी लयगत मिठास सिर्जना गरेको छ।

- **उद्धरण र विस्मयचिह्नको प्रयोग :** म 'हल्ला नगर' भन्छु

उनीहरू फेरि हल्ला गर्छन् ! (ढकाल, २०७६, पाँचौँ अनुच्छेद)

यसमा उद्धरणचिह्नले हल्ला शब्दमा विशेष जोड दिई लय सिर्जना गरेको छ, भने विस्मयचिह्नले आश्चर्य सिर्जना गरी लयात्मक मिठास दिएको छ।

- **योजकचिह्नको प्रयोग :** यो हल्ला-

आफैमा एउटा विचार हो !

यो हल्ला-

आफैमा एउटा जीवन हो !

र यो हल्ला-

आफैमा एउटा सपना हो ! (ढकाल, २०७६, सातौँ अनुच्छेद)

योजकचिह्नको प्रयोगले कवितामा यतिको सिर्जना गरेर पाठकलाई एक छिन विश्राम गर्न लगाएर लयमा विविधता ल्याउन मद्दत गरेको छ।

- **अल्पविरामको प्रयोग :** म गणित पढाउन खोज्छु,

उनीहरू

पहाडी खोला जस्तै हल्ला गर्छन् ! (ढकाल, २०७६, तेस्रो अनुच्छेद)

यहाँ अल्पविरामको प्रयोगका कारण कवितागत उच्चारणमा यति सिर्जना गरी अर्को हरफमा आरोह सिर्जना गर्न र लयमा मिठास ल्याउन प्रयोग गरिएको छ।

यसरी आठ अनुच्छेदमा संरचित यस कवितामा अल्पविराम; प्रश्नचिह्न; योजकचिह्न; विस्मयचिह्न र उद्धरणचिह्न जस्ता पाँच थरी चिह्नको प्रयोग २१ ठाउँमा भएको पाइन्छ। ती लेख्यचिह्नहरूले गति, यति, आरोहअवरोह र पाठकमा भावभङ्गी सिर्जना गरी विशिष्ट लयको निर्माण गरेकाले कवितामा लेख्यचिह्नको प्रयोगमा विशिष्टता रहेका पुष्टि हुन्छ।

(ग) **विचलनको प्रयोग :** सामान्य भाषामा प्रयोग हुने सामान्य भाषिक नियमको अतिक्रमण वा मानकेतर प्रयोग नै विचलन हो (शर्मा, २०३८, पृ. ४०)। सामान्य नियम वा प्रचलित संरचनामा अतिक्रमण भएमा त्यसलाई विचलन भनिन्छ (अधिकारी, २०६२, पृ. २७५)। खास साहित्यिक विशिष्टता सिर्जना गर्नु विचलनको उद्देश्य हो। कविता रचनाका क्रममा साहित्यकार असचेत रूपमा मानकबाट विचलित हुँदा कवितामा वाक्यगठन, शब्द, पद, पदावलीको नियमपूर्ण प्रयोग हुँदैन जसबाट कवितामा लय सिर्जना हुन जान्छ। विचलन भाषिक एकाइका वर्ण, रूप, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य र सङ्कथनमा विचलन र अर्थचमत्कार उत्पन्न गर्न शब्द प्रयोग हुने विचलन महत्त्वपूर्ण हुन्छ (पृ. २७६)। प्रस्तुत

हल्ला कवितामा पनि भाषिक संरचनालाई ध्यान नदिई लयात्मक संरचनालाई केन्द्र बनाइएको छ। विचलनको प्रयोग निम्नानुसार देखिन्छ:

- पदक्रम विचलन

.....

किन पढ्दैनन् नानीहरू ? (ढकाल, २०७६, पहिलो अनुच्छेद)

यसरी कवितामा नेपाली वाक्य संरचनाअनुसार हुनपर्ने कर्ता, कर्म र क्रियाको क्रमलाई अपनाइएको छैन। जसमा पदक्रम विचलन देखिन्छ। जसले कवितामा आरोहअवरोह सिर्जना गरी लयमा मिठासपन ल्याएको देखिन्छ।

- अर्थतात्त्विक विचलन

जङ्गली चरा जस्तै हल्ला गर्छन् ! (ढकाल, २०७६, दोस्रो अनुच्छेद)

पहाडी खोला जस्तै हल्ला गर्छन् ! (ढकाल, २०७६, तेस्रो अनुच्छेद)

चराले हल्ला नगरी बास्ने, कराउने, चिरबिराउने तर कवितामा मान्छेले जस्तै हल्ला गरेको भनेर चरालाई मानवीकरण गरिएको र खोलाले सुसाउने गर्छ तर यहाँ हल्ला गर्नु भनेर खोलालाई पनि मानवीकरण गरी अर्थतात्त्विक विचलन सिर्जना गरी लयमा मिठासपन ल्याएको पाइन्छ।

- प्रयुक्ति विचलन

उनीहरू

भाषा नै लाटो हुने गरी हल्ला गर्छन् !

(ढकाल, २०७६, चौथो अनुच्छेद)

यो हल्ला-

आफैमा एउटा जीवन हो !

(ढकाल, २०७६, सातौँ अनुच्छेद)

कवितामा भाषालाई लाटो र जीवनको संज्ञा दिएर विचलन निर्माण गरिएको छ। जसका कारण पाठकले कविता रसास्वादन गर्दा लयात्मक रूपमा नै गर्नुपर्ने भएकाले लय सिर्जनामा विशिष्टता थपिएको छ। उपर्युक्त उदाहरणमा दिइएका पदक्रम विचलन, अर्थतात्त्विक विचलन र प्रयुक्ति विचलनको प्रयोगले यस कवितामा विशिष्ट लयको सिर्जना भएको छ र कविता विशिष्ट बनेको छ।

हल्ला कवितामा आवृत्ति वा समानान्तरता

समान तत्त्वहरूको पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ (अधिकारी, २०६२ : २७८)। साहित्यिक कृतिमा समानान्तरता कुनै भाषिक लक्षण वा पुनरावृत्तिको नियमितताका रूपमा देखिन्छ। छन्दको प्रयोगमा ध्वनिको समानान्तरता वा अनुप्रास अलङ्कारको प्रयोगमा समान उच्चारको पुनरावृत्ति हुन्छ (शर्मा, २०३८ : ४०)। वर्णहरूको नियमित आवृत्तिले अनुप्रासको सिर्जना भइरहेको हुन्छ भने लयको आवृत्तिले छन्दको सिर्जना हुन्छ। आवृत्तिबाट लयोत्पादन हुने भएकाले लयको स्वरूप आवृत्तिमूलक हुन्छ। विम्ब र विचारको पुनरावृत्तिबाट गद्यकवितामा लयको सिर्जना हुन्छ। पुनरावृत्ति विभिन्न भाषिक एकाइहरूमा अर्थस्तरमा देख्न पाइन्छ। समानान्तरतालाई बाह्य र आन्तरिक दुई आधारमा देखाउने गरिन्छ। बाह्य समानान्तरता अन्तर्गत भाषाका ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, पदावली आदि रूपाकृतिको पुनरावृत्ति भएर प्रकट हुन्छ भने आन्तरिक समानान्तरता आर्थी तहमा निहित रहेको हुन्छ। प्रस्तुत लेखमा वर्णगत, शब्दगत, पदावलीगत र वाक्यगत आवृत्तिका आधारमा हल्ला कविताको अध्ययन गरिएको छ।

- **वर्णगत आवृत्ति**

कक्षाकोठाभरि हल्ला छ

किन पढ्दैनन् नानीहरू ? (ढकाल, २०७६, पहिलो अनुच्छेद)

म बाँचेको समयमा नै

कुनै गम्भीर त्रुटि हुनुपर्छ ! (ढकाल, २०७६, छैटौँ अनुच्छेद)

पहिलो उदाहरणमा क वर्णको पुनरावृत्ति र दोस्रो उदाहरणमा म वर्णको आवृत्ति भएको छ । कण्ठ्यस्पर्शी वर्णले निर्माण गर्ने लय र ओष्ठ्यस्पर्शी तथा नासिक्य वर्णले निर्माण गर्ने लयको मिठासले कवितामा विशिष्ट लयको सिर्जना भएको छ । यसरी वर्णको आवृत्तिले कवितामा अनुप्रासको सिर्जना गरी लयमा विशिष्टता ल्याएको छ ।

- **शब्दगत आवृत्ति**

यो हल्ला-

आफैमा एउटा विचार हो !

यो हल्ला-

आफैमा एउटा जीवन हो !

र यो हल्ला-

आफैमा एउटा सपना हो ! (ढकाल, २०७६, सातौँ अनुच्छेद)

म भाषा पढाउन खोज्छु,

उनीहरू

भाषा नै लाटो हुने गरी हल्ला गर्छन् ! (ढकाल, २०७६, चौथो अनुच्छेद)

हल्ला शीर्षक रहेको यस कवितामा हल्ला शब्द नै कवितामा ११ पटक आवृत्ति भएको छ । प्रत्येक अनुच्छेदमा कम्तीमा एकपटक आवृत्ति भएको यस शब्दको आवृत्तिले कवितामा विशिष्ट लयको सिर्जना गरेको छ । माथिको पहिलो उदाहरणमा यो, हल्ला, एउटा, हो, आफैमा शब्दको पुनरावृत्तिले लयोत्पादन भएको छ । दोस्रो उदाहरणमा 'भाषा'को आवृत्ति भएको छ । त्यसैगरी कवितामा उनीहरू, म, नानीहरू, जस्तै, गर्छन्, खोज्छु, हो, नै जस्ता शब्दहरूको नियमित र अनियमित पुनरावृत्तिले विशिष्ट लयको सिर्जना भएको छ । यसरी कवितामा शब्दको आवृत्तिले अनुप्रास सिर्जना गरी कवितालाई लयात्मक बनाइएको छ ।

- **पदावलीगत समानान्तरता**

यो हल्ला-

आफैमा एउटा विचार हो !

यो हल्ला-

आफैमा एउटा जीवन हो !

र यो हल्ला-

आफैमा एउटा सपना हो ! (ढकाल, २०७६, सातौँ अनुच्छेद)

म इतिहास पढाउन खोज्छु,

प्रवासन

उनीहरू

जङ्गली चरा जस्तै हल्ला गर्छन् !

म गणित पढाउन खोज्छु,

उनीहरू

पहाडी खोला जस्तै हल्ला गर्छन् !

म भाषा पढाउन खोज्छु,

उनीहरू

भाषा नै लाटो हुने गरी हल्ला गर्छन् !

म 'हल्ला नगर' भन्छु

उनीहरू फेरि हल्ला गर्छन् !

(ढकाल, २०७६, दोस्रोदेखि पाँचौं अनुच्छेद)

कविताको सातौं अनुच्छेदमा 'यो हल्ला' पदावलीको आवृत्ति र 'आफैमा '.. " हो' उपवाक्यको आवृत्तिले लयोत्पादन गरेको छ। दोस्रो उदाहरणमा कविताको दोस्रोदेखि पाँचौं अनुच्छेदसम्म 'हल्ला गर्छन्' पदावली र 'म पढाउन खोज्छु' उपवाक्यको नियमित पुनरावृत्तिले कवितामा विशिष्ट लयको सिर्जना भएको छ। प्रस्तुत कवितामा आवृत्ति भएका भाषिक एकाइहरूको उच्चारण गर्दा उत्पन्न हुने साङ्गीतिक आरोहावरोहले लयोत्पादन हुन गई कविता विशिष्ट बन्न पुगेको छ। जसबाट अनुप्रासको सिर्जना भई लयमा विशिष्टता कायम भएको छ।

निष्कर्ष

लयको अभिप्राय पङ्क्तिको छिटो वा ढिलो हुने प्रवाह वा गति हो। लयको अस्तित्व गद्य र पद्य दुवै कवितामा हुन्छ। गद्यकवितामा लयोत्पादन गर्न कवितामा वितरित पङ्क्तियोजना, वाक्यीय ढाँचा वा भाषिक विन्यासले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन्। विश्लेष्य हल्ला कवितामा यस्तै सुन्दर लय सिर्जना गर्न पङ्क्तिविन्यासका साथै वर्ण, पद, पदावली तथा उपवाक्यको आवृत्तिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। त्यसैगरी पदक्रम, अर्थतात्वक र प्रयुक्ति विचलनले कवितामा लयोत्पादन गरी कवितालाई सङ्गीतमय बनाएका छन्। विस्मयादिबोधक चिह्न, प्रश्नचिह्न, अल्पविराम, उद्धरणचिह्न र योजकचिह्नको प्रयोगले कवितामा गति र यतिको भाव सिर्जना गरी साङ्गीतिक आरोहावरोह निर्माण गरी कवितालाई लयात्मक बनाइएको छ।

गद्यलयमा रचित हल्ला कवितामा जम्मा ८९ शब्द, २७ पङ्क्ति र ८ खण्ड वा अनुच्छेद रहेका छन्। कवितामा एक शब्ददेखि ७ शब्दसम्मका पङ्क्तिहरूको विन्यास गरिएकाले अनियमित पङ्क्तिविन्यास नै लयप्रवाहको मूल आधार बनेको छ। कवितामा अल्पविराम; प्रश्नचिह्न; योजकचिह्न; विस्मयचिह्न र उद्धरणचिह्न जस्ता पाँच थरी चिह्नको प्रयोग २१ ठाउँमा भएको छ, ती लेख्यचिह्नहरूले गति, यति, आरोहावरोह र पाठकमा भावभङ्गी सिर्जना गरी विशिष्ट लयको निर्माण भएको छ। पदक्रम विचलन, अर्थतात्वक विचलन र प्रयुक्ति विचलनको प्रयोगबाट कवितामा विशिष्ट लयको सिर्जना भई कविता विशिष्ट बनेको छ। त्यसैगरी कविताको प्रत्येक अनुच्छेदमा कम्तीमा एकपटक आवृत्ति भएको हल्ला शब्द ११ पटक आवृत्ति भएको छ र उक्त शब्दको आवृत्तिले कवितामा विशिष्ट लयको सिर्जना गरेको छ। कवितामा यो, हल्ला, एउटा, हो, आफैमा, उनीहरू, म, नानीहरू, जस्तै, गर्छन्, खोज्छु, हो, नै जस्ता शब्दहरूको नियमित र अनियमित पुनरावृत्तिले अनुप्रास सिर्जना गरी कवितालाई लयात्मक बनाइएको छ। 'यो हल्ला'; 'हल्ला गर्छन्' पदावली र 'आफैमा '.. " हो' ; म " पढाउन खोज्छु' जस्ता उपवाक्यको आवृत्तिले लयोत्पादन गरेको छ। कवितामा आवृत्ति भएका भाषिक एकाइहरूको उच्चारण गर्दा उत्पन्न हुने साङ्गीतिक आरोहावरोहले लयोत्पादन हुन

गई कविता विशिष्ट बन्न पुगेको छ । जसबाट अनुप्रासको सिर्जना भई लयमा विशिष्टता कायम भएको छ । तसर्थ हल्ला कविता लयविधानका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२). *सामान्य तथा प्रायोगिक भाषाविज्ञान* (तेस्रो सं.). रत्न पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, उषा (२०७६ असार). बुढो माझी कवितामा लयव्यवस्था. समकालीन साहित्य । https://www.samakalinsahitya.com/index.php?show=detail&art_id=6550.
- कोइराला, गीता (२०७७ भदौ). विप्लव ढकालको जीवनी परिचय. नेपाली समालोचना. <http://nepalisamalochna.com/?p=1180&fbclid=IwAR2WVcDdublZ-pqL1A-3EIUDp0anXa86Qkxqy4G95gTdagp7qn5cUKGapXQ>.
- घिमिरे, अम्बिका (२०७२ भदौ). लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यमा लयविधान. <https://newspolar.com/2015/08/54275/>.
- ढकाल, बाबुराम (२०७५). गोपालप्रसाद रिमालका कवितामा लयविधान (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।
- ढकाल, विप्लव (२०७६ असोज-कार्तिक). हल्ला. विप्लव ढकालका पाँच कविता. अन्नपूर्ण सम्पूर्ण. <https://www.facebook.com/viplav.dhaka/post/10219087511571494>
- त्रिपाठी, वासुदेव, न्यौपाने, दैवजराज र सुवेदी, केशव (सम्पा.) (२०५४). नेपाली कविता भाग ४. साझा प्रकाशन ।
- नेपाल, देवी (२०६८). काव्य समालोचना. ऐरावती प्रकाशन प्रा.लि. ।
- नेपाल, देवी (२०७७ चैत्र). मुक्त छन्दमा कविता कसरी लेखिन्छ ?. साहित्यपोष्ट. <https://sahityapost.com/khoj-anusandhan/31945/>.
- पाण्डे, ताराकान्त (२०६५). समसामयिक कविताको संरचना. <https://www.tkpandey.com.np/wp-content/uploads/books/Samsamyik%20Kavitako%20Samrachana.pdf> .
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०). कविताको संरचनात्मक विश्लेषण. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६२). कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, मोहनराज (२०३८ असार). शैलीविज्ञान: साहित्य-आलोचनाको स्वायत्त विधा. वाङ्मय २(२), ३१-४३।
- Al-Hindawi, Freed and DhahiMuzhir, Hussein (2016 January). A Phonological Study of Rhythm in Thomas Gray's Poetry. Researchgate. https://www.researchgate.net/publication/315025595_A_Phonological_Study_of_Rhythm_in_Thomas_Gray's_Poetry.

समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान, बेलायत
Samakalin Literary Academy, UK

136 St James Road WD18 0DX , Hertfordshire, Watford
email: literarysac@gmail.com

मूल्य : ने.रु. ३००।-

\$ 10